

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТМАН ЗА ГЕОГРАФИЈУ, ТУРИЗАМ
И ХОТЕЛИЈЕРСТВО

мр Селим С. Шаћировић

ВАЛОРИЗАЦИЈА НОВОПАЗАРСКОГ КРАЈА

-ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА-

НОВИ САД, 2007.

САДРЖАЈ

УВОД	5
I ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА	7
II ТУРИСТИЧКО-ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ	8
Географски положај	8
Туристички положај	11
<i>Геополитички положај новопазарског краја</i>	11
<i>Положај према главним туристичким правцима</i>	12
<i>Положај према главним туристичким дисперзивима</i>	13
III ПРИРОДНЕ ВРЕДНОСТИ.....	15
Основе геолошких односа.....	15
Рељеф новопазарског краја као туристичка вредност.....	22
Климатске одлике	25
<i>Температуре</i>	27
<i>Падавине</i>	29
<i>Ветрови</i>	30
Хидролошке одлике.....	30
<i>Реке</i>	30
<i>Извори и врела</i>	40
<i>Сјеничко језеро</i>	43
<i>Језеро Газиводе</i>	43
<i>Бање</i>	45
Суви остатак на 180°	49
Суви остатак на 180°	55
Педолошки покривач.....	57
<i>Преглед и распрострањеност типова земљишта и најважније особине</i>	58
<i>Загађивање и проблем девастације земљишта</i>	60
Биогеографске одлике	61
<i>Вегетација</i>	61
<i>Могућности коришћења биодиверзитета на подручју општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин</i>	63

<i>Шумски потенцијали општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин</i>	66
<i>Деградација и девастација шума</i>	69
Туристичка валоризација природних карактеристика	71
IV ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСKE КАРАКТЕРИСТИКЕ	73
Основне етнодемографске и просторно-демографске карактеристике новопазарског краја	73
Динамичке промене у становништву 1948 - 2002.	77
Пројекције демографског развоја	80
V НАСЕЉА	82
Нови Пазар	90
Сјеница	93
Тутин	96
VI АНТРОПОГЕНЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ	100
Археологија новопазарског краја	100
Средњовековни споменици, манастири, стара утврђења	105
<i>Стари Рас – тврђава</i>	106
<i>Пазариште (Подграђе)</i>	107
<i>Јелеч</i>	110
<i>Петрова црква</i>	111
<i>Манастир Сопоћани</i>	113
<i>Бурђеви ступови</i>	115
<i>Манастир Црна Река</i>	118
Културно-историјски споменици исламске архитектуре	120
<i>Хамами</i>	120
<i>Тврђава</i>	122
<i>Џамије</i>	124
<i>Стара чаршија</i>	126
Туристичка валоризација антропогених карактеристика	136
VII МАТЕРИЈАЛНА ОСНОВА	138
Хотелијерски и ресорански објекти	138
Оцена вредности материјалне основе туризма	142
VIII ТУРИСТИЧКИ ПРОМЕТ	144
Врсте туристичког промета	146
<i>Екотуризам на рекама и језерима новопазарског краја</i>	146
<i>Ловни туризам</i>	150
<i>Екскурзиони туризам</i>	151

<i>Транзитни туризам и краћи излетнички боравак</i>	154
<i>Екотуризам на планинама</i>	158
<i>Сеоски туризам</i>	160
<i>Екотуризам у градским срединама</i>	164
IX СТАЊЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ НОВОПАЗАРСКОГ КРАЈА	167
Стање квалитета ваздуха	167
Стање квалитета вода	167
Загађивање и проблем девастације земљишта.....	168
X ОБЛИЦИ ЗАШТИТЕ ПРИРОДЕ	170
Заштита пољопривредних земљишта и руралних предела.....	170
Очување водних екосистема и заштита водних ресурса.....	172
Параметри.....	174
МДК за реку II / III класе	174
ДИРЕКТИВА 75/440/ЕЕЦ.....	174
Заштита и унапређење квалитета ваздуха	175
Решавање проблема комуналних, индустријских и пољопривредних отпадака.....	175
Заштита од јонизујућег и нејонизујућег зрачења, буке и вибрације	176
XI ЗАШТИТА И МОГУЋНОСТИ ПРИРОДНОГ ОБНАВЉАЊА ТУРИСТИЛЧКО – ЕКОЛОШКИХ ВРЕДНОСТИ	177
Заштићена природна добра на територији новопазарског краја	177
Перспективе заштите природе новопазарског краја	181
Заштићена природа око културних добара новопазарског краја	183
XII ПРАВЦИ ПРИМЕНЕ СОЦИО-КУЛТУРНЕ ОДРЖИВОСТИ ТУРИЗМА НОВОПАЗАРСКОГ КРАЈА	184
Општа оцена могућности развоја туризма	189
<i>SWOT анализа</i>	190
ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ	196

УВОД

Примарни објект истраживања ове докторске дисертације је новопазарски крај, његове физичко-географске, туристичке, антропогеографске, привредне и еколошке карактеристике. Под новопазарским крајем подразумевамо Нови Пазар као највећи центар овог дела Србије, затим Сјеница и Тутин који у сваком погледу гравитирају према Новом Пазару. Те стога није могуће изоловано посматрати (осим делимично у геоморфолошком и климатолошком смислу) јер су природне, а нарочито антропогене појаве и процеси тесно повезани, тако да чине једну неодвојиву целину коју у овом случају је предмет проучавања у целини све три општине.

Као предмет истраживања поставља се и физиономска трансформација појединих елемената природне средине новопазарског краја, изазвана сукцесивном експлоатацијом разноврсних природних ресурса. У раду је постављено неколико научних проблема истраживања, чијим решавањем се долази до главног циља.

Први проблемски задатак је теоријска анализа природних и антропогених вредности у чијем решавању је примењен мултидисциплинарни приступ.

Други проблем односи се на оцену тренутног стања свих чинилаца. Решавање је подељено у следеће фазе:

Прва фаза обухвата проучавање појединих сфера животне средине која треба да допринесе бољем познавању туристичких потенцијала новопазарског краја.

У другој фази се приступило утврђивању степена деградираниости овог простора. Решавање овог проблема захтевало је теренска истраживања тј. посматрање промена које су настале услед деловања антропогеног фактора, како позитивног тако и негативног утицаја. Осим запажања обављених у различитим периодима теренски рад је обухватао и узимање узорака појединих елемената животне средине. На основу добијених резултата и запажених ритмичких промена у географској средини дошло се до глобалног утврђивања степена обновљивости најугроженијих делова територије новопазарског краја.

Трећи научни проблем у директној је зависности ова претходна два. То се односи на туристичко – еколошко планирање тј. туристичку валоризацију овог краја. Да би се успешно реализовао туристички развој овог краја неопходно је извршити оптималну заштиту и уређење како природних тако и антропогених вредности новопазарског краја на основу чега би се дошло до афирмације концепта одрживог развоја туризма као важне привредне делатности.

Полазни циљеви истраживања су дакле утврђивање могућности за развој свих туристичких грана, а због квалитета елемената природне средине овај крај у целини а нарочито пештерска висораван пружа изванредне услове за развој еко туризма.

Наведени услови се односе на предлоге за заштиту појединих елемената биодиверзитета и гео наслеђа у циљу валоризовања туристичких потенцијала. Циљ је да се укаже на значај прилагођавања туристичко – еколошких програма ЕУРОПАРК Федерације и Агенде 21 одрживог развоја.

Детаљно сагледавање постављених задатака и циљева имало је и своје ограничавајуће факторе. То се односи на могућност погрешне аналитичке процене меродавних параметара. Повремена и периодична мерења умањују веродостојност анализе и закључивања тако да је могуће у неким сегментима доћи до појединих одступања. Наиме у Сјеници постоји климатолошка станица првог реда док у Тутину апсолутно не постоји нити станица за основна мерења како ваздуха тако и вода на

основу добијених података може се приближно одредити вредност климатског елемента и других природних фактора који директно утичу на развој туризма.

За заштиту животне средине када је у питању загађење ваздуха и вода не постоји континуиран мониторинг релевантних параметара већ само повремено осматрање. Непотпуни подаци отварају могућност утврђивања класе квалитета вода као и других свера животне средине и њихово укупно туристичко – еколошко вредновање. При избору метода истраживања коришћени су принципи постављених циљева и задатака. Стога произилазе компаративне, нумеричке и историјске методе. Оне обухватају аналитички и синтетички приступ и хронологију истраживања, те узрок и последице појединих природних и антропогених процеса у овом крају.

Докторска теза треба да пружи објективан приступ просторно – туристичком програмирању узимајући у обзир утицај релевантних географских фактора. Из овога следи допринос сагледавању квантитативних и квалитативних вредности и разноврсности капацитета туристичке валоризације новопазарског краја. Тај концепт развоја туризма почива на правилном вредновању принципа мултидисциплинарности који искључује субјективност.

Одрживи развој туризма почива на четири просторно функционална елемента, природног, социокултурног, друштвеног и привредног. Одржавање стабилног баланса елемената у зависности је од методологије управљања са одређеном животном средином.

Упутсто за категоризацију и управљање природним ресурсима и животном средином (ИУЦН) у заштићеним природним добрима омогућава правилан избор просторних целина које треба да уђу у одговарајући степен заштите и управљања. (Упутство за примену категорија заштићеним природним добрима 1999. (ИУЦН) светска комисија за заштићена подручја)

I ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА

Новопазарски крај (Општине Нови Пазар, Сјеница и Тутин) били су предмет проучавања бројних истраживача из више научних дисциплина. На основу консултоване литературе стиче се увид о дивергентности простора и његовој рашчлањености што отвара могућност за нова подручја научно-истраживачког рада. Овај простор најчешће је био предмет истраживања геолога, туризмолога, биолога, педолога, шумара, просторних планера, урбаниста, архитеката, грађевинаца, агронома, лекара, историчара, географа и др.

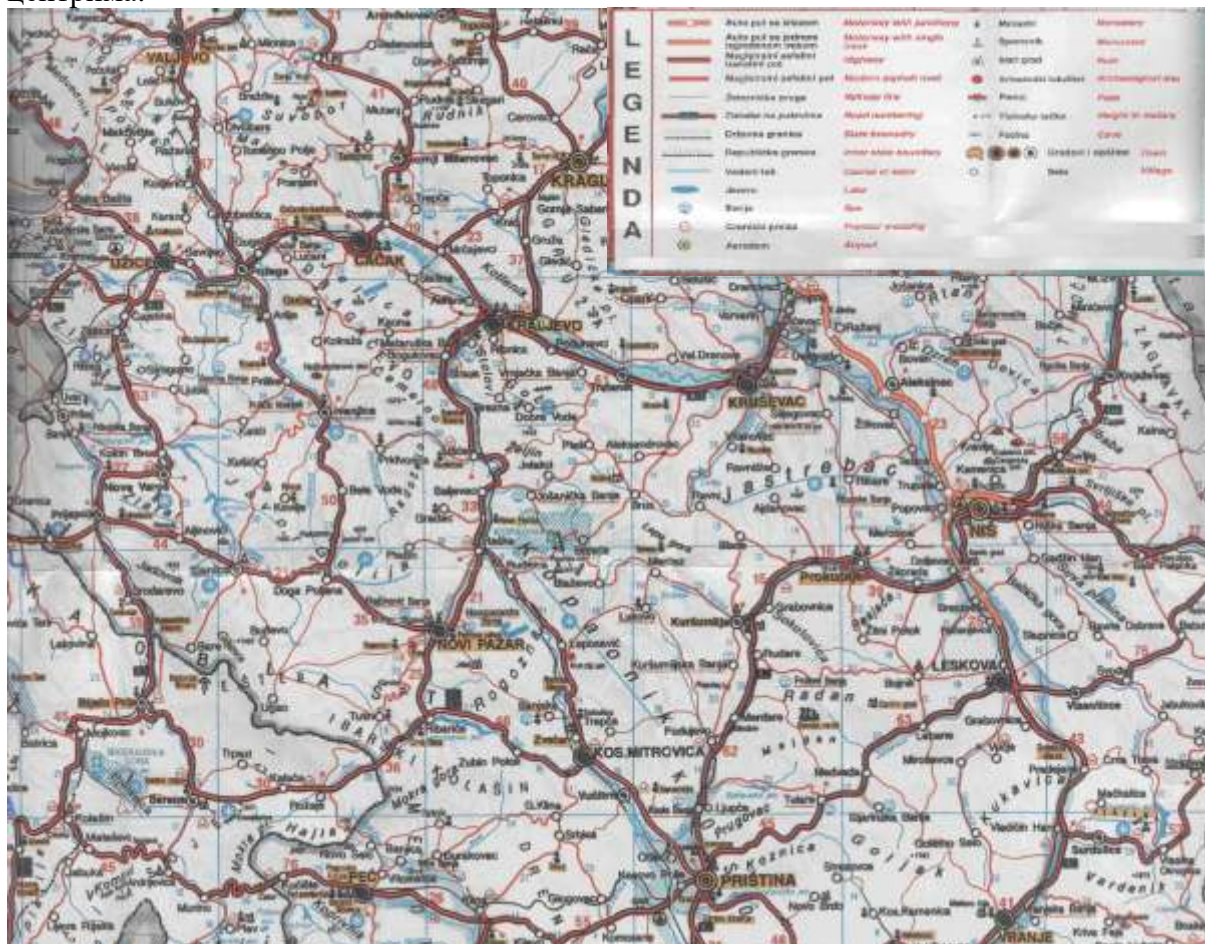
Претечу географских истраживања чине радови Јована Цвијића који је овај крај обрадио проучавајући постанак и геоморфолошко развиће планина које се налазе у овом крају такође истичу се и Цвијићеви радови који третирају тему утицаја крашке ерозије Пештерске висоравни са освртом на Угљанско и Коштан поље.

Главне карактеристике хидрографских одлика проучавао је поред Јована Цвијића и Милош Зеремски који је детаљно проучио Крашко врело реке Рашке а осталу хидрографију овог краја проучавао је и Душан Дукић. Лимолошким проучавањима бавио се и професор Станковић. Са аспекта туристичке валоризације значајан допринос дали су Живадин Јовичић у туризму Србије, затим Л. Амићић – заштита флоре и фауне и вегетације у Србији. Затим Лутовац В. Сточарство и сточарски живот на Пештерско-сјеничкој висоравни. М. Љешевић је детаљно проучио спелеолошке облике као што су Ушачка пећина, Ледена и друге, такође заштиту природе и природних вредности, привреде, здравствено-биолошке функције. Исти аутор обрадио је и заштиту природе и одрживи развој, затим природни потенцијал и екосистем новопазарске регије. Љешевић М., Турчић С., Шабић Д. истраживали су природне потенцијале одрживог развоја Сјеничког краја. Муфтаревевић С. Х. Бави се метеорологијом овог краја а нарочито пештерске висоравни и Сјеничке котлине. Овај крај је више проучаван са историјског аспекта и велики допринос историјском истраживању дали су Е. Мушовић, С. Банцковић, Р. Шкријељ и други истраживачи и научни радници из различитих области.

Новопазарски крај је био предмет израде генералних регулационих и просторних планова те је у њима делимично третиран поред урбаног и туристички развој. У географској енциклопедији насеља Србије С. Шаћировић обрадио је сва насеља Новопазарске, Сјеничке и Тутинске општине. Такође у насељима новопазарског краја Ф. Себечевац, С. Шаћировић детаљно су обрадили не само насеља него и етничке промене и миграциона кретања становништва. Објављено је више туристичких проспеката и приручника као и више монографија скоро сва већа предузећа су објавила публикације из својих области, а ради се на изради новог урбанистичког плана за Нови Пазар и сводне студије „Стратегија далекосежног одрживог развоја општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин. Најбоље је представљен целокупан овај крај у свим аспектима у две објављене монографије „Нови Пазар и околина” од групе аутора и најновија научна монографија „Сјенички крај” такође од групе аутора чији је пројекат водила проф. Др. Мила Павловић.

II ТУРИСТИЧКО-ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ

Под географским положајем новопазарског краја однос посматраног простора према ближем или даљем окружењу, док се туристички положај дефинише као просторни однос према важнијим туристичким правцима и емитивним туристичким центрима.

Карта бр. 1: Саобраћајно – географска карта новопазарског краја

Географски положај

Према географском положају новопазарски крај заузима југозападни део Србије то јест трomeђу уже Србије, Космета и Црне Горе. Новопазарски крај заузима већи део Санцака (Стара Рашка) који припада југозападној Србији.

У морфолошком погледу новопазарски крај припада старовлашко-рашкој висивији коју чине динарске површи тј. крашка поља горње и доње пештери, новопазарска котлина у долине реке Рашке и Тугинска (Штавичка) котлина.

Овој регији припадају делови долина Ибра и Лима као и обронци Златара, Голије, Јавора, Рогозне, Мокре Горе, затим платине Јарут, Нинаја, Гиљева и Јадовник. Од долина се овде издвајају долина Рашке Видрењака, Вапе, Увца и средњи ток Ибра. Укупна површина овог краја износи 2.543 км², што чини 3% укупне површине Републике Србије. Висинска амплитуда износи 1.656 м. најнижа тачка је у долини Рашке 490 м а највиша поглед на Мокрој Гори (Мојстирско – Драшке планине) које

припада Тутинској општини и износи 2.154 м па се може сматрати да је ово и највећи врх Србије. Топографски положај новопазарског краја одређен је географским координатама, Нови Пазар се налази на 43 степ. и 8 сек. Географске ширине и 20 степени и 31 минут источне географске дужине.

Као природна област Новопазарски крај се по простарности није увек уклапао у административно – територијалну целину општине, а разлог томе су биле честе административно-политичке промене. Данас се општина граничи на југоистоку са три општине Косова: Лепосавићем, Косовском Митровицом и Зубиним Потокком, а на североистоку општином Рашком, на северозападу сјеничком и ивањичком, и на западу тутинском општином. Поред Новог Пазара у општини има још 98 сеоских насеља.

Нови Пазар као градско насеље лоциран је у питомој жупској равници која се зове Новопазарско поље и представља најнижи и најплоднији део истоимене котлине. Западни део ове равнице зове се Селаковац. То је пространа алувијална раван реке Рашке. Град се шири на обалама пет река: Рашке, затим њених притока Јошанице, Трнавице, Бањске и Дежевске реке. Град је окружен брдима која представљају огранке Голије и Рогозне, као и ободни део Пештерске висоравни. Северну страну града надвисују Парничко брдо (733м), Шанац (694м), изнад места званог Поток налази се Ерозија, затим Дубиње и Стражиште (604м) а нешто северније изнад њих доминира вулканска купа Ђурђеви ступови (789м), коју народ другачије назива Градић или Драгутиново брдо. На истоку изнад Својбора уздиже се Хотковско брдо (Борова глава 656м), узвишење обрасло шумом које мештани називају Борићи. Изнад Јошанице је оголено брдо Јакља (Шанац 601м), а иза њега ка Хоткову је долина Јакља која се веже са Својбором. Јужни део града опасују падине Шутеновачког брда (781м) и Боровика, док је на западу иза Старе циглане купасто узвишење Тепе (646м.) сва брда око Новог Пазара у недавној прошлости била су под шумом али су дуготрајном сечом и деловањем ерозивних процеса постала гола или обрасла оскудном вегетацијом. Површина општине износи 742 км².

Сјеничка општина се налази западно од Новопазарске општине у морфолошком погледу заузима горњу Пештер који је део старовлашко-рашке висоравни, коју чине динарске површи око Вапе и Увца, најдуже притоке Лима. Сјеница је добила назив по обиљу траве- сијена, која се у околини Сјенице коси и по два пута годишње. Са севера и североистока сјеничка општина је окружена планинама: Јавором (1.519 м) и Голијом (1.833 м) са истока Нинајом (1.362 м) Хомаром (1.461 м) и Сухаром (1.362 м) са југа Крушчицом (1.535 м) Хумом (1.502 м) Жилиндаром (1.616 м) и Јарутом (1.428 м) и са запада Гиљевом (1.617 м) Јадовником (1.733 м) и Златаром (1.625 м).

Територија сјеничке општине налази се у јужном делу златиборског округа, а у сваком погледу због близине више гравитира према Новом Пазару. Граничи се са шест општина: Пријепоље, Нова Варош, Ивањица, Нови Пазар, Тутин и Бијелопољском општином, то јест са Црном Гором. Површина Сјеничке општине износи 1.059 км² и једна је од највећих општина по површини у Србији. Сјеничка општина још обухвата 100 насеља (53 катастерске општине), које су административно организоване у 12 месних заједница.

Штавички басен у коме се налази град Тутин лоциран је на надморској висини од 860м. У рељефном погледу околина овог града је благо заталасана, јасно се истиче неколико узвишења међу којима су Градац (1.020 м) и Главница (1.054м). Ова котлина је окружена на северу селом Островица (Врх 1.127м), на северозападу селима Бујковиће и Рудница (Јелак 1.334м) и Глог на Хуму (1405м), на западу Липицом (Градина 1.502м), Ервеницама, селом које је на самој падини Хума (Зекавица 1439м) и на крајњем западу дугом Доловском клисуром (Петка на Врањачи 1432м) те Сашом (1124м). на југозападу се простире други крак Штавичке котлине у којем је смештено село Годово 985м. на југу је група села чије се имена најчешће замењују општим

појмом Штавица, то су: Кочарник (993м), Дулебе (950м), Попе (1043м), Биохане (1039м) и Гњила (818м). Североисточно од Тутина налази се превој Мађаре (1114м) који је повезан са басеном села Митрове и Жупе и Врујца у правцу Добриње (Јасише 1245м) до падина што се прем Видрењаку и Ибру спуштају до моста Мехов Крш.

Новопазарски крај је у старијој прошлости имао важан саобраћајно географски положај јер су преко њега водили стари средњовековни путеви који су повезивали приморске крајеве са насељима у средишњим делу балканског полуострва, а то су Римски, Босанско-Дубровачки, Цариградски, Будимљански, Призренски, Зетски и Моравички путеви.

Повољност положаја условљена је нарочито новопазарском котлином, њеном надморском висином и отворенишћу према свим правцима, представљајући тако природну раскрсницу и саобраћајни чвор југозападног и централног дела Србије према Босни и Херцеговини, Црној Гори и Косову и Метохији. Из саме котлине звездато се рачвају асвалтни путеви долинама Рашке, Људске, Јошанице, Себечевске, Дежевске, Трнавске и Избичке реке.

Долином људске реке води магистрални пут преко Дуге пољане, Сјенице Нове Вароши и Прибоја, према босни тј. ка главном граду те државе Срајеву.

Долином Рашке магистрални пут ка Београду уклапа се у Ибарску магистралу код града Рашке (21 км) а долином Јошанице, магистрални пут од Новог Пазара ка Рибарићу (28 км). Који преко гравитационог подручја Новог пазара повезују Ибарску са Јадранском магистралом. Изградњом новог пута до Рибарића омогућена је краћа и приступачнија веза Новог Пазара са Јадранским морем а скраћен је и пут ка Косовској Митровици, чија удаљеност од Новог Пазара износи 76 км. асфалтни пут долином себечевске реке повезује Нови Пазар са Тутином (32 км). тај пут се спаја код села Батраге, тај се пут даље од Тутина долином Видрењака код села Батраге спаја са краком Ибарске магистрале. А стари пут Тутин Рожаје води преко Бишева који је у лошем стању па се више користи претходна варијанта тј. Тутин, Батраге и Рожаје.

Долином Дежевске реке води новоизградјени пут према Голији важном туристичком подручју. Према Рогозни у завршној фази је пут са тврдом и асвалтном подлогом преко Брдјана који се даље наставља ка Косовској Митровици и другим деловима Косова.

Нови Пазар као центар овог краја није директно повезан са жежничком мрежом србије, најближа станица је Рашка чија је удаљеност 21 км. магистрална железничка пруга Београд-Бар урбаном подручју Новог Пазара је најближа код Пријепоља где дужина износи 113 км.

Природни услови за остваривање саобраћајних веза када је у питању Сјеница и Тутин нису у тако повољном положају као Нови Пазар јер су њихови услови отежани склопом рељефа и већим надморским висинама. Околне планине доста отежавају приступ Сјеници и Тутину. Већа отвореност Сјенице је долином Бистрице и Увца, где је отвореност према пријепољском и нововарошском крају а преко Кладнице води магистрални пут Сјеница Ивањица преко Кладнице и Јавора. Западно од Сјенице води незавршен пут преко Бара ка Бјелопољском крају то је и најкраћа веза са Црном Гором. Тутин такође има веома слабу повезаност са околним општинама већу отвореност град добија изласком на јадранску магистралу која је од Тутина удаљена 9 км.

Туристички положај

Туристички положај новопазарског краја у директној је зависности од географског и саобраћајног положаја. Дефинише се као положај према главним туристичким правцима, положај према главним туристичким дисперзивима и положај према конкурентним туристичким просторима.

Геополитички положај новопазарског краја

Општине Нови Пазар, Сјеница и Тутин се налазе у југозападном делу Србије. Подручје обухваћено њиховим границама је неправилног облика, што је последица природних и историјских фактора. По својим економским карактеристикама може се третирати као аграрна регија, мада од секундарних и терцијарних делатности живи велики број становника. Главно насеље је Нови Пазар који има око 85.996 становника па се може говорити о проблему централизације, односно појави деаграризације и концентрације становника у главном насељу јер у њему живи скоро 3/4 његових становника.

Саобраћајни, копнени положај тих општина се везује за следеће путне и железничке коридоре:

1. Путни коридор Бар-Београд (према средњој Европи и Медитерану),
2. Београд-Краљево-Приштина-Скопље (веза према западној Европи и Грчкој),
3. Подгорица-Беране-Ниш-Софија-Истамбул (Источна Европа),
4. Сарајево-Пријепоље-Нови Пазар-Ниш-Истамбул.

У овом саобраћајном октагону дешаваће се све развојне одреднице општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин и људске и робне комуникације и усмерења из општина и у општине. Изградњом Јадранског пута, а нарочито пруге Београд-Бар као и пруге Београд-Приштина-Скопље, изолованост и периферни положај овог подручја у односу на главне токове роба и путника је ублажен. Треба нагласити да ће новоизграђеним комуникацијама и њиховим модернизацијама за бржи проток роба и услуга, подручје општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин добити на значају управо због повољности које обезбеђује њихов положај.

За долазак до овог краја најзначајније су железничка линија Београд-Бар и пруга Београд- Рашка-Скопље долином Ибра. У саобраћајном смислу од пресудног значаја је магистрални пут Краљево-Рашка-Рибариће. Овим путем се најлакше долази до Новог Пазара и он представља отвор територија тих општина ка југу и северу. Такође су значајне и две бочне магистрале: Београд-јужни Јадран и Јадранска магистрала (Рибариће-Рибаревина). Прва повезује јужни Јадран преко долине Лима са Панонском низијом, а друга Скадарску котлину и Црногорско приморје са долином Ибра и Косметом. Поред ових, од посебног значаја је и трансверзална саобраћајница Нови Пазар-Нова Варош којом је могуће најлакше доћи у централне и најатрактивније делове овог подручја и трансверзални пут Сјеница-Ивањица-Цачак. За становнике овог краја и посетиоце веома су значајни и "капиларни путеви", тј. они који обезбеђују комуницирање у унутрашњости тог подручја.

Слика бр. 1 - Сателитски снимак дела Европе са приказаним положајем општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин

Извор: Сателитски снимак Просторни план О. Нови Пазар

У геоморфолошком погледу ова територија припада регионалној целини, која се назива "Старовлашко-рашка висија". У морфотектонском погледу припада јединици југоисточног дела Динарида. Главна морфотектонска јединица је "Пештерски свод" и "меридијанске дислокације" Ибра и Лима.

У морфо-хидролошком погледу Новопазарска регија се налази у Црноморском сливу, при томе припада двема речним сливовима: Лима 48%, и Ибра 52%. У хидролошком погледу је због подземне бифуркације нешто другачији однос. (Ресурсно – еколошки аспекти развоја општина Нови Пазар, Тутин, Сјеница, 2004, 13)

Положај према главним туристичким правцима

Са становишта туристичког положаја новопазарски крај има позитивних и негативних одредница. Позитивне одреднице су везане за повољнији географски саобраћајни положај Новог Пазара, а негативне одреднице везане су углавном за неповољан положај пештерске висоравни где се налази Сјеница и исто тако и Тутин је у саобраћаном погледу због лоших саобраћајница у неповољном положају.

С обзиром да је реч о новопазарском крају као јединственој туристичко географској целини, њен географски а посебно саобраћајно-туристички положај постаје двоструко значајан – као посебна туристичка вредност и као чинилац валоризације мотивских облика појединачно.

Балканско полуострво или модерније речено регија југоситочне Европе је на транзитном правцу између средње Европе и источног средоземља односно блиског и средњег истока. На том правцу се налази Србија у сектору великоморавске и јужноморавске долине (Коридор 10). Једна је од варијанти тог изузетно важног саобраћајно туристичког коридора и ибарска долина са везом према Косову и даље

према југу (Македонија, Грчка). Ова варијанта је сада ван функције због неповољних политичких догађања. Када се таква ситуација консолидује овај транзитни правац постаће један од најфреквентнијих у југоисточној Европи. (Стратегија далекосежног одрживог развоја општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин, ЕЦПД, 2004, 244.)

Ибарски правац са усмерењем према Косову и Скопљу удаљен је од Новог Пазара само двадесетак километара. Овај правац се код Рашке рачва и једним одвојком усмерава преко Пазара и Рибарића порема Подгорици и црногорском приморју. Нажалост на опремању овог правца као посебне туристичке дестинације се мало урадило, он би за ово подручје био од огромног значаја. Ибарски правац са одвојком код Рашке усмереним према Рибарићу и даље према Црногорском приморју је варијанта много фреквентнијег правца долином Лима и даље порема долини Мораче. Лимски правац је опремљен и железничком саобраћајницом пругом Београд-Бар, а у пројекту је и изградња аутопута, копча за лимски саобраћајно-туристички правац је пут Сјеница – Нова Варош, још увек није модернизован пут Ивањица – Нови Пазар преко Голије. Висинско карстификовано планинско – котлинско подручје општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин нема најповољнији саобраћајно – туристички положај у односу на правце и коридоре који спајају средњу Европу (Беч, Праг, Братислава, Будимпешта) и део Средоземља. Нешто је повољнија повезаност са Солунским заливом и црногорским приморјем. Са политичком стабилизацијом Косова оживеће туристички промет Ибарским правцем, а то ће имати повољан утицај на туристичку посећеност Новопазарског краја.

Новопазарски крај је везан за медитерански туристички правац који повезује већи део Србије са Црном Гором, самим тим и са Црногорским приморјем затим земље средње и источне Европе су најкраће повезане са јужним јадраном магистралним правцима који воде кроз овај крај. Од великог је значаја и Ибарска магистрала која повезује Београд Нови Пазар, Подгорицу и Петровац. Тај магистрални правац у већини случајева користе туристи не само централне Србије него и Војводине који чини најкраћу везу са јужним делом Јадранског приморја.

Положај према главним туристичким дисперзивима

Новопазарски крај има због повољног географског положаја транзитни карактер и са тог становишта положај према главним дисперзивним регијама и центрима је повољан. На основу броја туриста који посећује овај крај или се задржава или у транзиту што се може утврдити и на основу туристичког промета, међутим види се његова периферна улога по туристичким активностима ово указује да повољности транзитног положаја нису у потпуности искоришћене. У новопазарском крају осим самог Новог Пазара друга градска а поготово сеоска насеља нису афирмисана као туристичка места ако се изузму бањска места и планина Голија друга места се немогу сматрати центрима туристичке тражње.

Групи ближих домаћих дисперзивних регија и центара припадају Западна Србија и Шумадија са Запаним и Великим Поморављем. Значајни дисперзивни центри су Ужице, Чачак, Краљево, Крагујевац и Крушевац затим Косово и Црна Гора са којим се ова регија граничи посебно се могу издвојити центри као што су Кос. Митровица и Пећ те већи део центара северне Црне Горе као што су Рожаје, Беране и Бијело Поље.

У блиској будућности улогу јачих дисперзива имаће источна и централна Босна и босанска Посавина, и то центри Сарајево, Тузла, Бања Лука, Брчко и др. групи даљих домачих дисперзива по критеријуму удаљености већој од 300 км припадају Војводина,

Источна и Југоисточна Србија са дисперзивним центрима: Београд као главни град затим Нови Сад, Суботица, Зрењанин, Панчево центрима источне и јужне Србије као што су Зајачар, Неготин, Бор, Ниш, Лесковац и Врање.

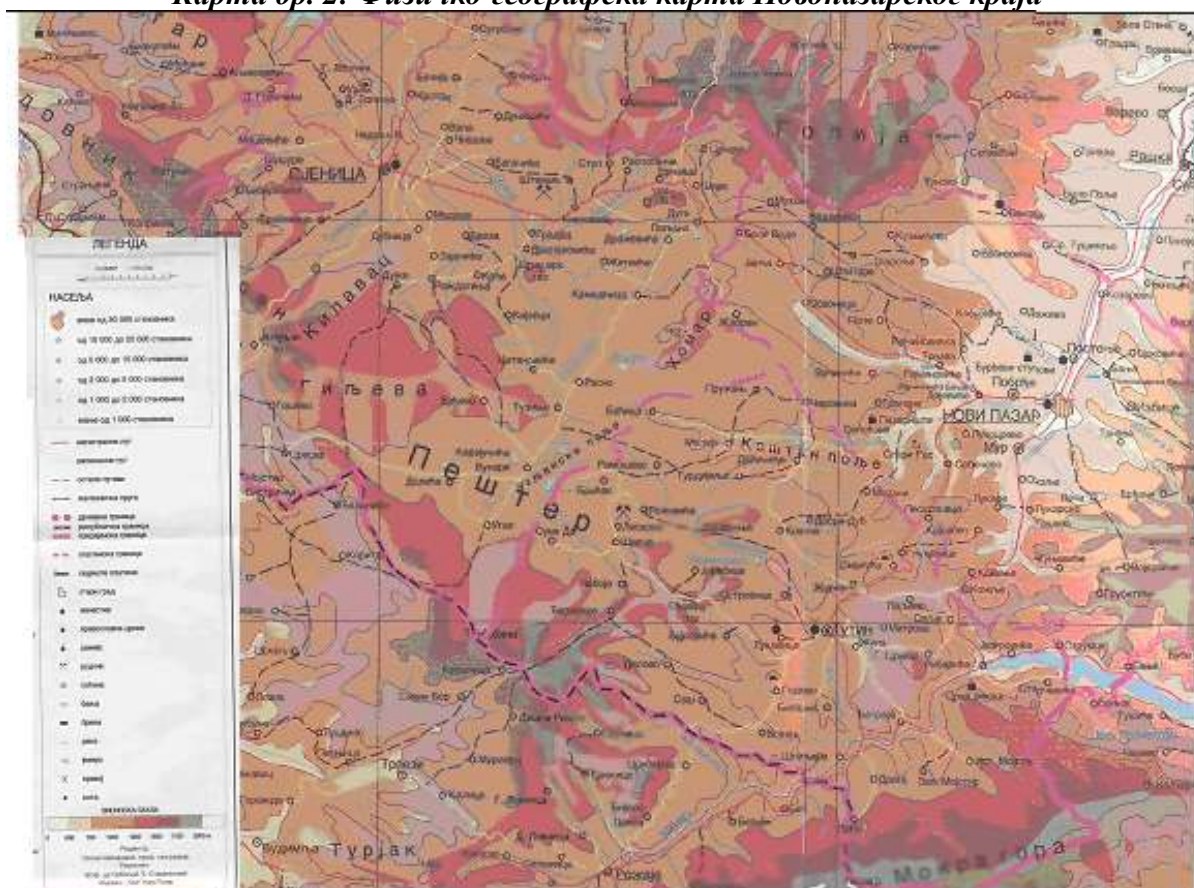
Значајни дисперзиви у иностранству су земље и већи градови средње и источне Европе. Туристима из ових дисперзива није или може бити директни циљ посете туристичких вредности новопазарског краја, али квалитетна туристичка понуда у транзиту најчешће продужава боравак посетилаца. Државе средње Европе: Чешка, Словачка, Мађарска, Пољска, Украјина и Русија које показују интересовање за боравак на црногорском приморју раније су за време Југославије користиле саобраћајни правац који пролази кроз овај део Србије.

Свим поменути дисперзивима мора се посветити више пажње у прилагођавању туристичких вредности и потенцијала новопазарског краја.

III ПРИРОДНЕ ВРЕДНОСТИ

Природне вредности за потребе туристичке валоризације новопазарског краја представљене су следећим елементима: рељеф, клима, хидрографија и биљни и животињски свет. Иницијалну вредност за развој туризма новопазарског краја чине њене физичко-географске карактеристике. Комплекс природних туристичких вредности најбоље се валоризује анализом геоморфолошких, климатских, хидролошких и биоеографских туристичких елемената. Приказ карактеристика земљишта новопазарског краја нема директну везу са туризмом у смислу туристичке вредности али је овај елемент природне средине у посебној вези са туристичком валоризацијом када је у питању производња еколошке хране нарочито се ово односи на Пештер који спада у најочување средине у целокупној средини.

Карта бр. 2: Физичко-географска карта Новопазарског краја

Извор: С. Шаџировић, Геос, Н. Пазар

Основе геолошких односа

Геолошка подлога на подручју општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин је разноврсна, али се не може сматрати богатом у рударско-геолошкој сировинској основи за комплексан индустријски развој подручја. Стога се не може рачунати на озбиљнији развој на бази минералних ресурса. Извесних количина минералних и енергетских сировина ипак има и оне могу да задовоље потребе појединих

индустријских грана. Наиме, ради се о познатим резервама магнезита, хрома, андезита, украсног камена и неких обојених метала на планини Рогозни који нису довољно истражени.

Што се тиче каустобиолита, ово подручје је релативно обезбеђено резервама угља у басену Штавља, тако да се може говорити о релативној обезбеђености дела енергетских ресурса. Међутим, налазиште у Стављу припада условима јамске експлоатације, што је знатно скупље од површинских копова. Лоши путеви не гарантују сигурно снабдевање овим горивом, па се не може говорити о ослањању потпуне енергетике на угљеве из штаваљског угљеног басена. Са друге стране, угљ као енергетска сировина се углавном третира као потенцијални загађивач ваздуха и замењује се другим мање загађујућим горивима. За решавање проблема енергената потребно је извршити гасификацију овог краја, како би се могло прикључити на плинско снабдевање због економичности и екологије.

Карта бр. 3: . Геолошка карта општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин.

Извор: Г. аутора, Стратегија одрживог развоја ЕЦПД, 2004, 21).

Значења: П - Перм уопште; х°Н -Кварц-латити неогена, фф - Ултрамаиити, ОН - Пирокластити неогена; /ЗПЛQ - Базалти, леуциутбазалти и њихови туфови плиоцена и квартара; Т₂ - Средњи тријас уопште, углавном карбонати; Т_{2,3} - Средњи и горњи тријас, доломити, кречњаци, кластити; Ј - Јура уопште, доминантно карбонати; М - Миоцен уоп-ште доминантно глиуне, пескови и пешчари; М₂ - Средњи миоцен, кластити и кречњаци; Пл₃ - Горњи пли-оцен шљункови и глине; Q - Квартар уопште, доминантно глине и пескови; Q₂ - Холоцени седименти, сипари, плазине и пролувијум; Ум - Мрки угљ – налазишта.

Подручје општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин припада копаоничком сеизмичком подручју, западном крилу са потенцијалном трусношћу 8-90МЦ скале, па је то њен крупан развојни и еколошки неповољан услов. Сеизмичност територије се одражава на градњу, али као непогода изазива успоравање привредног развоја, а може да буде веома неповољан друштвени феномен због хазардности и угрожавања живота људи.

У геолошкој грађи се очитује велика хетерогеност. У њој се јављају скоро све литолошке формације и стратиграфске јединице од палеозоика до квартара. Њихово распрострањење је различито, па се може говорити о различитим геолошким условима за развој. Наиме једне од стена су погодне за настанак земљишта, имају биофилна својства, друге не. Носивост подлоге и геодинамика су различите, па се може говорити и о различитости услова за градњу грађевина високо и нискоградње. Највеће распрострањење заузимају палеозојски шкриљци, затим мезозојски кречњаци, а нешто мање пешчари, дијабази, рожнаци и магматске стене. Све су то различите подлоге у смислу педогенетичности, биофилности и технофилности.

Палеозојски шкриљци се састоје од плочастих зелених филита, глинастих шкриљаца, глинаца и аргилошиста. Показују савршену шкриљавост. Боја им је најчешће плавичасто црна. Садрже у себи минерале кварца, оксиде гвожђа, турмалин (минерал титана) рутил и лискуне. Ове стене се лако распадају, па се земљиште на њима лако ствара и обнавља. Распрострањени су на простору Голије, а одатле се пружају на запад према Пријепољу и на југ према Новом Пазару. Земљишта на овим стенама су подложна клижењу и ерозији, па ова подлога није погодна за градњу (низак ниво технофилности). Што се тиче биофилности, чињеница да се ради о киселим стенама која дају кисела земљишта може се сматрати доста повољном средином, уз одређено додавање база у циљу смањења киселости.

Слика бр. 2: Кречњачки седименти

Извор: С. Шаћировић

Пешчари и конгломерати се јављају у подножју планине Јавор, затим са десне стране Увца у Сјеничкој општини. У површинским деловима пешчари су испуцали и изломљени, а у дубљим банковити или масивни. Боје су светло сиве до љубичасте. Могу се користити као релативно добар грађевински камен због доста кварца у њима, јер показују добру тврдину и носивост. Најтврђи међу њима су пешчари на потезу између Цоковића и Тутина. Што се тиче педогенетичности ова подлога се сматра веома повољном. Земљишта на њима су растресита јер садрже доста песка, лака су за обраду и добро одржавају влагу. Биофилност подлоге је повољна јер садржи већину биогених елемената у себи.

Кречњаци су веома распрострањени на подручју општина. Углавном су тријаске, и кредне старости, при чему су ови први знатно распрострањенији. Изграђују планину Гиљевицу и Велику Нинају, затим цео северни обод Сјеничке котлине, клисуре Увца и Кладнице и огранке Златара. То су мало педогенетичне стене јер садрже мало нерастворног остатка, па су земљишта на њима веома плитка. Са већих нагиба земљиште се лако девастира спирањем или пропадањем у пукотине. Кречњаци су добра подлога за градњу јер поседују задовољавајућу носивост. Територија са кречњацима је непогодна за живот јер је због познатих својстава карста безводна. Добар су грађевински камен, понекад се код мермерастих јављају и партије украсног камена. Користи се за производњу креча.

Флишни седименти се јављају углавном на Рогозни и Голији. Углавном су изграђени од лапорца и пешчара, глинаца нема или их има веома мало. Од магматске компоненте у њима се могу јавити амфиболити и амфиболски шкриљци. То је педогенетична подлога, која обезбеђује високу плодност, али технофилност им је ниска због појава клизишта на њима. Нису добра подлога за оранице јер су подложна ерозији, али су добра за шумске састојине, пашњаке и ливаде.

Дијабаз-рожнаци заузимају велика пространства између кречњака Пештера и планине Нинаје од Крње јеле до Радишића. Нарочито је изражена на десној долинској страни Увца (Урсуле, Дружинићи). На Златару се јављају на подручју Суворора и Орљака, а у југоисточном делу у подручју између Делимеђа и Ђерекара. Веће распрострањење дијабази и рожнаци имају северно од Новог Пазара са обе стране Рашке и даље према Голији и Радочелу. То је стенска формација састављена од метаморфисаних кристаластих шкриљаца чија је основа била глинци, глинени шкриљци, пешчари, лапорци, брече, а од магматских стена најчешће дијабази, ређе мелафири, габрови и туфоидни дијабази. У педогенетском смислу карактеристично је обилно учешће кварца, па се карактерише високом киселошћу и сиромаштвом базама. То се одражава на ниску биофилност подлоге. За њих је карактеристично присуство скелета. Мало су плодна.

Магматске стене су представљене дацитима и андезитима, са пратећим туфовима и туфитима. Андезит изграђује северне падине Рогозне на простору између Рашке и Ибра, затим на јужним падинама Голије (Рас) према Новом Пазару и даље према југоистоку. Туфити се јављају на простору Рогозне и Комаљске реке. Захваћени су интензивним процесима распадања па се на њима стварају моћне серије земљишта. Земљишта су на андезитима и дацитима песковита или глиновита. Добре су носивости па им је подлога технофилна, односно погодна за градњу свих облика и потреба. Територија на њима није безводна јер се јављају чести, истина мањи, извори.

Серпентини и перидотити захватају југоисточни део овог подручја (ибарски серпентински масив), затим нешто и западним деловима (у долини Бистрице). Међусобно се разликују по обиму серпентинизације, распадања и тектонској поремећености. Тамо где је тектонски поремећен, он је јако испуцао и измрвљен, а где није тадаје једар и зрнаст. Они који су били изложени хидротермалним утицајима су обогаћени лимонитом и пиритом, а неки од серпентина се карактеришу појавама хрома. Ове стене су веома "негостољубива средина" јер се на њима јавља мало земљишта, најчешће је то и безводна средина. Иако показују задовољавајућу носивост, ове стене се не сматрају технофилним јер је лош грађевински камен. Истина, неки примерци се користе као интересантан украсни камен.

Неогени седименти се јављају у свим котлинама и оба карстна поља. Изграђују их глинци, песак и сочива порозних кречњака. Неогени седименти су прекривени у Сјеничкој котлини и Пештерском пољу са дебелим квартарним наслагама. У овим седиментима се налазе и појаве угља (Ставаљ). На њима се јављају различита

земљишта. Што се тиче биофилности, ова подлога показује различита својства од случаја до случаја. Углавном су незадовољавајућа техничка подлога јер су склона клижењу, а мање су носивости.

Квартарни седименти су различитог порекла и начина седиментације. Њима су испуњени многи басени некадашњих плиоцених језера. Изграђују терасе у речним долинама, а овој групи припадају и колувијални наноси (сипари) на падинама клисурастих делова. Њих карактерише слаба носивост подлоге, висока геодинамичност.

Свака ођ ових литолошких јединица има своје карактеристике у смислу технофилности, биофилности и педогенетичности.

Технофилност геолошке подлоге подразумева погодност те подлоге за разне инжењерске захвате, а пре свега за изградњу. Ту се подразумева лакоћа градње, носивост за изграђене објекте, динамика подлоге, њена отпорност на спољашње утицаје (атмосферилије, мраз, разарање биљкама и сл). Познато је да се у мекшим стенама лакше гради, али је експлоатација изграђених објеката на њима скопчана са накнадним тешкоћама и издацима. Пластичност подлоге омогућава њене промене и прилагођавања, али на потресе и сличне утицаје споља или изнутра, ова подлога неадекватно реагује. Сабирајући све те чињенице и позната својства геолошких јединица може се сматрати да су еруптивни најбољих техничких предиспозиција. Потом долазе масивни кречњаци, слојевити кречњаци. Најлошији су палеозојски шкриљци (због склоности ка клижењу), затим неогене и кватрарне творевине (због мале носивости). Према нашим истраживањима са геолошког аспекта погодно је за грађење око 60% територије подручја тих општина, 12% је условно повољно, док је 28% неповољно, тј. може се сматрати елиминаторним за било какво грађење.

Табела 1. Преглед погодности за грађење литолошких јединица подручја општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин (већи број исказује већу категорију погодности)

Геолошке (литолошке) јединице	Својства технофилности (категорије 1-8)			
	носивост	градивост	динамика	смицање
Масивни мезозојски кречњаци	6	4	7	7
Слојевити доломитични кречњаци	5	5	7	5
Серпентини и	4	6	3	2
Флишни седименти	5	4	3	3
Пешчари и	7	6	7	6
Палеозојски шкриљци	3	6	2	1
Еруптивне стене	8	5	7	6
Терасни седименти	1	8	1	1
Квартарни седименти	1	7	1	1

Извор: Стратегија далекосежног развоја ЕЦПД, 2004, 24

Из горње табеле се може констатовати да највиши ниво технофилности показују еруптивне стене и пешчари (26), затим масивни кречњаци (24), слојевити доломитични кречњаци (22), флиш и серпентини (15), палеозојски шкриљци (12), а најнижу технофилност у односу на технички развој показују терасни седименти флувијалних и флувиоглацијалних наноса, те квартарни седименти (10 поена).

Биофилност геолошке подлоге је веома важна чињеница за развој живота на њој. Наиме ако подлога у себи садржи примарних биогених елемената (К, Н, П, О, Ц) тада говоримо о доброј биофилности, ако садржи и секундарне биогене елементе (С, Фе, Зн, Мг, Ца и сл.), а ако још садржи и ретке биогене елементе (Се, Ср, Цд и сл), тада

говоримо о веома високој биофилности подлоге. Уколико не садржи секундарне и ретке биогене елементе тада говоримо о ниској биофилности, а ако не садржи ни примарне биогене елементе, тада се подлога може сматрати биогено неупотребљивом, односно стерилном. Такви су неки кварцити, перидотити, дунити и сл. На подручју општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин највећи део територије има добру и ниску биофилност (доломитични кречњаци, лапоровити кречњаци, флиш). Високу и веома високу биофилност имају пешчари, палеозојски шкриљци и магматске стене. Најнижу биофилност имају кварцне жице у палеозојским шкриљцима и веома чисти кречњаци јер не садрже биогене елементе првог реда: фосфор, калијум, азот и угљеник, а ни секундарне биогене елементе и микроелементе.

Табела 2. Категорије биофилности геолошке подлоге подручја општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин

Геолошке (литолошке)	категорије %			
	1	2	3	4
Масивни мезозојски				28
Слојевити доломитични			22	
Серпентини и перидотити		12		
Флишни седименти		18		
Пешчари	8			
Палеозојски шкриљци	4			
Магматске стене	3			
Терасни и језерски седименти			2	
Квартарни седименти				3

Извор: Стратегија одрживог развоја ЕЦПД, 2004, 24

Педогенетичност подлоге је такво својство по коме се исказује погодност стенске масе да од ње под утицајем атмосферских талога и биогених процеса настаје земљишни покривач. То је важно и због тога педолошки супстрат обезбеђује услове за развој зелених биљака. То је за природни предео изузетних биогених капацитета веома значајно, ако не и од прворазредног значаја.

Табела 3. Педогенетичност појединих елемената подлоге (већа цифра повољније)

Геолошке (литолошке) јединице	категорије							
	1	2	3	4	5	6	7	8
Масивни мезозојски кречњаци		x						
Слојевити доломитични кречњаци			x					
Серпентини и перидотири	x							
Флишни седименти					x			
Пешчари							x	
Палеозојски шкриљци								x
Магматске стене							x	
Терасни и неогени седименти						x		
Алувијални и колувијални	x							

Извор: Стратегија одрживог развоја ЕЦПД, 2004, 24

Разне стене су различите педогенетичности. На неким се брзо ствара растресити супстрат са биогеним минералима, на други педогенизација тече споро. Највиши ниво

педогенетичности показују стене које садрже минерале фелдспата, а најнижи ниво чисте кварцне стене. Растварањем кречњака ствара се мали нерастворни резидијум, док код кварцних стена (кварцити, пикрити и сл) не само да је растварање веома споро већ је и нерастворни остатак минималан.

Како се из горњег прегледа види највећи ниво педогенетичности показују палеозојски шкриљци, пешчари и еруптиви. При томе треба навести да се најквалитетније земљиште (у биогеном смислу) ствара на еруптивним стенама. Најлошији у смислу педогенетичности су растресити крупнозрни кластити који се најпре споро растварају, а потом због велике порозности резидијум брзо одлази кроз пукотине. Стога су ове подлоге најчешће стерилне, а земљишта, а тиме и вегетације, скоро да и нема на њима.

Геопатогеност подлоге територије општина није значајније изражена. Наиме, до геопатогености долази као последица одређених геофизичких аномалија. Значајнија одступања на овом простору нису забележена ни када су у питању гравитационе аномалије, геомагнетне аномалије нити радиоактивност подлоге. Ово подручје исказује пуни сензибилитет и на спољашње (антропогене) радиоактивне утицаје.

Геосеизмичност територије је важан услов живота и рада не само на подручју ових општина. Према истраживањима која су за ове просторе обављена после катастрофалног земљотреса на подручју Копачице и праћења развоја земљотреса у овом веку није забележен ни један епицентар труса на територији западног и Јужног Пештера, нити на територији општина Сјеница и Тутин. На бази обављених истраживања, као и на бази статистике појаве земљотреса ово подручје је разврстано у групу мањег сеизмичког ризика: Пештер око 7 МКС, а долина Ибра 8 МКС и максималног убрзања од 0,05 до 0,09 г. По овоме, подручје Пештера спада у сеизмички безбеднија подручја у Србији.

Ако се сагледа свеукупност погодности геолошке подлоге за развој подручја и то у смислу коришћења за потребе људи (градња, комуникативност и сл) као и за одржање и развитак биоценоза најпогоднији су терени изграђени од еруптива и пешчара, а то је око 9% територије. Потом су то терени изграђени од флиша и лапоровитих кречњака (18%), масивних и доломитичних кречњака (31%), затим палеозојских шкриљаца, терасних седимената и колувијално-гласијалних наслага (42% територије). У овако издвојеним зонама погодности треба подразумевати међузонске варијетете, као и унутрашње разлике које су резултат елемената који су последица дејства унутрашњих и спољашњих сила.

Геолошка основа развоја овог подручја је различита јер се ради о правом мозаику стена и минерала.

У највећем делу подручја геолошка основа пружа техничке повољности за градњу свих врста.

Геолошка подлога пружа на око 40% територије повољне услове за развој биљног света јер поседује већину биогених елемената.

Око 40% територије има подлогу склону клижењу, ерозији и одроњавању што се одражава на експлоатацију путева и других објеката инфраструктуре.

Геосеизмичност је проблематична у источном делу, док је западни део тог подручја сеизмички стабилан.

Рељеф новопазарског краја као туристичка вредност

У туристичком морфолошком смислу новопазарски крај можемо поделити на пештер новопазарску и штавичку котлину. Пештерска висораван као и планине спадају у високо планински појас који припада старом влаху тј. динарском систему. Нижем појасу припадају котлине и речне долине као и Побрђа која такође припадају овом систему.

Рељеф новопазарског краја као туристичку вредност чине сложена геолошка грађа тектонски предиспониране долине река Увца, Рашке и Ибра, и мање долине које се са њима спајају. У склопу природних туристичких вредности геоморфолошки објекти имају посебан значај за укупну туристичку валоризацију.

Рељеф овог подручја има углавном бртско- планинска својства где се издваја пештерска висораван у централном делу, уске долине Ибра и Лима на источним односно западним границама и невисоке планине Голије Радочела, Рогозне, Нинаје, Гиљеве, Јадовника, Златара, те Мојстирскодрашких планина а централни дио овог краја заузима пештерска висораван која је окружена поменутиим наведеним планинама.

И ако је рељеф веома неповољан за одвијање и изградњу комуникација свих врста, али долинске линије омогућавају довољно простора за изградњу добрих саобраћајница које су неопходне за развој туризма у овом крају.

Новопазарска котлина у ширем смислу је тектонска потолина настала у олигомиоцену између Голије, Рогозне и Пештерске висоравни. Протеже се правцем СЗ-ЈИ, а пречник горњег обода (Голија-Рогозна) износи око 40 км. Њен најнижи део се простире од Пазаришта (560 м) до Постења (462м) и носи назив Новопазарско поље, које је дуго 9 км. а широко 800 м. на том делу у неогену је постојало језеро које је касније отекло на североисток, ка долини Ибра. Његово постојање потврђују остаци језерских седимената.

Слика бр. 3: Огранци Голије

Извор: АД Пут, Нови Пазар

На ободу котлине северно од Новог Пазара делимично је очуван расадни одсек, док је највећи део обода рашчлањен речним долинама које силазе у долину Рашке, у којој постоје фрагменти шљунковитих тераса. У појединим долинама притока Рашке јављају се клисураста сужења и ерозивна проширења као последица диференцијалне ерозије (код Рајчиновића Бање и Слатине).

Голија представља северни обод Новопазарске котлине, а пружа се у повијеном луку од СЗ ка ЈИ у дужини од 32 км. највећи врхови на јој су: Јанков камен (1833 м), Црни врх (1795 м) и Царева глава (1674 м). Испред самих падина, око планине налазе се изворишта: Људске реке, Дежевске, Моравице и Студенице. На јужним обронцима Голије, према Новом Пазару, постоје вулканске купе у атарима Тењкова, Страдова, Шароња, Пустовлаха и Косурића. На вишим површинама постоје извесни трагови глацијалне ерозије у облику измењених циркова и кратких валова. Веће површине планине су под шумама, а својом посебношћу истиче се локалитет Љуте ливаде.

Рогозна је у склопу југоистичног обода Новопазарске котлине, а пружа се правцем ЈЗ – СИ у дужини од 20 км. у морфолошком погледу представља флувиоденудациону површ, на којој су очуване вулканске купе у атарима села: Беланске, Отеса, Војковића и Грубетића, од којих су најмаркантније Црни врх (1479 м), Јелеч (1262 м) и Коњиц (1221 м). (2) Као рудоносну планину познавали су је у прошлости још Римљани, а Турци су је називали Гимуишдаг (Сребрна гора).

Пространа Пештерска висораван заузима простор између долина Људске реке на истоку, Бистрице на западу, Кладнице на северу и Тутинске котлине на југу. Најпространија висораван између Полимиља и Поувља има облик правоугаоника положеног правцем НВ-СЕ на дужини од 50 и ширини од 35 км. просечна надморска висина Пештерас је око 1150 м и има облик благо заталасане површи. На профилу Пештера јасно се издвајају три морфолошке целине: Пештерска котлина, Сјеничка котлина и Коштам Поље. По надморској висини издвајамо високи или горњи и Ниски или доњи Пештер.

Слика бр.4: Пештерска висораван

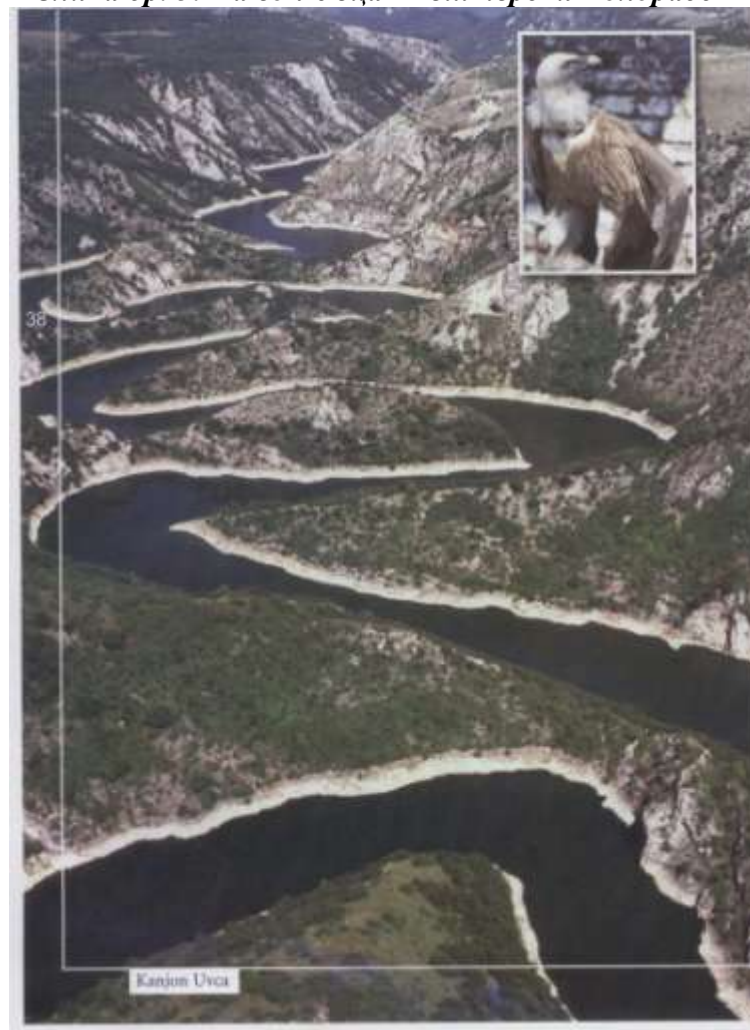
Извор: С. Шаћировић

Деловањем спољашњих геоморфолошких агенаса првобитни изглед Пештера је измењен. У посткредном периоду наступила је прва флувиоденудациона фаза коју се у неогену сменили абразиони просеци (језерска фаза) изражени у котлинским просторима. Копнени део висоравни био је под директним утицајем флувиоденуда

ционих процеса. Постјезерску фазу (средњи миоцен) карактеришу младји флувиоденудациони и крашки процеси.

Данашњим изгледу Пештера доминирају флувиоденудациони облици. М. Зеремски примећује присуство еродованих клифова као доказ интензивне језерске фазе у котлинском делу Пештера (17). На основу геотектонских и геоморфолошких анализа, може се констатовати да је овај део Пештера тектонски предиспониран, тј. да се на ради о клифовима већ о класичном прикривеном раседу. На овакав закључак упућује и сазнање да мања зајезерена површина није у стању да испољи тако снажно абразионо дејство јер је језеро било периодично и члитко. Флувиоденудациони део површи развијен је у вододржавним стеновитим наслгама поред рецентних речних токова и по дну Пештерске и Сјеничке котлине. Касније фазе у развоју рељефа Пештера обележио је све интензивнији крашки процес на површима где је евидентирано више вртача.

Слика бр. 5: Кањон Увца''Пештерски Колорадо''

Извор: Проспект О. Нова Варош

У морфографији речних долина издвајају се долински ситеми Пештерске и Сјеничке котлине. Систем долина Пештерске котлине чине скрашћене напуштене долине по западним рубовима и рецентне долине по југоисточним и источним ободима котлине. У југоисточном ободу сјеничке котлине истичу се долине Камешничке, расанске, Житничке и Драгојловачке реке. Средишњи део језерске заравни сјеничке котлине избраздан је долинама Вапе, горњег тока Увца, Јабланице и Туопаца. Долина

Вапе је одвојена од напуштене долине кречњачком пречагом на североистоку. Бочњим долинама, посебно са леве стране, широко је рашчлањена.

Цео простор Пештера налази се у одмаклом стадијуму крашке ерозије истичу се две крашке зоне: западна, од Жилиндара на југу до Сјеничке котлине на северу и источна која обухвата већи део Пештера правца северозапад Југоисток. У источној зони крашки процеси су слабије изражени, а највећи крашки облик је Коштам поље. Насупрот источној зони западна се одликује скрашченим рељефом са елементима богињавог краса. Вртача представљају доминантан облик, а неретко се срећу и суве долине, увале, пећине, јаме и панори.

Из групе проточних речних пећина пажњу привлачи Ушачки пећински систем којег чине Ушачка пшећина, Ледена пећина и јама Бездан. Улаз Ушачке пећине налази се на 1019 м н.в. у селу Ушак, излаз је у клисури Увца на 955 м н.в.а дужина ходника и канала износи 2520 м(129). У неколико дворана има и пшећинског накита.

Слика бр. 6: Ушачка пећина

Извор: Проспект О. Нова Варош

Паралелно су Ушачком пећином пружа се систем канала и ходника Ледене пећине Укупна дужина јој је 2093 м Јама Бездан има дубину око 30 м и има два канала којима је повезана са Ушачком и Леденом пећином (129). Тубића пећина се налази на 1020 м н.в. у атару села Доње Лопуже на пнору кроз пећинске канале до излаза који се налази на неколико десетна метара од Увца. Дужина свих канала износи око један километар, а систем је потопљен хидроакумулацијом. Пећински накит и замршени систем ходника и дворана представљају атрибут туристичке привлачности али је због потапања ван туристичке употребе. Могуће је стварање услова за авантуристичко роњење.

Пештер је познат по великом броју понора и јама. Само у доњем току реке Бороштице, на свега неколико километара тока, евидентирано је чак 46 понора. Познатије јаме су: јама на сувом пољу дубине 10 м, јама "Механа", дубине 15 м на Гиљеви, јама Кликовик, дубине 21 м и друге.

Климатске одлике

Климатски фактор је веома важан за развој туризма поготова ако је клима разноврсна као у новопазарском крају. Подручје општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин

карактерише изразит климатски геодиверзитет. На релативно малом простору се смењују жупна, умерено-континентална и субалпска клима. Овако изразит климатски диверзитет је последица велике рашчлањености рељефа. Медитерански утицај због планинског ланца је ограничен на релативно уску јужну зону где долином Ибра са Космета продиру ти утицаји, као и долином Лима. У зависности од положаја, дисекције рељефа, хипсометрије, размештаја вегетације, показује се управо такав изразити климатски диверзитет. Планински рељеф и карактеристична кретања ваздушних маса са југа и југозапада утичу на климу овог подручја, па се она унеколико разликује од климе других области Србије. На бази осматрања климатских параметара на метеоролошким станицама у општинама и околним теренима јасно се издвајају три климатске целине: планинска, долинска и прелазна.

Слика бр. 7: Метеоролошка станица Сјеница

Извор: С. Шаћировић

Планинска клима је овде заступљена на надморским висинама изнад 1300 м. Ту спадају највише планинске масе Голије, Радочела, Златара, Јавора, Побијеника, Јадовника, Нинаје, Рогозне и Мокре горе. Значајан је и утицај копаоничке групе планина на својства планинске климе, као и утицај Проклетија и Хајле које спречавају израженији продор медитеранских утицаја. Такође на климу утичу и високе планине црногорских брда и површи. За ову зону је карактеристично да има прохладна лета са повременим падавинама и временским непогодама. Зиме су овде дуге и хладне са доста снега. Пролећа и јесени су у овој зони прохладна, са честим сипећим кишама, понекад и суснежицом и снегом, честим маглама и високом облачности.

Долинска климатска зона захвата долине Ибра и Лима и њихових притока. Пошто су ове долине отворене према северу, утицај панонске континенталне климе је у овој зони евидентан. Надморска висина ове климатске зоне се креће од 400 до 700 м. Утицај континенталне климе са севера је знатно ослабљен и измењен због мале ширине долина којом ти утицаји продиру са севера. Са југа се осећа и утицај медитеранске климе, а нарочито у долини Ибра где преко долина Лепенца (из Македоније) и Белог Дрима (из Албаније) и Космета продиру ти веома модификовани утицаји средоземне климе. И особине терена утичу на климатска својства ове зоне. Наиме оголићена земљишта и стене, са мало вегетације (Ибарска клисура) уз дуготрајну изложеност сунцу (лети) доводе до веома интензивног загревања и тла и ваздуха. У јесен се у долинама Ибра и Лима јављају јутарње магле које се дуго задржавају у долинама.

Присутне су у овим долинама јутарње температурне инверзије, рани пролетњи и јесењи мразеви. Клима у овој зони је блажа него на околним висоравнима и планинама, што се одражава на тип вегетације и начин привређивања становништва.

Прелазна климатска зона захвата надморске висине од 700 до 1300 м. У овој климатској зони клима је нешто модификованија планинска. Сличнија је планинској него долинској, али има блажу климу од планинске што се одражава на тип вегетације, могућности гајења неких повртарских култура и стрних жита. У овој климатској зони се може гајити и пшеница и кукуруз, уколико су локални услови повољни за то.

Слика бр. 8: Зимска идила на Мокрој Гори

Извор: Р. Халиловић

Температуре

Температуре ваздуха и земљишта у појединим климатским зонама су веома различите. Највише средње годишње температуре су у долинама Ибра и Лима. Куманица има нешто ниже температуре од осталих места у долинама. У Новом Пазару је најхладнији месец јануар ($-0,6^{\circ}\text{C}$), а у долини Лима - Куманица ($-2,4^{\circ}\text{C}$). Негативне средње месечне температуре у Новом Пазару су присутне само током јануара и фебруара, док се у осталим местима јављају и током децембра.

Табела 4. Средње месечне и годишње температуре у местима општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин

станица	надм. висина	месеци												год.	ампл.
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII		
Нови Пазар	521	-0,6	-0,4	5,0	9,4	13,6	17,3	18,7	18,8	15,1	10,1	5,5	0,9	9,4	19,4
Лим	598	-2,4	-0,5	3,5	7,6	9,9	15,1	15,8	15,0	12,3	8,1	4,1	-0,7	7,6	18,2
Сјеница	1069	-4,9	-3,8	-0,6	6,1	10,5	13,8	15,0	15,0	11,7	7,0	3,1	-1,7	6,0	19,9
Голија	1500	-4,1	0,5	1,4	3,8	6,6	14,4	14,2	14,4	10,7	7,3	1,7	-3,1	5,6	18,5

Извор: МЗС, Метереолошка станица Сјеница

Најнижу средњу годишњу температуру имају планине (Голија). Интересантно је да Сјеница има три месеца са негативним средњим месечним температурама, док остала места углавном имају два. То је резултат температурних инверзија. Највише температурне амплитуде се јављају у долинама (Нови Пазар), а најмање на високим планинама (Голија). Апсолутне максималне температуре у Новом Пазару достижу 38,5°Ц, док је у другим локалитетима знатно нижа и не прелази 34°Ц Сјеница и Голија 30,3°Ц.

Табела 5. Апсолутне максималне температуре на подручју општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин (°Ц)

станица	надм. висина	месеци												год.	ампл.
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII		
Нови Пазар	521	15,5	19,5	20,0	26,0	32,4	34,5	37,2	38,5	34,0	28,2	23,5	21,5	38,5	
Лим	598	10,8	18,7	25,4	25,0	31,4	33,5	33,5	35,5	26,2	25,0	21,5	20,8	35,5	
Сјеница	1069	11,7	13,7	22,6	26,5	28,1	30,4	33,2	34,0	31,2	25,6	19,1	16,2	34	
Голија	1500	10,3	10,8	19,5	18,5	18,7	27,5	27,2	30,3	22,5	19,6	16,0	13,1	30,3	

Извор: МЗС, Метереолошка станица Сјеница

Апсолутне минималне температуре ваздуха могу у долинама да достигну до минус 27,6°Ц, на висоравни (Сјеничка котлина) -38,0 Ц, док је на планинама та температура знатно виша и износи на Голији -18,5 Ц.

Табела 6. Апсолутне минималне температуре ваздуха на подручју општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин (°Ц)

стамца	месеци												година
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Нови Пазар	-26,2	-20,2	-14,8	-5,2	-2,0	4,5	5,2	4,8	-0,8	-3,4	-13,5	-20,5	-26,2
Лим	-20,8	-14,7	-8,0	-4,0	-2,5	7,0	9,0	5,4	3,0	-0,3	-11,0	-19,5	-20,8
Сјеница	-38,0	-33,0	-25,4	-10,1	-7,8	-3,7	-0,6	-1,3	-4,8	-10,2	-21,5	-30,0	-38,0
Голија	-15,5	-9,2	14,2	-6,1	-5,4	2,6	6,0	2,0	1,1	-2,0	-18,0	-18,5	-18,5

Извор: МЗС, Метереолошка станица Сјеница

Интересантна је чињеница да се у Сјеници могу јавити негативне температуре у току целе године, док у другим местима овог подручја то није случај, јер се негативне температуре не јављају у летњим месецима.

Падавине

Падавине на подручју ове три општине имају различити распоред, што зависи од надморске висине и позиције. Није исти плувиометријски режим у долинама Ибра и Лима, као што није исти у северним и јужним деловима тог подручја.

Табела 7. Средње месечне и годишње суме падавина у општинама Нови Пазар, Сјеница и Тутин

станица	м е с е ц и												година
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Нови Пазар	41	39	43	35	68	67	52	46	40	58	76	50	625
Лим	65	78	59	49	85	62	54	50	42	86	98	85	813
Сјеница	46	50	47	53	79	78	63	61	46	80	65	59	727
Голија	78	60	69	74	152	122	122	103	80	49	102	81	1092

Извор: МЗС, Метереолошка станица Сјеница

У речним долинама количина падавина се креће од 600 (Ибар) до 850 мм (Лим). На подручју ове три општине најмање количине падавина су у долини Ибра, а најхумидније су планине Јадовник и Голија.

Распоред падавина током године је различит. Током зиме се излучи најмање падавина, а највише током лета. Пролеће је углавном кишовитије од јесени.

У вегетационом периоду, што је важно за развој биљака и пољопривредне културе, нису једнако распоређене падавине. Најмање падавина у вегетационом периоду падне у долини Ибра (око 300 мм), знатно више у долини Лима (око 400 мм). Највише падавина у овом периоду има на Голији (653 мм), док је у Сјеници само 380 мм.

Релативно мале количине падавина у Сјеници (727 мм) се објашњавају котлинским положајем ове осматрачке станице. У летњем периоду највише падавина има Сјеница, у пролеће западни делови према Новој вароши и Златару. Планине имају просечно изнад 800 мм падавина годишње.

Индекс суше према формули де Мартона показује велике разлике како у временском распореду, тако и у просторном размештају. У долини се вредности индекса суше крећу око 32 у Новом Пазару. У долини Ибра виши је у јесењим и зимским, а највиши у летњим месецима (Нови Пазар 19). То указује на могућу појаву изразито сушних периода.

Табела 8. Индекс суше на подручју општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин по формули де Мартона

станица	м е с е ц и												година
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Нови Пазар	46	45	34	22	35	29	22	19	19	35	39	55	32
Лим	76	80	46	29	42	26	22	21	19	50	74	82	40
Сјеница	37	43	53	39	46	40	30	29	25	56	59	60	45
Голија	66	68	73	64	110	60	60	50	46	34	105	74	70

Извор: МЗС, Метереолошка станица Сјеница

У долини Лима је виши индекс суше него у долини Ибра (40), мада се и овде јавља суша током летњих месеци. На подручју висоравни индекс суше се креће 40-45, док је на планинама знатно већи и износи од 60 до 70.

Ветрови

Ветрови су на овом подручју веома изражени, нарочито на Пештерској висоравни. Према подацима са метеоролошких станица може се закључити да овде ветрови дувају из свих праваца. Честина, јачина и правац дувања ветрова зависи од више фактора. При томе најважнију улогу има рељеф. Поред тога важну улогу има вегетација, нарочито шумска, отвореност долина и котлина према правцу регионалних ветрова и регионалном распореду струјања ваздушних маса. У долини Ибра дувају најчешће ветрови са југозапада (364 пута), севера (158 пута) и запада (125 пута), док из других праваца дува знатно мање. Јачина им је различита како по временском распореду тако и по локацијама. Креће се у интервалима од 1,1 до 3,3 Бофора. На Сјеничко-пештерској висоравни се јављају веома снажни и чести ветрови, што би се могло искористити као алтернативни извор енергије. Ветрови овде дувају из свих праваца, али су најчешћи са северног, југоисточног и југозападног правца. За разлику од долине Ибра и Новог Пазара, овде су ветрови веома јаки јер просечна јачина износи 2,6 Бофора. Највећу снагу имају ветрови са југозапада 3,7 Бф, а у априлу достижу снагу 4,8, септембру 4,1 и децембру 4,8 Бф. Мештани овај ветар називају "велики ветар", а у Пештерском пољу "кривац". Лети, овај ветар се чешће јавља у времену од 9 до 13 часова, а најснажнији је око подне. У вечерњим часовима се овај ветар смирује. То доводи до исушивања земљишта и повећане еолске ерозије. То има за последицу сиромаштво пашњака због недостатка воде у земљишту. Јужни ветар доноси кишу, а зими снег.

Из наведеног се може закључити да је присутна је велика разноврсност климе између Пештерске висоравни и новопазарске котлине. Највећи део подручја општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин има сурову планинску климу што се одражава на живот људи, привређивање и утрошак не елиминисање климатских непогодности. (Ресурсно-еколошки аспекти развоја општине Нови Пазар, Сјеница и Тутина, ЕЦПД, 2004, 32.)

Хидролошке одлике

Територије општина на западу пресеца Лим, на северозападу и централним деловима Увац и Вапа, на истоку и југу је Ибар са притокама Видрењак и Рашка, а на северу су мање речице у изворишту Моравице и Студенице. У зависности од подлоге разликује се густина речне мреже. На силикатним стенама речна мрежа је густа, али водотоци нису велики нити извори издашнији. У средишњем делу овог подручја се јавља карст са типичном карстном хидрографијом, коју карактерише велика безводица на површини, обиље воде у подземљу и снажна врела у долинама (врела Рашке, Бистрице, Вапе и др.). На Пештерској висоравни на подручју карста се јављају и бројне понорнице међу којима се посебно истиче Бороштица.

Реке

Ибар на подручју општине Тутин тече у правцу запад-исток. Са ове територије прима главну реку општине Тутин - Видрењак. *Видрењак* доводи воде у Ибар са јужног дела Пештерске висоравни и планине Јарут. Ипак је најзначајнија притока Ибра

река *Рашка*. Рашка Долина и река Рашка пресецају општину Нови Пазар на северни и јужни део. Најзначајније десне притоке Рашке су Себечевачка река и Јошаница, а леве Људка и Дежевска река. Људска река извире на јужним, а Дежевска река на источним падинама Голије. Рашка се формира од великог крашког врела код манастира Сопоћани. Она је наставак понорница које се губе у понорима Пештерског поља.

Лим протиче западном границом подручја на дужини од око 10 км. Са Пештерске висоравни Лим прима *Бистрицу*, која представља наставак понорнице Боровштице из Пештерског поља. Са овог терена Лим прима и мање речице међу којима је најзначајнија Дубочица која одводњава воде са Гиљеве и јужног дела Јадовника. Усекла је дубоку клисуру, по чему је добила и име.

Највећа и најзначајнија река северозападног дела Сјеничке општине је *Увац* са својом највећом притоком Вапом. Увац прима воде са подручја источних падина Озрена и Јадовника. Од извора под Крњим бором (1579 м) Увац прима све до Сјеничке котлине више мањих притока образујући пространу изворишну чепенку, док *Вапа* (већа и водом богатија саставница) прикупља воде са подручја Сјеничке котлине. Она прима највеће притоке Расанску и Брничку реку, а Увац низводно од Сјеничке котлине прима Кладницу са десне и Вељусницу са леве стране. Низводно од Сјеничке котлине Увац и његове притоке су изградиле живописне кањоне и клисуре које су заштићене законом.

Вапа (15 км) је најдужа река у сјеничком крају она прикупља воде из сјеничке котлине. Њене највеће притоке су Расанска и Брничка река. Настаје од снажног крашког врела који избија испод Црног врха (1.301 м) код Граца. Максимална издашност вела износи 10 м³/сец, а средња 2,8 м³/сец. На врелу дренирају површине Црног и Великог врха и површи: Вранотића, Камешнице, Требињца. Вапа одводњава средишње и североисточне делове Пештера (Зеремски, 1965,59).

Слика бр. 9: Меандри реке Вапе

Извор: Р. Шкријељ

Вапа је алогена река јер према количини воде којом располаже, јасно је да јој толику количину воде не дају притоке на делу централног дела дна котлине, већ врела

у сливу Камешнице. За Вапу је својствена појава да је њено широко дно редовно плављено после јаких и киша и отапања снега. То плављење потиче од самог тока и од плитке издани. Услед честог плављења, земљиште је размекшано и по њему се тешко креће (Ракић, 1952,8).

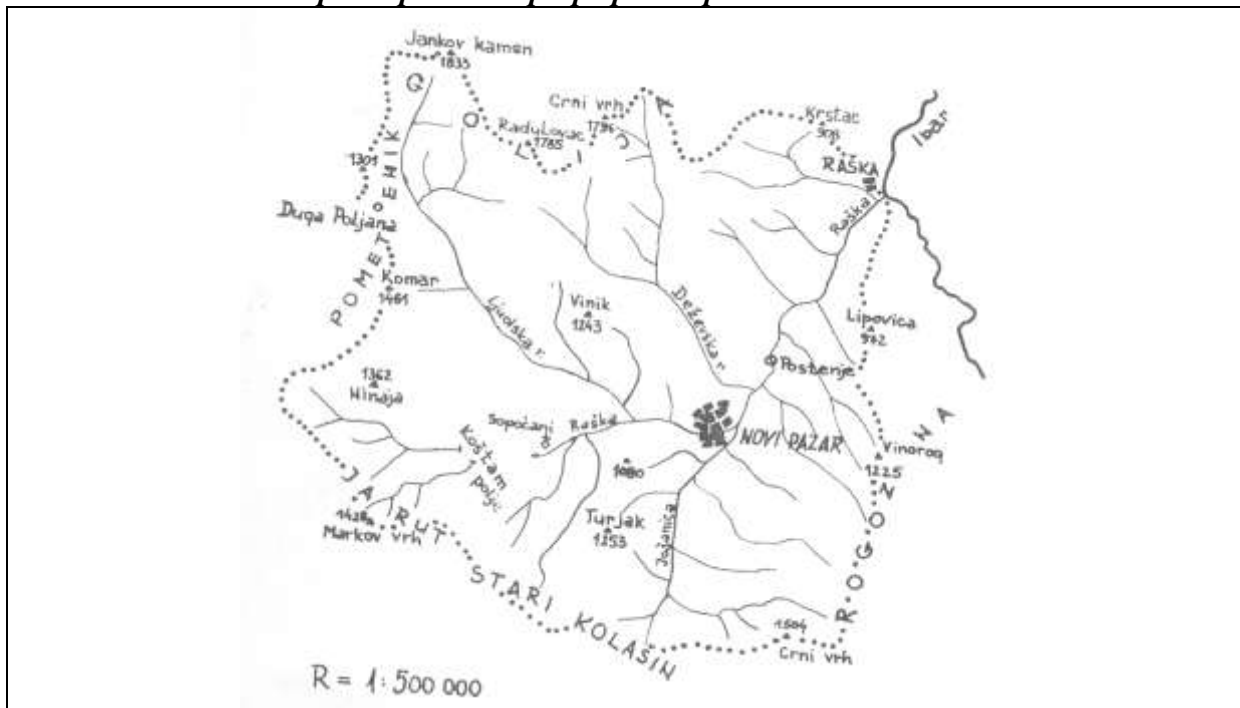
Јужни део Пештера одликује крашка хидрографија. Нормална, површинска хидрографија развијена је једино у серпентинској зони у југоисточном делу Пештери, у коме се јавља понорница Бороштица.

Бороштица, дужине око 15 км. настаје од Ђерекарског врела у јужном делу Пештера. До Набоја, Ђерекарска река тече клисурастом долином, а низводно се шири око 1 км. (Вуковић и др, 1968,47). Код села Бороштица улази у Пештерско поље по којем и добија назив. Понире испод хума горица (1.173 м) и после 18 м подземног отицања поново избија на површину. У Пештерском пољу меандрира. Ширина корита у том едлу је 2м, а дубина 1 м (Зеремски, 1965,69). Главни понор је код сука (1.173 м) у средишњем делу Пештерског поља. Вода бороштице избија на Јуришким врелима. Са десне стране прима само једну притоку Камењачу, дугу 4 км, која тече Суводолском потолином. Горњи део долине Камењаче је скрашћен и представља слепу долину. С леве стране, бороштица прима Набојску, Шипчанску и Лескову реку.

Новопазарска котлина има веома карактеристичну хидрографску мрежу, по Јовану Цвијићу Новопазарско поље је једино место на балкану где се пет ријека звездасто спаја тј. улива у главну реку Рашку.

Врело Рашке је на граници између шкриљаца с кварцитом и кречњака. То је врело воклијског типа издашности $2\text{м}^3/\text{сек}$. Од истека врела до састава Рашке са реком Багри сталожен је бигар, који чини терасу високу 10 – 12 м, а широку 100 – 200 метара.

Карта бр. 3: Хидрографска мреже слива Рашке

Извор: Г. аутора, Нови Пазар и околина, Нови Пазар, 1976

У Доњем Пештеру на крашке изворе наилази се и под кречњачким одсецима шкрапара. Код џамије у селу Мелаје један такав извор каптиран је у дубини од око 5 м. На резидијалним глином затвореним вртачама, где су понори и издухе зачепљени, наилази се на локве и крашка језерца. Такво је и мало језеро између села Браћаковића,

Биоца и Тушња, под брдом Трајаном. Од понорница најзнатнија је Увор у Коштанпољу, на атару села Делимеђе.

Терене вододрживих стена карактерише обиље воде на широким површинама. Извори са добром пијаћом водом јављају се на многим местима где је засечена топографска површина, а у долинама појединих токова на раседним линијама избијају минерални и термални извори. Минерални извор Слатински кисељак је каптиран, а његова вода користи се у лечиличне и друге сврхе. На термалним изворима код села Рајчиновића и Бање изграђена су термална насеља, Рајчиновића Бања и Новопазарска Бања.

Област Новог Пазара дренира река Рашка. У горњем току дно корита је каменито, а према Новом Пазару покривено шљунковитим наносом. У средњем и доњем току прошарано је песковитим наносима, а при ушћу покривено муљем.

На дужини тока од 36 км просечан пад је 5,6 ‰ . Брзина тока у у горњем делу при средњем водостају је 4м/сек, а у средњем току свега 0,5 м/сек. У горњем току се избистрава већ сутрадан после кише, а у осталом делу избистравање траје 2 – 3 дана. Ширина реке у просеку при средњем водостају је 5 – 6 метара, а у доњем току местимично и до 10 метара. Просечном дубином сматра се 0,70метара, с ређим местима од 0,50м, и веома ретким вировима до највише 1,50м. У доњем току Рашка повремено мења своје корито у мањем меандарском појасу, услед колебања у нивоу и количини воде притока.

Приобални појас на читавој дужини реке је питом. У горњем току Рашка протиче кроз шумовиту долину, а у осталом поред ливада, вртова и ораница. Обале су често обрасле хидрофилним дрвећем, углавном врбом, јобом и тополлом. Од Новог пазара до ушћа речна вода се са зајажених места разводи за наводњавање.

Од водених токова за Нови Пазар и околину највећи значај има река Рашка са површином слива од 1.193 км² и укупном дужином водених токова од 879,500 км, шти показује да на сваком квадратном километру слива има 737 м водених токова.

Слика бр. 10: Река Рашка код Пазаришта

Извор С. Шаћировић

У просеку се на слив реке Рашке излучи годишње око 750 мм воденог талога; најмање падавина примају најнижи делови слива (око 550 мм), а највише планине

Рогозна и Голија (преко 1000 мм). На високим планинама у сливу снежни покривач се задржава и до априла, и то нарочито на осојним и пошумљеним површинама, па је утицај ове врсте падавина од великог значаја, поготово кад су у питању бројни бујични токови.

На реци Рашки врше се осматрања водостаја од 1923. године. Те године почело се с мерењем водостаја код места Рашка, при ушћу реке у Ибар. Године 1934. почело се с мерењем водостаја на водомерној станици код новог пазара. После рата вршена су осматрања код Пазаришта, узводно, и Потења, низводно од Новог Пазара.

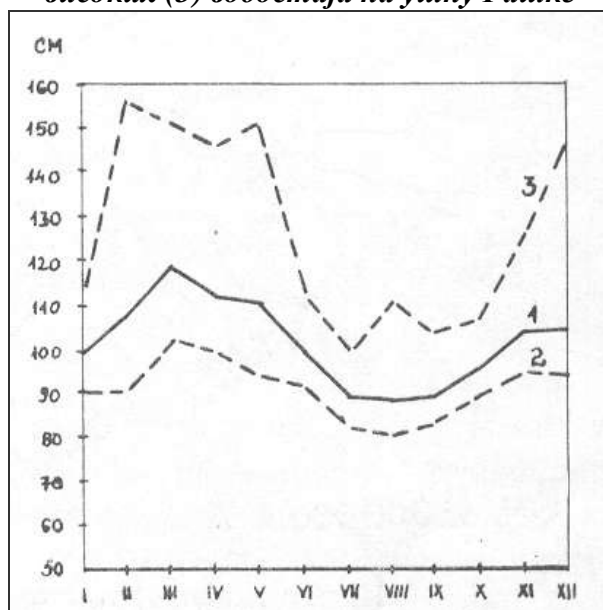
Средњи ниво воде реке Рашке, код истоименог места, у периоду од 1991-2002, износио је 101 цм. У појединим годинама средњи ниво кретао се и до 125 цм, али и испод вишегодишњег просека 87 цм. Средњи месечни водостаји предтсваљени су у следећој табели.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
ЦБ	99	107	118	112	111	99	89	88	89	95	104	104	101

Извор: Група аутора, Нови Пазар и околина, Београд, 1969, 33

Најнижи водостај је у августу, а затим у јулу и септембру, дакле у летњим месецима када су температуре ваздуха највише, испаравање највеће, а количине падавина најмања. У октобру почиње пораст водостаја, да би у новембру достигао максимум, а затим долази до благог опадања у јануару. Пораст водостаја у јесењим месецима последица је јесењих падавина, а опадање у јануару – захлађења и задржавања воде у сливу у виду снежног покривача. У фебруару почиње поновно издизање нивоа воде, а у следећем месецу достиже максимум. У априлу и мају висина воде има још увек велике вредности, а у јуну почиње опадање. У току фебруара и марта почиње отапање снега, прво у нижим а затим и вишим деловима слива, што се одражава и на ток Рашке. У наредна три месеца, поред отапања снега на највишим деловима слива, јављају се и пролећне кише. Према томе, у току године на Рашки се јављају два максимума и два минимума водостаја. Први максимум је у марту, а други у новембру и децембру. Високи водостај у новембру и децембру условљен је јесењим кишама, а у марту – интензивним отапањем снега и раним пролећним кишама. Иако се највише падавина излучи у току октобра, новембра и децембра, водостај на Рашки није највећи у овом периоду и то због тога што се велике количине воде троше на попуњавању пора и шупљина у преко лета исушеном земљишту. Први минимум водостаја је у августу а други у јануару. Најнижи водостај у августу условљен је малим количинама падавина и великим испаравањем, а у јануару – ниским температурама и падавинама у виду снега.

Графикон бр. 1: Промене средњих месечних (1), средњих ниских (2) и средњих високих (3) водостаја на ушћу Рашке

Извор: Група аутора, Нови Пазар и околина, Београд, 1969, 33

На основу средњих високих (1) и средњих ниских (2) водостаја, као и њихових амплитуда (3) добија се вернија слика водостања Рашке.

Табела 10: Слика водостанња реке Рашке

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
(1)	113	156	151	145	151	112	99	111	103	107	126	146
(2)	90	90	102	99	93	91	82	80	84	89	94	93
(3)	23	66	49	46	58	21	17	31	19	18	32	53

Извор: Група аутора, Нови Пазар и околина, Београд, 1969, 36

Највеће разлике између средњих високих и средњих ниских водостаја су у фебруару, а затим у мају и децембру. Велике разлике у фебруару условљене су неуједначеним временским приликама у току вишегодишњег периода; појединих година позитивне средње месечне температуре јављају се у току целе зиме, што омогућава интензивније отапање снега на већим површинама слива, а тиме и појаву већих водостаја у реци. У мају су велике разлике између средњих високих и средњих ниских водостаја условљене излучивањем великих количина падавина у виду кише, као и засићеношћу земљишта водом од отапања снега у претходним месецима. У децембру су ове разлике условљене кишима, али и раним снеговима, који се, након краћих хладнијих периода, интензивно отапају.

Да би се најпотпуније упознало водостање реке Рашке, наводимо и апсолутно најмање и највише водостаје у појединим месецима.

Табела 11: Најмањи и највиши водостаји реке Рашке у појединим месецима													
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
ВВВ	140	306	209	230	228	140	130	282	210	164	250	300	306
ВМВ	72	74	86	77	72	77	64	60	60	78	79	76	60
Разл.	68	232	123	153	156	63	66	222	150	86	171	224	246

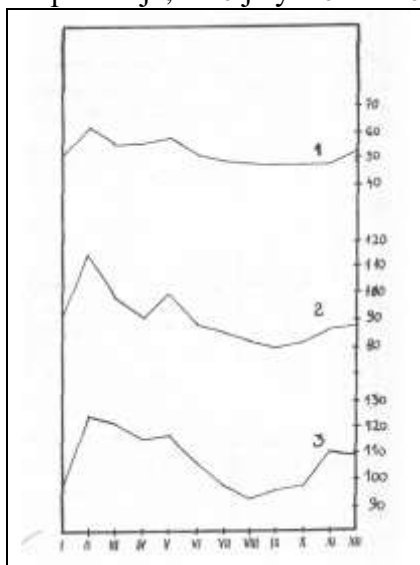
Извор: Група аутора, Нови Пазар и околина, Београд, 1969, 33

Из табеле 3. види се да су могући врло високи водостаји и у летњим месецима; проузроковани су изненадним и интензивним летњим пљусковима. На основу разлика између врло ниских и врло високих месечних водостаја може се закључити да је водостај реке најпостојанији у току јуна, јула, јануара и октобра. У јуну и јулу падавине се не излучују тако бурно као у току лета што омогућава равномерно отицање воде у реку. У току јануара не јављају се изузетно високе воде, што је условљено ниским температурама ваздуха и падавинама у виду снега. У току октобра долази до процеђивања воде у земљиште тако да јесење падавине условљавају појаву високог водостаја у наредним месецима.

Разлика између највишег и најнижег водостаја износи 246 цм, али ако посматрамо цео период осматрања од 1923. до 2002 године, онда та разлика достиже вредност од 336 цм. Овако велике разлике водостаја реке Рашке условљене су, између осталог, обликом слива; приближно кружни облик слива омогућава брзу и већу концентрацију воде низводно од Новог Пазара – након спајања рашке са Људском, Јошаницом и Дежевском реком, као и многобројним притокама које се сливају с планине Рогозне.

На приложеном дијаграму дат је однос и ток водостаја на три водомерне станице на реци Рашки у току 2000. године.

Код Пазаришта Рашка има мање колебање водостаја, што је условљено мањом количином воде у кориту реке, мањом површином слива са којег се храни, као и близином врела Рашке, које у току читаве године има релативно велике количине воде. Низводније код Новог Пазара, разлике у водостајима по појединим месецима су изразитије, што је условљено повећањем површине слива, као и броја притока.

Графикон бр. 2: Дијаграм промена водостаја на реци Рашки на водомерним станицама Пазаришта (1), Нови Пазар (2) и рашка (3) у току 2000.

Елемент режима реке је протицај; у току 1997. године Рашка је уносила у Ибар просечно $7,42\text{м}^3/\text{сек}$, а претходне године $6,9\text{м}^3/\text{сек}$ при водостају од 141 цм реком је протицало $20,2\text{ м}^3/\text{сек}$, а при водостају од 191цм – $52,9\text{ м}^3/\text{сек}$ воде.

Извор: Група аутора, Нови Пазар и околина, Београд, 1969

Узводно код Новог Пазара, просечан протицај реке Рашке износио је 3,6 м³/сек (1991), 3,1 м³/сек (1993), 2,12 м³/сек (1994) и 2,6 м³/сек (1995). На овој водомерној станици, при водостају од 100цм, Рашком протиче 4,2 м³ воде у секунди, а при водостају од 120 цм – око 9м³/сек. При врло високом водостају од око 180 цм коритом Рашке протиче 44м³ воде у секунди.

Слика бр. 10: Ушће Јошанице у Рашку

Извор С. Шаџировић

По својим карактеристикама река Рашка има кишно – снежни режим умерено медитеранског типа. Појединих година када се највиши водостај јавља у току месеца фебруара, рашка има облике балканско-континенталног типа. Ове промене настају као последица померања границе између између јадранског и умерено – континенталног типа падавина, која пролази преко слива рашке – од Голије преко Новог Пазара и даље према Косовској Митровици. Померање ове границе према југу даје речном режиму одлике балканско – континенталног типа, а њено повлачење према северу даје обележје умереномедитеранског типа. (Група аутора: Нови Пазар и околина, Београд, 1969, 32)

Река Рашка чијем систему припада више притока И и ИИ реда. Изворишна челенка ове реке на Коштам-пољу, има одлике понорнице која отиче испред голаћа и избија у виду врела из пећине код манастира сопоћана. Одатле река тече у дужини од 36 км. до ушћа у Ибар. Изузев проширења у Новопазарском пољу, претежно тече уском долино. Од горњег тока до ушћа смењују се стеновити са шљунковитим деловима корита. Ширина корита креће се од 5 у средњем до 10 м у доњем току. Дубина корита реке је од 0,25 до 100 цм. тако да се највећим делом може прегазити. Око реке расту претежно тополе, врбе и јове. Због заливања башти и јачег испаравања водостај реке се највише снижава у августу и септембру. Водостај расте у тромесечју март-април-мај, у почетку од топлења снега а касније услед повећања месечне количине падавина.

Врело Рашке је каптирано у пећини 118 м од њеног улаза на апсолутној висини 735,15 м, у језеру дужине 16 а ширине 9 м (10,5 м). Изнад овог каптажног језера има још једно изворно дугачко 25, широко 8 м. из кога истиче подземно Рашка са просечном количином воде од 2 м³/сц (Зеремски М., Врело Рашке, хидролошко-морфолошке опаске, Географски преглед, св. ВИИ, Сарајево, 1963. 46)

Веће десне притоке рашке су: Слатинска и Себечевска река, Јошаница, Избичка и Јовска река, а веће леве Људска, Дежевска и Тушимска река.

Слатинска река (5,5 км) извире испод Врачевца а други крак јушно од Црноче. Тече правцем југ-север кроз Слатину, поред Првенковића и Лелотића, а затим повља ка североистоку и низводно од Багри улива се у Рашку.

Себечевска река (11 км) такође има правац југ-север, а почиње од села Црквина, где је граде Смалучка река и Металићки поток. Тече дубоко усеченом долином која има облик клисуре, чије су стране обрасле шумом, док је нижим деловима прекривена ливадама и пашњацима. У Рашку се улива на подручју бобовика (Пазаришта), испод брда Градине. Низа стрме долине стране силази неколико потока.

Јошаница (25 км) је најдужа десна притока рашке, а надстаје на саставцима Рајетићке и Нишке реке у селу Грбенови, на надморској висини од 884 м. горњи ток (Гребенова – Жуњевиће) у дужини од 8 км. има пад од 230 м и тече кроз лисуру правцем исток – запад. Од Жуњевића до Мекиња је њен средњи ток са нешто широм долином и мањим падом, од 104 м. доњи ток има правац југ-север, а речна долина се шири са леве стране реке и кроз њу води магистрални пут. У реку Рашку се улива у Новом Пазару, испод Својбора. Са десне стране Јошаница прима Жуњски поток, Ковиљац, Василићки поток, Знушку реку (Гошевски поток), Лешку и Трнавску реку, а са леве стране Војковачки, Дедиловски, Пријански, Ракитски и Долички поток, затим Цврњску, Брезовичку и Јаничарску (Крушевску) реку. Лети, за време дуже суше Јошаница се осетно смањи, јер се "вадама" одводи за заливање башта и вртова.

Људска река (30 км) је најдужа притока Рашке. Насдтаје у Шарама под голијом, од Леворечке и Попове реке. Надморска висина на саставцима износи 825 м. а на ушћу код Шаваца 546 м, тако да укупан пад износи 279 м, што условљава брз протицај. Од изворишта па све до пред ушће тече дубоком долином и с леве стране према Муховску и Кукавичку реку. Штитарски потом и Илићу од Рајчиновића, а са десне стране једини дужи водоток рогатачки поток.

Дежевска река (20 км) извире под голијом. Њу граде неколико мањих водотока: Клисура, Синозецки и Плешински поток, који чине њену изворишну челенку. Река има правац север-југ и у Рашку се улива јужно од брда Стражишта и Пнућа, на надморској висини од 482 м. има брз протицај, јер од изворишта до Ушћа пад јој износи 318 м. са десне стране у њу се уливају: Бањска и Шароњска река, те Полошки, Косурићки и Врболошки поток. Са леве стране су краћи водотоци: Калудрански, Батин и Прећеновски поток. У већем делу тока долина јој је клисураста, са једнолико мањих проширења у којим се налазе сеоска насеља.

Јовска река (8 км), десна притока Рашке, настаје од Влашке и Бадлавске реке удно села Јове. Тече правцем југоситок-северозапад под Градановића, а потом између Трнавца и Копривнице. У Козареву одваја засеок Дрење од села и нешто ниже се у Рашку улива на 460 м. надморске висине. С обзиром да јој је челенка (саставци) на висини од 661 м, то пад целокупног тока износи 201 м.

Избичка река (15 км.) полази испод Меденовца, а граде је два мања водотока. Тече од југа ка северу, а код села Бање повља ка западу, примајући Бестовачки пток, и испод магистралног пута улива се у Рашку, на надморској висини од 500 м. (Ф.Себечевац, С.Шаћировић, насеље новопазарског краја Београд 1995.год.стр. 18)

Као што се види из података, сви водотоци имају наглашен пад па су се раније користиле за покретање воденица и ваљалица. Многи се користе за наводњавање околних имања, што лети доводи до опадања водостаја или пресушивања водотока.

У новопазарском крају постоје мања језера и нарочито блата. Својом лепотом истичу се језера која се налазе на већим надморским висинама, као што су: Страдовско језеро више истоименог села, затим језеро на површи рогозне, под Црним врхом, Језериште на Јавору, у Жуњевићу, и језеро испод Виника. Већина ових језера настала су у крашким увалама, а поред атмосферске воде (кишнице) добијају воду и од извора.

Карстни терени Сјеничко-пештерске висоравни су дезорганизовали површинске токове тако да се овде јавља неколико пономица. У Пештерском пољу то су Боровштица, Чађавица и Ђурђевица, а у Коштам пољу изнад Рашке то су пономице Точиловска, Гурдијевска и Меласка река.

У Тутинском крају поред реке Ибра који протиче на подручју Тутинске општине од Шпиљана до Струмца низводно у дужини 22 км. са акумулацијом Газивода та је ток Ибра је скоро преполовљен.

Видрењак је највећа река која протиче кроз Штавичку котлину а у Ибар се улива у селу Шпиљане. Видрењак настаје од неколико потока са подручја Режевића, Деврећа и Јеребица. Испод села Конича снажни извори појачавају ову реку од Тутина па све до Ушћа у Ибар носи тај назив који потиче од Видри које су раније живеле у овој реци.

Пролазећи између планина Јалак (1334 м) и Граљевина (1254 м), односно поред Орлујака и Дренове, видрењак прави дубоку и веома лепу лисуру.

У том делу свог тока то је плаховита планинска река. Протичући кроз штавичку котлину све до села Гњиле, видрењак је мирна река и много личи на равничарске реке. Од Гњиле до ушћа, на растојању од само 2 км. видрењак има висинску разлику од око 50 м. то му у доњем току даје карактер брзе реке.

У овом делу његовог тока налази се и предивни слат. Лепота овог слапа је битно нарушена изградњом пута Тунин – Шпиљани. Видрењак има само две притоке (Расник и Печаоницу) и обе се уливају у ову реку на подручју града Тутина.

Паљевска река је следећа лева притиска Ибра. Она се у Ибар улива у селу рибариће. С правом се каже да Паљевска река има најлепши извор у нашем крају. На самом њеном извору, у селу Паљеву, настаје водопад, чија висина прелази 20 м.

Слика бр. 11: Крашко језеро и увор на Коштанпољу код Мелаја

Извор: Р. Шкријељ

Јабланица је задња лева притока Ибар у овом крају. То је мала река која протиче кроз истоимено село.

Драшка река је прва десна притока Ибар у општини Тутин. Ова речица чини природну границу територија СР Србије и СР Црне Горе, посебно је леп њен извор.

Суховара је плаховита планинска речица која прави дубоки усек и физички дели села Мојстир и Драгу. Ова речица долази са подручја високих планина. Због тога у време отапања снега или обилних кишних падавина њено дубоко корито испуњава огромна количина воде.

Мојстирска река се у Ибар улива непосредно испред прекрасног кањона и врела Миљина Глава. И то је планинска речица која настаје од више потока са подручја Источног и Западног Мојстира. (Мр. Саит Качапор, Халко Пепић наше место и околина Тутин 1989, 34).

Сјеничко-пештерска висораван спада у најбезводније терене у Србији. То је последица карстног карактера овог терена који због познатих својстава губи воду на површини и долази до њеног наглог премештања у карстно подземље. Беспутност терена, сурова клима и недостатак воде су главни разлози велике миграције становника са Пештерске висоравни према Новом Пазару и централној Србији. Најбезводнији су терени изграђени од кречњака и серпентина. Нарочити су безводни планина Гиљева и висораван Пештер. За водоснабдевање се користи кишница, а за напајање стоке се праве бунари и локве. Стога су ретка контактна врела права благодет.

Главне хидролошке елементе непогоде на подручју ове три општине се везују за поплаве. Прве су везане за плављење Ибра и Рашке, а друге за поплаве у Сјеничкој котлини и крашким пољима (Пештерско и Коштам поље).

Извори и врела

Појава издањи зависи од хидрогеолошких обележја територија, међутим у новопазарском крају нису извршена комплетна истраживања такве врсте осим у неким случајевима када је у питање водоснабдевање насеља и изградња хидро електрана. Према хидрогеолошким својствима новопазарски крај је карактеристичан по порозности стена нарочито на пештерској висоравни где преовладјују водопрпусне стене у којима се налазе пукотине чија је порозност нарочито изражена.

У стене мале водопрпусности и непрпусне стене спадају стене са изолаторским хидролошким својствима: дијабаз-рожне серије, пермски пешчари, серпентини, дијабази и класичне стене ферфенске старости. Непрпусне стене имају улогу загата.пошто најчешће чине подину кречњацима, оне чине границу спуштања воде у дубинског скрашћавања (Вуковић, 1968,63).

Најпознатије крашко врело у новопазарском крају јесте врело реке Рашке. У свом научном раду (врело Рашке, др. Милош Зеремски преноси Цвијичев опис врела Рашке: "Река Рашка извире јаким извором воклијског типа из пећине, и водопадом се сурвава у долину која пролази поред манастира сопоћани. Скоро 100 метара, код с има пећина, која је била стари извор Рашке, пре данашњег." даље се наводи: "из кречњачке пречаге у којој су те пећине и врело Рашке, налази се плитко Коштам поље. Оно представља старо извориште и стару нормалну долину Рашке пре скрашћавања. Процес развитка био је овакав: Са нинаје а нарочито са Јарута полазили су изворни краци Рашке, састајали се и текли клисуром као нормална река, услед окрашћавања, која је напредовало, главна се река почела губити у понорима и слабити. Оне малобројне притоке са Јарута, из пешчара и шкриљаца силазећи у кречњачки тере, губиле су се такође у понорима. Главном краку су одузете притоке подземном питатеријом. Те притоке су меандрирале по кречњаку и уравњавале земљиште, али су

се све више скрашњавале тиме, што су се понори узводно померали, сада готово све имају поноре одмах испред границе шкриљаца и кречњака. Од тих речица води порекло врело Рашке, поред друге воде која ту подземно протиче”.(Зеремски 1963. стр.79)

Слика бр. 12: Расуто врело и слапови реке Рашке

Извор: Проспект О. Нови Пазар

У хидролошком смислу Пештерска висораван одликује се поземним отицањем вода које се дренажују у више крашких врела или извора: Јуришка врела налазе се на западном ободу Пештера, са десне стране кањона Бистрице на око 700 м н.в. Због тога што леже у зони најниже епозивне базе, она одводњавају највећи део западне кречњачке зоне (око 271 км²). У Буђеви, граница Јуришких врела простире се дуж контактне зоне кречњака, дијабаз-ројница и серпентина. Минимална издашност износи 1.700 л/сец, а максимална 9.500 л/сец.

Врело Бистрица налази се изводније од Јуришких врела на 765 м н.в. у односу на њих врело бистрице налази се 65 м р.в. Површина слива је 28 км², а минимална издашност 500 л/сец (Вуковић, 1968,44).

Сјеничко врело (врело Грабовице) налази се у северном делу западне кречњачке зоне. Површина слива је 48 км². водонепропусни део слива је Требјински басен, са кога отичу површински токови који гравитирају према кречњачком делу слива. Са западне стране, слив је ограничен вододелницом у серпентину Озрена. Са истичне стране вододелница се пружа границом између кречњака и дијабаз-ројница. Са југа, граница је одређена морфолошким развојем Коталника, док у кречњацима на западу постоји зонална вододелница. Минимална издашност врела износи 22 л/сец, а максимална је 3.029 л/сец (Вуковић, 1968,46)

У Фиуљама, у подини кречњачког одсека на контакту кречњака и верфенских шкриљаца избија врело на коме се подигнуте Три чесме. Оне хране водом –Бачевску реку. Наизводно од врела, Бачевска река се одржава на целој дужини јер просеца само на 4-5 места кречњачке оазе малог пространства. Интересантно је да се на тим местима

количина воде у реци не смањује већ повећава због појаве јачих извора као што су Видрак у Бачијама и три извора који избијају с леве стране долине у Кречњачкој оазис код Бубња.

Врело у Дражевићама налазе се у кориту Житничке реке. Има их 4-5 и распоређени су на дужини од 0,7 км. око врела, с обе стране долине, подигнуто је село Дражевиће чији становници користе воду с ових врела. Треба напоменути да непосредно из врела води сеоски пут са кога се слива вода ка врелима која су незаштићена. Сем тога, како се врела јављају у низу и по дну корита реке, дешава се да се вода из горњих врела, нарочито после јаких киша, делом меша са водом на доњим врелима и тиме загађује. Низводно од села, контактна граница између језерских седимената и тријаских кречњака примиче се уз дно Житничке реке и на том месту избија 3-4 врела (Зеремски, 1965, 81).

Брњичка река има развијену изворишну челенку на Голији. Она има алогени карактер у свом средњем делу где тече преко неогеног терена и прима само једну, леву притоку, Сушицу, која већим делом реку хране два извора која избијају на њеном дну у Брњици (Брњички извори). Један део села користи воду са ових извора, а други из бунара уз ивице долиноског дна. Кућа засеока Биочана, на десној долиноској страни Брњичке реке, немају ни изворске ни бунарске воде (Зеремски, 1965, 82).

Ступско врело налази се изнад села Ступ, на источној падини Мале Лисе (1.260 м). Избија из кречњачког одсека, висине 15 м. Кречњачки одсек и врело су на левој страни суве долине која се спушта на високу кречњачку површ изнад Ступа. Врело има знатну количину воде, која јазом отиче на кречњачку површ, а потом се стропоштава низ одсек висок 60 м. када вода доспе у подножје раседног одсека, тада је мештани користе за пиће. Ово је веома ризична појава, нарочито због тога што вода када тече јазом, прелази преко пута, којим се креће стока (Зеремски, 1965, 83).

Јужно од Весковића јавља се девет извора, који избијају испод ниског развођа између Ступског поља и Вилујак потока. Њихова вода отиче потоком ка сутеску Слани До, али се губи на њеном дну и не допире до Вилујак потока. При излазу из сутеске, с десне стране на 50 м р.в. избија врела Белан са 10-12 извора и два нарочито јака извора. Изта саставака Вапе, Врњачке и Драгојловића реке, јављају се врела Вапе и то место зове се "Глава Вапе". На том месту избијају пет врела из кружних удубљења са дна долине. Пукотине из којих избија вода су загађене језерским седиментима, тако да вода избија само у висини загата, који је снижен уздужним профилем Вапе, док је лево и десно од њега, контакт између језерских седимената и кречњака на већој висини. Врела су активна и лети када узводно од њих пресуше Камешница и Врњачка река (Зеремски, 1965, 85).

У Тутинском крају позната врела налазе се у долини реке Ибра и то најпознатије врело је Миљина Глава налази се у Атару село Мојстир, а може се и назвати десном притоком Ибра.

Црна река је такође десна притока Ибра извире између високих планинских врхова Мокре Горе (Шиљати крш и Старачко брдо). Око 1,5 км. изнад истоименог манастира Црна Река, понире па се након 2 км. поново јавља близу језера Газиводе где се у њега улива испод насеље Рибариће. Познато је и Смолућко врело које представља извориште истоимене ријеке која протиче кроз село смолућу и са Ковачком реком у селу Црквине се спаја, низводно кроз Себечево тече као Себечевска река улива се у ријеку Рашку код Пазаришта.

Промуклице су свакако најинтересантније врело у овом крају. Промуклице спадају у потајнице или мукавице које раде на принципу спојених судова где вода периодично у одређеним интервалима избије на површини и усахне. Ово необично врело налази се у клисури реке видрњак, на десној обали недалеко од села Конича. Вода из овог врела нагло истиче уз шум да би након десетак минута потпуно престала,

а извор пресушио. Пауза између два јављања воде трају различито. Понекад се вода поново јавља након сат времена али се догађа да се не појави и цео дан, то зависи од годишњег периода. Општина Тутин је богата изворима и врелима поред најпознатијег врела Миљина глава и Црна Ријека позната су још Паљевско врело које се јавља у виду јаког врела у дну атара истоименог села извире тачно испод Тупика затим позната врела јесу Црнишко врело, Капавци, Чукотско врело, Црвена вода на Јаруту, студени бунар у Шипчу, Бајрактарско врело у Лескови, добра вода Добрача у Набоје, Елезова чесма и плоча у Рудници, Беле Воде – Крвавац у Дубово, Студенац и турско врело у Гујиће, Крон у Баћици, Грозничевац у Ковачу, Грозница Добри Дуб, Боровац Орље, Оградјеница Ноћаје, Коничко врело Кониче, Краљева вода Суви До, Грабовац Детане, Врело Липица, и др. (Мр.С.Качапор, Х.Пепић, 1989, 36)

Сјеничко језеро

Сјеничко језеро настало је подизањем бране на Увцу узводно од Златарског Језера, између Акмачића и буковика. Брана је дуга 160 м и висока 110 м.

При максималном водостоју запремина језера је 212 милиона м³ површина 610 км² и највећа дубина 100 м, а при минималном водостају запремина је 42 милиона м³. због клисурастог склопа долине Увца, језеро је издужено преко 20 км, а максимална ширина је 500 м. превођењем вода из Пештерског поља, које су преко Борошнице отицале ка врелима бјелопољске Бистрице у Вапу и Увцу, увећане су воде Сјеничког језера за око 10%. Из Сјеничког језера вода се усмерава у турбине ХЕ "Увац", која је пуштена у рад октобра 1979. године.

Искоришћавање хидроенергетског потенцијала Увца повезано је са водом системом Дрине. Воде у сливу Дрине имају неуједначен режим: богате су водом у пролеће и јесен, а сиромашне зими и лети. Да би се хидроенергетски потенцијал на први начин искористио, било је потребно отклонити несклад између минималних и максималних вода. Постојећа акумулација изграђена како би се високе воде акумулирале и сачувале за сушнију половину године и на тај начин обезбедила равномерна производња електричне енергије у току године.

Неспорно је да Сјенички крај има богате ресурсе вода који јој омогућавају да планира развој без бојазни да ће га лимитирати недостатак воде, што је велика привилегија у данашем свету. Ово водно благо је не само добра подлога и подршка за развој већ реалан развојни ресурс. Како ће и у ком степену овај потенцијал бити искоришћен зависи од креативности улагања и мера заштите вода које треба да обезбеде квалитет.

Новопазарски крај има богате ресурсе вода који му омогућавају планирање развоја без бојазни да ће га лимитирати недостатак воде, што је велика привилегија у данашњем свету. Ово водно благо је не само добра подлога и подршка за развој, већ реалан развојни ресурс. Како ће и у ком степену он бити искоришћен зависи од креативности улагања и мера заштите вода које треба да обезбеде - квалитет.

Језеро Газиводе.

Ово језеро је настало подизањем бране на Ибру код истоименог села и акумулира се водом до села Рибарића па се често назива и Рибарићко језеро.

Језеро „Газиводе”, на подручју општина Нови Пазар и Тутин, заједно са Сјеничким језером у општини Сјеница, јесте најзначајнији акватички простор у

новопазарском крају за развој бројних рекреативних активности на води, од којих у значајној мери зависи летња понуда подручја.

Основни проблем за развој рекреативних активности представљају значајне осцилације нивоа воде у језеру у кратким временским интервалима. То се може превазићи синхронизацијом функција акумулације и рекреативних активности на води. Могуће је и решење тог проблема са плутајућим понтонима (с клизним привезама и стубовима и зглобним мостовима за везу обале и понтона), који се прилагођавају нивоу воде у језеру. Допунском плутајућом опремом понтони се могу ставити у функцију пловних средстава – чамаца, једрилица, срфова или излетничких бродића.

Једно од решења је развој рекреативно-акватичких програма у приобалној зони – мали аква- забавни парк поред језера „Газиводе”, с препумпавањем воде из језера. Профитабилност акватичких програма је у директној зависности температурних услова воде и ваздуха, односно трајања сезоне, што се може превазићи соларијумима и соларним третманом воде.

Слика бр. 13: Језеро Газиводе код Рибарића

Извор: С. Шаћировић

Акватички простор треба просторнофункционално диференцирати на:

- зону плажа, акватичког програма и уређен простор акваторије за сидриште, привезиште, пристан и сл.;
- зону приобаља с излетничким пунктовима, бициклическим и риболовним стазама, спортским теренима, смештајним (пансиони, апартмани, мотели и кампови) и угоститељским капацитетима;
- контактну зону приобаља с домаћинским туризмом у селима; и
- заштитну зону Манастира Црна Река (на подручју општине Тутин).

У приобалном појасу треба диференцирати комерцијалне зоне, преко којих ће се обезбедити финансирање уређења акваторије и приобаља за јавне намене, од сеоских насеља у којима ће се развијати домаћински туризам, слично као код скијалишта. На језеру „Газиводе” би се у развој домаћинског туризма укључило

насеље Вуковиће, удаљено око 7 км магистралним путем М-2 од туристичког центра и општинског субцентра Рибариће у општини Тутин.

Језеро „Газиводе” има директан приступ с магистралног пута М-2, који га повезује с црногорским приморјем и Косовом и Метохијом, а преко везе с путем М-22 у Рибарићу и са средишњом Србијом.

Планиране акумулације на Људској реци и Јошаници представљају потенцијалне туристичке просторе са комерцијалним локацијама у зони приобаља и домаћинским туризмом у селима.

Након свега реченог о хидрографији новопазарског краја може се закључити да је присутна велика разноврсност у богатству водама, а у зависности од карактеристика подлоге. Велика је безводица на највећем делу подручја ових општина. На подручју општина се налазе значајне резерве пијаће воде што је важан фактор развоја; (Г. аутора, Сјенички крај, Београд, 2004, 39.)

Бање

Сложене хидрогеолошке одлике новопазарског краја условљавају присуство неколико термалних и термо-минералних вода, као што су Новопазарска бања, Рајчиновићка бања, Слатински кисељак и бања Чедово у близини Сјенице.

Новопазарска бања

Првобитно насеље у Новопазарској Бањи, као и у многим другим термалним насељима Србије, основано је за време римске колонизације.

Истакнути познаваоци прошлости српских крајева и насеља позиционирали су настанак новопазарске бање у античко доба. Они истичу ову бању као римску терму, од које постоје и остаци. На римске остатке у Новопазарској бањи, којих и данас има у њој и њеној околини, наилазили су многи путописци.

Мада нагржена зубом времена и последицама историјских догађаја и збивања, ова лековита бања, чију су каптажу минералних извора и купалишне уређаје извели римски неимари, као знаменита природна појава била је на гласу и у средњем веку.

Средњовековно термално насеље ове, као и бројних других бања у Србији, састојало се из делимично још очуваних античких бањских уређаја и манастирских конака при изворима.

Као и у другима бањама, турци су Новопазарској бањи обратили пажњу тек у ХВИИ веку. У то време је она била на великом гласу. Евли Челеби (1663) каже да је новопазарску минералну бању подигао Хафиз Ахмед Паша. Овај турски градитељ је једно купатило подигао на темељима и над каптажом античког термалног купатила. Ово купатило чије се рушевине и данас препознају звало се ~римско~.

Данашње турско купатило китњасте источњачке архитектуре, које у нашим бањама представља редак пример преиначеног, али у основама очуваног хамама, подигнуто је по свој прилици крајем ХVIII века.

После ослобођења от Турака Новопазарска бања је пала у руке приватног власника, који је уз бању 1920. године дозидео ресторан.

Тек од 1931. године бања је почела више да се уређује. Пред други светски рат, према објављеним званичним подацима, у Новопазарској бањи за пријем гостију било је: у угоститељству 7 соба са 17 постеља, а код месних домаћинстава 14 соба са исто толико постеља. Бања је дакле располагала са укупним смештајем од 21 собе са 31 постељом.

Већ 1949. године завршена су два већа стамбена павиљона. Највећи подухват – ретко остварен у нашој бањској градњи – била је изградња модерног стационара Реуматолошког центра. Ову импозантну зграду општина Нови Пазар подигла је у данашњем облику 1953. године. Али од тога је прошао велики временски период да би она 1997. била потпуно завршена и пуштена у употребу. Смештајни капацитет чине 72 углавном двокреветне собе.

Од термалних лечилишних објеката новопазарска бања данас располаже са четири купатила, два у новом и два у старом блоку.

Новопазарска Бања лежи претежно у дну истоимене котлинице, секундарне морфо-тектонске целине Новопазарске котлине. Удаљена око 2,5 км североисточно од града Новог Пазара, она је у северозападној подгорини последњих огранака планине Рогозне (Црни Врх 1504м). На надморској висини од око 504м, насеље је лоцирано на обалама и терасама Бањске реке, десне притоке Рашке.

Преко Новог Пазара, ова је бања у комуникативној повезаности са свим оближњим градским насељима и економским центрима: Ражком (21км), Косовском Митровицом (88), Краљевом (102км), Тутином (33км) и Сјеницом (54км). Од Београда магистралним путем, удаљена је 278км.

Слика бр. 14: Новопазарска бања (Рехабилитациони центар)

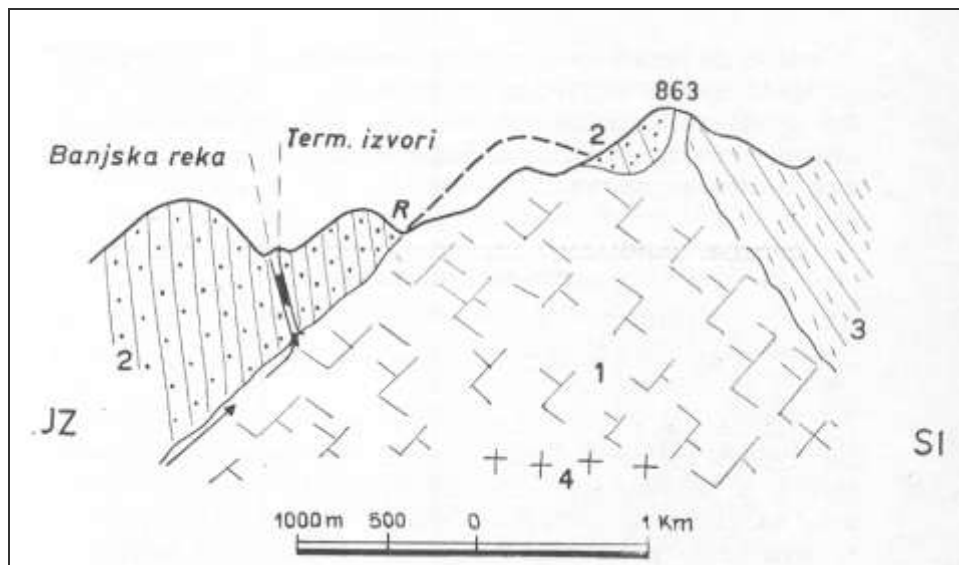
Извор: С. Шаћировић

Бушењем и проучавањем терена у Новопазарске Бање и околине установљено је да геолошку грађу чине следеће формације, 1- дијабез – рожне формације, 2- серпентин, 3 – кредни флиш, 4 – еруптивне стене адезита и њхових туфова. У ужој околини Бање у кредном флишу преовлађују глинци, пешчари и лапорци. Пешчари су под дејством хидротермалних вода сиво и жуто обојени, док су глинци тамносиви. У околном терену изданци пешчара и глинаца су под утицајем топлих вода, пара и гасова доста распаднути. У долини Бањске реке кредног флиша лежи флувијални нанос

дебљине од 2 – 4 метра. Дилувијални терасни нанос, који се налази изнад речног корита на висини око 40м, мање дебљине пошто је највећим делом разнет ерозијом.

Приликом копања једног истражног бунара, на терену саме бање утврђен је следећи профил: испод хумског покривача дебљине 0,2м налазе се крупни валуци од перидотита и серпентина који су под дејством топле воде јако распаднути и прешли у зеленкасти глиновито – песковити материјал. Дебљина тог наноса на овом месту је до 2м, а испод преовлађују одломци од пешчара око 0,3м. Из стена између слојева избија топла вода температуре 25°Ц (мерена на дну бунара), која је утицала на пешчаре. Они су распаднути и лако се дробе дајући песак састављен углавном од кварцних зрнаца.

Карта 4: Вертикални пресек терена Новопазарске бање

Извор: Група аутора, Нови Пазар и околина, Београд, 1969

Сви горњокредни слојеви нагнути су према СИ под углом од 80°. Скоро вертикалне ове творевине у широј околини Бање испробијане су андезитима или покривене андезитско-дацитским туфовима, који се простиру јужно од Бање у горњем току Бањске реке. На сектору Бање кредни флиш је на раседном контакту са серпентином. У овој дислокационој зони је и Бањска котлиница у којој, правцем СЗ-ЈИ, избијају термоминерални извори. Како је она и у ерозионој дубодolini, у којој је Бањска река ерозионо-тектонска корутина у којој је местимично очуван терасни флувијални рељеф.

На многим местима топла минерална вода налази се већ на дубини од 0,5 метара. По томе је поуздано да сви извори Новопазарске бање, који се јављају у дну Бањске котлинице у ужем рејону, потичу из јединствене термалне издани. Топла вода минералише се најпре на великој дубини, највероватније у еруптивним лежиштима, и крећући се раседом улази у кредне седименте. У приповршинским наслагама она циркулише кроз међуслојне прелине до термалне издани. Користећи диастроме она се њима креће све до испод алувијона где се делимично меша са хладном подземном водом. "Овако расхлађена вода избија из алувијалног наноса формирајући око 14 слабијих или јачих изворчића". Сви су извори повезани у једној узаној зони правца СЗ – ЈИ. Они у целини посматрани представљају једно развијено извориште.

Главни извор са гасном еманацијом, чија се вода покривеним каналом одводи у купатило, је на највишем нивоу. Овај извор има издашност 1,013 лит/сек. Остали извори појављују се у низу истичући слободно или у каптажним бунарима. У дну бањског проширења на мањој површини термална издан је оголићена те се јавља забарена минерализована утолеглица. Због оваквих начина појављивања минералних

вода није могуће утврдити тачну количину воде која која би се добила сакупљањем из свих извора. Међутим, сигурно је да је укупна издашност извора преко 5 лит/сек., а с доста разлога претпоставља се да би се могло добити преко 10 лит/сек. То значи да Новопазарска бања и при различитој употреби термалних вода неће у њима оскудевати. Рационално искоришћавање овог природног богатства за практично – примењене, лечилишне, спортско – рекреативне и друге сврхе тек предстоји.

Температура термоминералних вода ове бање је различита код појединих извора, што је такође позитиван чинилац њеног термоминералног потенцијала. Преовлађујућа хипертермална лековита вода ове бање била је врло важан фактор да се она каптира и искоришћује од античког доба па све до наших дана.

Мерних објављених података о температури новопазарско-бањских термалних вода и о променама термичких особина врло је мало. По М.Т. Леку и др (1922) вода главног извора имала је температуру од 47°Ц. По мерењу у марту 2002. вода на овом извору била је 49,8°Ц.

Од других извора два су каптирана и на њима су подигнути базени за купање температуре од око 37°Ц. А касније је каптиран још један извор температуре 28°Ц.

Температура воде осталих извора варира од 15 - 52°Ц, што је у тесној вези с притицањем хладне подземне воде, затим с количином воде и другим факторима. Највеећ атемпература је измерена у најновијем каптираном бунру, који је ископан око 80 метара од главног извора. На дубини од 2,5 метара избијала је вода с температуром од око 52°Ц.

Вода у изворима је беличаста, у њима расту алге и барска трава. На мочварној термалној издани, густа хидрофилна вегетација има местимично тресетни карактер.

Хидроморфолошку еволуцију минералних извора Новопазарскебањске котлинице карактерише вишестепна сукцесија спуштања до нивоа образовања данашњег термалног изворишта.

Пошто лежи на термалној издани, Новопазарска Бања нема своју пијаћу воду. Проблем је решен довођењем градског водовода.

Хемијски састав лековитих вода Новопазарске Бање био је у извесном смислу познат још у време Турака. Главни саставни јони су натријум и хидрокарбонат јон. Надаље ова вода садржи знатне количине сумпорводоника, трагове мангана и амонијака. По свом хемијском карактеру ова вода долази у ред сумпоровитих киселих хипертерма.

По истраживањима института за хидрологију и климатологију Медицинског факултета Универзитета у Београду, утврђено је да један литар воде садржи:

Табела 12: Хемијски састав воде Новопазарске бање			
	Грама	Миломола	Милиовала
Катјона			
Калцијума (Ca ⁺⁺)	0,0317	0,790	1,58
Магнезијума (Mg ⁺⁺)	0,0116	0,475	0,95
Натријума (Na ⁺)	0,3585	15,590	15,59
Калијум (K ⁺)	0,0138	0,350	0,35
		Укупно:	18,47
Ањона:			
Бикарбоната (KCO ₃ ⁻)	1,0044	16,46	16,46
Хлора (Cl ⁻)	0,0414	1,17	1,17
Сулфата (CO ₄ ⁻)	0,0395	0,41	0,82
Нитрата (NO ₂ ⁻)	0,0060	0,13	0,13
Нитрита (NO ₃ ⁻)	трагови	Укупно:	18,58

Колоидно растворених оксида:	
	Грама
Силицијум диоксида (SiO ₂)	0,0544
Гвожђе оксида (Fe ₂ O ₂)	0,0004
Алуминијум оксида (AlO ₂)	0,0008
	1,0440
Суви остатак на 180°	
Слободна угљена киселина (CO ₂)	0,2994
Слободан сумпор – водоник (H ₂ S)	0,0095
(Одређивање CO ₂ и H ₂ S извршено је на терену, остале анализе у лабораторији)	

Извор: Група аутора, Нови Пазар и околина, Београд,

Лечилишно дејство вода. Новопазарска бања је увршћена у бање са бакнеотерапијски недовољно контролисаним дејством, али које лече реуматична оболења и последице повреда.

Стечено искуство последњих година оправдава тераписке индикације ових сумпоровитих вода код лечења реумотида (специфично дејство удржено с термичким и механичким) и рехабилитације извесних инвалидитета.

Минерална вода употребљава се за лечење купањем и пијењем. У малом купатилу се лече углавном срчани болесници који тешко подносе температуру термалне воде у главном купатилу. Осим некаптираних извора за пиће капотиран је један извор чија је вода спроведена до купатила. (Група аутора: Нови Пазар и околина, Београд, 1969, 43)

Рајчиновића бања

У суподини крајњих југоисточних огранака планине Голије (Црни врх 1796м), Рајчиновиће бања лежи у долини Рјчиновића потока, леве притоке Рашке. Наспарам истоименог села, она је у дну ерозионог проширења Крижевца (571м). Везана прикључним путем за пут Нови Пазар – Сјеница, Рајчиновића бања је удаљена од Новог Пазара 7,5км.

Геолошку грађу терена Рајчиновиће бање чини формација кредног флиша. На десној страни Рајчиновића потока ове творевине покривају кристаласте шкриљце млађе палеозојске старости. Шкриљци су представљени филитима, аргилошистима и пешчарима. Лева страна долине Рајчиновића потока изграђена је од пешчара, лапораца и глинаца. Дно бањског проширења је под поточним наносом. Северно од бање идући уз поток, терен је састављен од андезитско – дацитског туфа и вулканских бреча, терцијарне старости.

До 1950. године није се знало да у ужем рејон Рајчиновића Бањи постоји и топла вода поред хладних извора киселе воде који су раније каптирани за локалне потребе. Тек 1953. године извршена је каптажа топле минералне воде помоћу бунара дубине од око 3 метра који је завршен у Рајчиновића потоку. У неколико бушотина добијена је вода различите температуре али истих минералних својстава. Укупна издашност топлих извора износи око 1,9 секундарних литара. Општи експлоатациони капацитет сва три топла извора је око 146.000 литара у 24 часа.

У геолошком саставу површи терена ближе и шире околине Рајчиновића Бање учествују три велике групе стена: палеозојски метаморфити, горњокредни флишни седименти и терцијарни вулканити. Од њих највеће пространство имају горњокредни флишни седименти.

Метаморфити палеозојске, односно карбонске старости имају велико пространство на јужним падинама Голије. Простиру се на исток све до Рајчиновића, тако да се извориште Рајчиновића Бање налази на граници овог стенског комплекса са седиментним комплексом горњокредне, тј. мезозојске старости.

Стене тријаске старости присутне су западно и јужно од Рајчиновића према Рогозни. Најближе појаве тријаских стена су у подручју планине Хоцево. Има их даље на север на левој долинској страни Људске реке, од Суве Ћуприје до Раковца, и јужно у подручју Д. Себечева. У овим локалностима развијени су одељци доњег и средњег тријаса.

Стене јурске старости немају директан значај за поставке из овог Елабората, али због њиховог индиректног значаја, треба поменути да су стенске масе ове формације присутне на источном делу истраживаног подручја, односно изграђује јужне и југоисточне делове Голије. Чине их стене дијабаз-рожначке формације, серпентинисани харцбургити и ређе метаморфити.

Стене кредне старости имају највеће пространство и највећи значај за проблеме који се обрађују у овом Елаборату. Оне ближе припадају горњој креди, сенону, и њихова главна одлика је доминантно присуство седиментних стена развијених у фацији флиша. Горњокредни седименти леже трансгресивно преко палеозојских стена и тријаских седимената. Они се генерално састоји од два дела: предфлишни и флишни. У предфличном делу издвојене су две јединице: базална и предфлишни лапорци. Базална серија се одликује сложеним литолошким саставом и врло честим сочивима грубозрне компоненте. Горњи део базалне јединице чине зоогено спрудни кречњаци. Преко спрудног комплекса конкордантно леже предфлишни лапорци.

У току терцијара у подручју између Голије и Новог Пазара дошло је до великих промена у смислу диференцирања терена и стварања депресија у којима су формиран и језерски басени са слатководном седиментацијом уз интензиву магматску активност. Седименти су депоновани у миоцену и плиоцену, док су вулканити, пирокластити и гранитоиди, као њихови носиоци, формиран у миоцену. Магматске стене шире околине Рајчиновића Бање потичу из два магматска подручја: подручје Голије и подручје Рогозне. Магматске стене у околини Рајчиновића Бање потичу из магматског подручја Голије. Присутни су вулканити и пирокластити. Најмлађе геолошке творевине представљене су терасним и изворским седиментима квартарне старости.

Горњокредни седименти у подручју истраживања чине велики синклиноријум. Он чини део великог синкхноријума који се протеже од косметске равнице на југоистоку, па преко Рогозне и јужних падина Голије према Радочелу. Сенонски седименти у овој зони леже трансгресивно и дискордантно преко творевина моноклинала Језеришта у карбонским метаморфитима. Формирање синклиноријума извршено је у периоду између мастрихта и почетка вулканске активности. Главна структурна одлика целог синклиноријума је присуство линеарних набора, претежно нормалних или косих, а у долини Рашке северно и источно од Новог Пазара и преврнутих.

Све ове појаве геотермалних вода у подручју изворишта Рајчиновића Бање, могу се по генези поделити на две групе: природне и вештачке. У прву групу спадају природни извори геотермалних вода, а у другу копани бунари и бушотине.

У изворишту геотермалних ресурса, односно термоминералних вода Рајчиновића Бање, њихово истицање се врши артески из палеорелефа од различитих стена горњокредног флиша у алувијални нанос Рајчиновића реке. Обзиром на такве услове, као и да је садашња површ терена у подручју изворишта хоризонтална, и пошто је пре изградње бањских објеката и израде каптажних бунара, подручје изворишта било често изложено директном утицају речног тока, то су појаве природног истицања термоминералних вода имале типичне карактеристике за изворишта те врсте. То значи да су појаве истицања дифузног типа, и да се током времена мењају њихови

локалитети. Другим речима, извори се појављују, па затим нестају, а онда опет појављују на неком другом месту у близини, зависно од утицаја различитих локалних фактора.

Главни разлог што данас у границама некадашњег природног изворишта нема ниједне природне појаве истицања геотермалних-минералних вода, је опадање притиска услед израде описаних истражних девет бушотина и бунара ЕБ-1. Наиме, њиховом израдом дошло је до смањења отпора средине кроз коју су се кретале воде, односно умањен је утицај алувијалних седимената. Због тога су количине истицања повећане а са тиме је опао и пијезометарски притисак, односно ниво геотермалне-минералне воде у алувиону, који су у непоремећеном стању (пре израде бушотина) били изнад нивоа хладних вода издани у речном наносу (овај ниво је нешто изнад нивоа воде у речном кориту).

Природни режим истицања геотермалних-минералних вода је трајао до 1954. године, када су израђене прве истражне бушотине под руководством Ж. Капетановића. Он је потпуно измењен израдом бунара ЕБ-1 1984. године, и може се рећи да су после почетка његовог рада природне појаве истицања на површи терена престале да постоје. На тај начин је извориште привидно "престало да постоји". Наравно, до тога није дошло, јер се истицање геотермалне-минералне воде сада почело да врши у новим условима, односно највећим делом кроз вестачки створене путеве дуж канала истражних бушотина и бунара ЕБ-1, и мање, у непознатој количини из кредних стена у алувијални нанос.

Данас једина, увек видљива, појава истицања геотермалних-минералних вода је чесма са угљокиселом водом, која уствари представља цевима доведену воду из истражне бушотине РБ-7. Издашност ове појаве је веома мала, око 0,03 л/с, а температура воде је 19 °Ц. Ову воду користи локално становништво за пиће и санитарне сврхе, јер је то једини извор у ближој околини. Она се користи и у појединим угоститељским објектима као стона угљокисела вода.

Да би се формирао хидрогеотермални систем, мора да се у вертикалном пресеку његовог терена налазе две литолошке или литостратиграфске јединице са различитим хидрогеолошким карактеристикама, једна. горња, са функцијом хидрогеолошког изолатора. у овом случају стенске масе горњокредне старости од лапораца и глинаца, и једна, доња, са функцијом хидрогеолошког колектора, у овом случају стенске масе мезозојске и палеозојске старости, односно горњокредни кречњаци, можда и тријаски, и вероватно палеозојски кречњаци и/или мермери.

Повлатни изолатор у хидрогеотермалном систему представљају флишни седименти и предфлишни лапорци. Њихова дебљина од максимално око 1.200 м (прилог 5), и њихове веома добре топлотноизолаторске карактеристике ($A.=2,3 \text{ W}/(\text{m}^\circ\text{C})$) чине да се у њиховој водопрустној подлози формирају геотермалне воде). Овај изолатор је континуалног пространства у хоризонталној равни, али је дебљина променљива, зависно од локалних структурних карактеристика.

Хидрогеолошки, односно хидрогеотермални колектор са геотермалном-минералном водом, по свему судећи, представљају, горњокредни кречњаци из литолошки веома хетерогене базалне серије, укључујући и остале литолошке чланове из ове стратиграфске јединице. Нажалост, резултати до којих је дошао П. Дјаловић у току својих дугогодишњих активности на овом локалитету, нису дали јасан одговор о стенама које имају улогу колектора геотермалних-минералних вода. Према тим резултатима, поред кречњака, колектор су базалне брече, пешчари и веома испуцали лапорци у раседној зони. Ови задњи су најиздашњији колетор ако се узму у обзир само резултати бунара ЕБ-1.

Пошто је геолошки могуће да се у подлози горњокредног флиша, односно у директној подлози његове базалне јединице, налазе тријаски кречњаци и/или

палеозојски мермери као водоносне или колекторске стене са резервоарском улогом, то би у том случају, којег индицирају резултати испитивања хемијског састава геотермалних-минералних вода, резервоар хидрогеотермалног система чинио комплекс карбонатних стена мезозојске и палеозојске старости променљиве дебљине и дубине.

Главни проблем, ако се подје од предпоставке да су главни резервоар горњокредни кречњаци префлишне старости, је њихово пространтво, како у хоризонталној, тако и у вертикалној равни. Према генези флишног басена Новог Пазара, односно према резултатима геолошког картирања, може се закључити да је базална префлишна серија од базалних бреча, пешчара и спрудних кречњака генерално привидно континуално присутна у целом басену испод префлишних лапораца. Кречњаци као могући хидрогеолошки колектор, су најинтересантнији за хидрогеотермалну потенцијалност и генезу геотермалних-минералних вода. Њихова дебљина и пространтво је веома променљиво. Местимично оно је значајно у хидрогеолошком и хидрогеотермалном контексту, што се види по њиховим значајним појавама на површи терена дуж главних реверсних дислокација које прате вардарску зону на истоку, дуж којих су они из подине флиша доспели до површи терена.

Хидрогеолошке карактеристике терена у ближој и широј околини Рајчиновића Бање су директно зависне од литолошког састава терена, односно од врсте и интензитета порозности литолошких чланова на површи терена. Пошто у градји површи терена највећим делом учествују слабо водопропусне или практично водонепропусне стенске масе, то у целом подручју истраживања нема значајних хидрогеолошких појава у виду издашних извора подземних вода. Најзначајнију хидрогеолошку појаву хладних подземних вода представља врело реке Рашке. Слична ситуација је и са геотермалним-минералним изворима Новопазарске Бање, за које се може рећи да имају индиректан значај за тумачење генезе геотермалних-минералних вода Рајчиновића Бање.

Геолошки састав терена, његове геоморфолошке, хидрогеолошке и хидрографске карактеристике условиле су специфичне карактеристике истицања и појављивања геотермалних-минералних вода. То је био и разлог што је извориште "касно" откривено. Сам механизам истицања онемогућавао је, због неразвијене технологије израде водозахватних објеката у прошлом веку и првој половини овог века, њихову интензивну експлоатацију и развој коришћења. Због истог разлога није се могло извршити захватање термоминералних вода у њиховој примарној акумулацији, односно на примарном месту истицања где је повољнији њихов хемијски састав и температура.

Пошто је количина и температура геотермалних-минералних вода, које су природним путем истицале у изворишту Рајчиновића Бање била недовољна за медицинску терапију, то је главна проблематика истраживања била да се открију веће количине воде истог хемијског састава, и веће температуре, са којима би се без накнадног догревања вршио потпун балнеомедицински третман. То је био главни проблем истраживања, којег је хтео да реши Б.Миловановић, а затим П. Дјаловић, као први истраживачи-хидрогеолози Рајчиновића Бање. При томе се утврдило да је добијање већих количина воде од оних које су природно истицале било много већи проблем у односу на температуру, која је задовољавала потребе њиховог примитивног коришћења за балнеолошке сврхе.

После извођења дубоких бушотина под руководством Дјаловића (1983) дефинитивно се показало да је у подручју изворишта немогуће добити термоминералну воду у знатно већој количини која би омогућила интензиван развој коришћења попут Новопазарске Бање или за туристичке потребе, тако да је то био разлог прекида даљих радова са тим циљем. Због тога је дошло је до промене намене даљих истраживања. Промена намене је извршена са циљем да се добије поуздан објекат са којим би се

вршила експлоатација веће количине термоминералне воде исте температуре у односу на природну издашност изворишта.

Хидрогеотермални систем Рајчиновића Бање је уствари део хидрогеотермалног система Новопазарске Бање, којег је издвојио Миливојевић (1989). Наиме, по овом аутору појава геотермалних-минералних вода Рајчиновића Бање је најзападнији изданак великог хидрогеотермалног система Новопазарске Бање. На основу те хипотезе извршено је прелиминарно дефинисање карактеристика његових главних елемената.

Природни режим истицања геотермалних-минералних вода из резервоара система је трајао до 1954. године, када су израђене прве истражне бушотине. Он је потпуно измењен изградом бунара ЕБ-1 1984. године, и може се рећи да су после почетка његовог рада природне појаве истицања на површи терена престале да постоје.

Слика бр. 14: Уста бунара ЕБ-а са истицањем геотермалних – минералних вода у количини од око 1,2 л/с

Извор: Непознати аутор

На тај начин је извориште привидно "престало да постоји". Наравно, до тога није дошло, јер се истицање геотермалне-минералне воде тада почело да врши у новим условима, односно највећим делом кроз вештачки створене путеве дуж канала истражних бушотина и бунара ЕБ-1, и мање, у непознатој количини из кредних стена у алувијални нанос.

Повлатни изолатор у хидрогеотермалном систему представљају флишни седименти и предфлишни лапорци. Њихова дебљина од максимално око 1.200 м, и њихове веома добре топлотноизолаторске карактеристике ($A=2,3 \text{ W}/(\text{m}^\circ\text{C})$) чине да се у њиховој водопрустној подлози формирају геотермалне воде). Хидрогеолошки, односно хидрогеотермални колектор са геотермалном-минералном водом, по свему судећи, представљају, горњокредни кречњаци из литолошки веома хетерогене базалне серије, укључујући и остале литолошке чланове из ове стратиграфске јединице. Нажалост, резултати до којих је дошао П. Дјаловић у току својих дугогодишњих активности на овом локалитету, нису дали јасан одговор о стенама које имају улогу колектора геотермалних-минералних вода. Може се закључити да геотермалне-

минералне воде, највероватније, доспевају у зону садашњег изворишта дуж раседних зона у горњокредним седиментима, затим се у њој разливају кроз алувијални нанос и формирају секундарно извориште. По нашем мишљењу правац доспевања геотермалних-минералних вода је по свему судећи из правца Иванче, где у подлози предфлишне лапоровите серије сигурно постоје колекторске-резервоарске стене знатно бољих хидрогеолошких карактеристика од истих у зони Рајчиновића Бање. Наиме, у подручју Иванче, истражном бушотином РБВ-дубине 450 м није откривена базулна серија са кречњацима која је откривена у Рајчиновића Бањи. Геотермална-минерална вода се у њој јавља у испуцалој лапоровито-флишној серији надубини већој од 300 м. Реално је предпоставити да она потиче из базалне серије, и да се из ње под притиском ињектира дуж раседних зона или кроз зоне повећане испуцалости настале убирањем.

Термоминералне, тј. геотермалне-минералне воде, које истичу у данашњем изворишту Рајчиновића Бање потичу од атмосферских вода. Пошто је садржај тритијума немерљив, односно испод границе детекције, то значи да је утицај падавина незнатан у задњих 40 година, и да нема мешања геотермалних-минералних вода са плитким хладним младим водама.

Слика бр. 15: Изглед уста истражне бушотине Рб - 1

Извор: Група аутора, Нови Пазар и околина, Београд, 1969

Изотопски састав вода Рајчиновића Бање и Новопазарске Бање указује да оне потичу из истог резервоара, што је сагласно са геолошким, хидрогеолошким и геотермалним моделом хидрогеотермалног система. С друге стране, старост вода указује да је главно подручје прихрањивања на источном делу резеи"воара где се налази Новопазарска Бања, што се генерално слаже са хидрогеолошким моделом хидрогеотермалног система. Геотермалне-минералне воде Рајчиновића Бање су по типу На-ХЦОс.

Резултати испитивања квалитета геотермалних-минералних вода могу се оценити као успешни, зато што у току једне године, није било значајних промена квалитета воде, као и у периоду пре тога.

Рајчиновића бање је различита у сва три топла изора. Вода из бунара у базену има температуру 30°Ц. Из прве бушотине 42°Ц, а из друге бушотине у којој је вода добијена на дубини од 40 метара, 38°Ц. Комбинованом употребом ових вода и

природним охлађивањем може се постићи погодно термичко стање без вештачког хлађења што увећава терапеутску вредност ових вода.

Прву хемијску анализу воде из бунара извршила је Ј. Ђорић (1951), а те воде и осталих М. Каракушевић (1955). Према тим анализама вода из бунара спада у ред алкално киселих, слабо муријатичких термалних вода. Вода прве бушотине долази у ред алкално киселих вода са слабо муријатичним карактером хипотермалне воде, а из друге бушотине у ред алкално киселих хомеотерма са слабо муријатичним карактером.

Извори хладне киселе воде такође су само делимично каптирани и то на два места. Хладна кисела, која храни чесме, добива се из прелина кристаличастих шкриљаца. Минерализација и издашност ових вода су променљиве и колебљиве. "За време зимске сезоне и за време интензивнијег продирања атмосферских талога у подлогу, издашност код ових чесама се повећава, међутим, атмосферска која се инфилтрира утиче на минерализацију воде, која се смањује и опада са повећањем капацитета" количина воде за време лета веома је мала, вода се сакупљала да би се преко дана употребљавала. Општи капацитет хладних минералних вода процењује се на око 3.500 литара у 24 часа.

За време отапања снега на првој чесми је измерена температура 7°C, а на другој 5,5°C. За време лета њихова температура достиже 14°C, а најчешће се креће око 11°C. Варијабилност темпретаурног стања одговара утицају атмосферских и фреатских вода.

Табела 13: По хемијској анализи Института за медицину и хидрологију ове минералне воде у једном литру садрже:

Катјона	Грама	Миломола	Миловала
Калцијума	1,5200	66,100	66,10
Магнезијума	0,0361	0,920	0,92
Натријума	0,0600	1,500	3,00
Калијум	0,0169	0,695	1,39
		Укупно:	71,41
Анјона:			
Бикарбоната	4,1400	67,87	67,87
Хлора	0,1390	3,92	3,92
Сулфата	0,0053	0,05	0,11
		Укупно:	71,90
Колоидно растворених оксида:		Грама	
Силицијум диоксида		0,0172	
Гвожђе оксида		0,0004	
Алуминијум оксида		0,0021	
Бикарбоната прерачунатих у карбонате		2,0360	
Суви остатак на 180°		3,9840	
Слободна угљена киселина		0,9266	
Слободан сумпор – водоник		0,0002	

Извор: Група аутора, Нови Пазар и околина, Београд, 1969

Лечилишно дејство минералних вода. Рајчиновића бања је означена као бања за лечење обољења органа за варења, јетре и жучних путева, бубрега и мокраћних путева. Према стручном мишљењу балнеолога др Ванђела Тасића и дугогодишњег лекара Драгутина Грозденовића, минералне воде рајчиновића бање биле би индициране за лечење: поремећаја и обољења стомака у одређеним случајевима, функционалног поремећаја јетре и код обољења жучи, лаке инфекције јетре, активне хиперемije (конгесије), хроничних хепатита и хроничних холицистита. Као даље индикације

наводе се поремећаји црева, уколико су секундарни одређеним поремећајима јетре и црева, као и поремећаји метаболизма и шећерна хористурична и аксолонична дијатеза. Сходно приказаној хемијској анализи, у лечењу тих обољења главно лековито средство је пиће минералне воде.

Рајчиновића бања је и изразито климатско место, према досадашњем искуству одликује се повољнијом микроклимом од Новопазарске бање. Ова оцена стоји и при чињеници да је вегетација од већег климатолошког утицаја код Новопазарске него код ове бање која има само мањи парк а окружена је такође и малим површинама под вегетативним покривачем.

Као знаменита природна појава, лековити извори Рајчиновиће бање становништву новопазарског краја били су познати од давнина. Као купалиште, овај се термалитет користио вероватно још у ХВИИ веку, а можда и раније. Околност што се у најновије време тек 1951. године сазнало да у Рајчиновићима постоји топла минерална вода, поред хладних киселих вода које су раније каптиране за локалне потребе, није доказ о непостојању бање у старије време, односно третирању овог термалитета »као ново отворене бање«. Привремено или потпуно ишчезавање минералних извора добро је позната и распрострањена појава. Она се јавља, што је био случај и с некадашњим топлим изворима Рајчиновића бање, због дисперзије термалне воде у подземној циркулацији или сукцесивног спуштања хидролошких зона. У излетничком туризму рајчиновића бања стиче све већи значај и са ширих аспеката. Она се већ афирмисала и као исходиште за планинске туре на Голији.

У Рајчиновића Бањи експлоатација и коришћење геотермалних-минералних вода се врши на традиционалан начин "купањем" веома дуго, тако да почетак није познат. Права истраживања у подручју изворишта почела су да се изводе пре око тридесет пет година. Због тога је категоризација и класификација геотермалних-минералних вода изворишта Рајчиновића Бање изведена на основу степена истражености и стања режима самоизлива воде из бунара ЕБ-1.

До 2001. године режим експлоатације самоизлива геотермалне-минералне воде из бунара ЕБ-1 није праћен систематски и наменски за потребе одредивања резерви, зато што се после престанка финансирања истраживања од стране Државе, никакви други радови нису изводили од стране досадашњег власника ресурса. Вршена осматрања природног режима самоизлива геотермалне-минералне воде из бунара ЕБ-1, као јединог експлоатационог објекта, у периоду од годину дана. У целом том периоду издашност самоизлива са садашњим начином експлоатације воде, којом се она одводи од главе бунара до базена у хотелу "Рај", на основу седмодневних мерења, била је око 0,8 л/с. Оволика издашност је била и после израде бунара 1984. године. При томе је температура воде била стабилна, 39 °Ц.(Подаци из елабората рађеног за потребе туристичког предузећа Липа-Нови Пазар-)

Термална вода Чедово

Извори термалне воде Чедово налазе се око 4км северно од Сјенице на 980м.н.в. на десној обали Вапе. На дужини од око 500м, колико износи изворска површ евидентирано је 20 извора од којих се само два налазе на левој обали Вапе. Укупна издашност ових извора износи 22 л/с, док се температуре крећу између 20 и 26.3 °Ц. Вода термалних извора Чедова су ХЦО₃-Ца типа укупне минерализације 0.31 г/л и пХ 7,5. по гасном саставу воде ових извора су азотног типа где је мало повишен повишен (0,59 Бq/Л).

Од испитиваних извора Чедова најзначајнији су "Бањица" и "Бања". Извор "Бањица" јц у облику врела (око) чија дужина износи 10, ширина 8 и дубина око 1 м. Температура извора је око 24 °Ц, а издашност 2,0 Л/с воде. Извор "Бања" има мање димензије - дужине је 5, а ширине 3 м. Температура јц иста као и код "Бањице", а извор

има облик термалног врела, јер се ослобађају гасови из ње (31). Термални извори Чедово нису руристички уредци као балнео-објекат. Постоје повољни природни услови за туристичко активирање ових извора. Развој бањског лечилишног туризма условљавају, пре свега, економска улагања у инфраслруктуру. У наредном периоду очекује се да сви објекти буду уредени пројектима одрживог развоја и постаће са економско-туристичког становишта афирмисани рцсурс.

Обимније крчење шума у Горњим Полимљу изазива убрзавање процеса отицања што осим ерозије има и друге последице. Оне се односе на смањње нивоа подземних вода, смањење издашности извора и врела и смањње укупног водног капацитета.

Градска насеља у долини Лима воде Лима користе за наводњавање, одржавање уличне хигијене и за индустријску производњу. Вода за пиће у свим местима Полимља добија се од хладних извора којима је Полимље богато. Квалитет воде за пиће је на задовољавајућем нивоу, али је бољи у местима која се налазе у најзводнијем делу Полимља. Најиздашнија изворишта питке воде налазе се у подножјима Проклетија, Комова и Бјеласице. Градски водовод у Беранама снабдева се од издашних извора у селу Лубнице у подножју Бјеласице. Извори дају довољну количину воде у току целе године, али дотрајали водоводни систем утиче на њен квалитет.

Педолошки покривач

Земљиште као део екосистема представља значајну компоненту средине. Оно је истовремено важан производни ресурс и услов одржања живота људи, великог броја биљака, а посредно и других живих бића. Уништавањем земљишта или његовим загађењем оно се трајно одстрањује из екосистема, што доводи до најгоре ентропије. Уништавањем и загађивањем земљишта смањује се продукција хране, што се одражава на живот становништва. Имајући све то у виду, земљиште се сматра стратешким ресурсом који се не може нити увести нити заменити.

Општине Нови Пазар, Сјеница и Тутин, у целини посматране, имају оскудне природне услове за развој интензивне пољопривреде. Веома је мало пољопривредног земљишта које се може привести култури и на којем је могуће организовати интензивну пољопривредну производњу без већих улагања у мелиоративне и друге инфраструктурне радове. Ипак, и овако оскудни природни услови, по свом производном потенцијалу, да није других ограничења, пружају могућност за далеко већу и квалитетнију пољопривредну производњу.

На овом подручју има око 157.097 ха пољопривредног земљишта или 70,32% укупне површине општинских територија. Од тога 8,62% су обрадиве површине - оранице и баште (13.543 ха). Највећи земљишни ресурси су у речним долинама и крашким пољима. Према проценама данас се користи мање од 30% обрадивих земљишта. То значи да би се са земљишта овог подручја могло прехранити око 300.000 становника, ако би сва потенцијална пољопривредна земљишта била активирана. Имајући у виду да је у последњих 50 година извршена силна деаграризација, дошло је до запуштања пољопривредног земљишта, његове форестрације и закоровљивања. Смањење сточног фонда је довело до тога да се уноси у земљиште мање хумуса и органске материје, па је и то довело до умањивања квалитета земљишта.

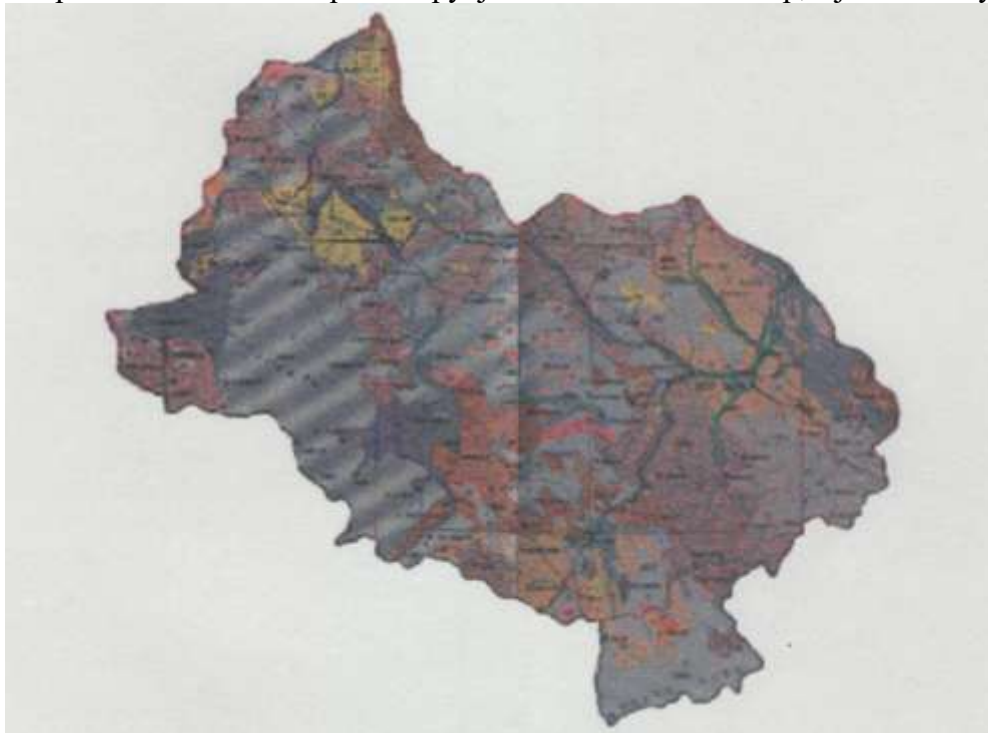
Дисконтинуитет земљишног покривача у карсту онемогућава формирање крупних парцела, а због безводности ових терена наводњавање је скоро немогуће. На стрмим земљиштима, где је присутан проблем ерозије неопходно је велико улагање у њихово уређење. Мали проценат равних површина покривају скелетни супстрати где

су потребна велика средства за коришћење. Знатан део најбољих алувијалних земљишта захтева хидро мелиорације, од евакуације подземних до уклањања стално плављених површина.

Преглед и распрострањеност типова земљишта и најважније особине

Подручје општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин је сиромашно земљишним ресурсима. Сто је то тако "кривац" је најпре природна средина, а потом и људска небрига и немарност. Природа је веома неповољна за формирање земљишта на овом простору. Наиме претежна карбонатна и серпентинска серија, при разлагању дају мало нераствомог, педогенетског супстрата, па је потребно дуго времена да се створи слој земљишта који може бити довољан биљкама за њихов развој. Велика количина кише на планинским подручјима условљава испирање и одношење земљишта. На крају велики нагиби рељефа погодују ерозији земљишта, па је и са те стране стварање и развитак земљишта на овом простору веома отежано. Крчење шума у непосредном историјском времену, ради добијања плодне земље и пашњака, је знатно утицало на деградирање педолошког покривача. Све је интензивније загађење земљишта као последица неадекватног коришћења простора, а нарочито покривањем саобраћајницама, насељима, и заменом пољопривредног земљишта грађевинским.

Слика бр. 16: Педолошка карта подручја општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин

Извор: Просторни план О. Нови Пазар

Имајући у виду све напред наведене чињенице, логично је да на подручју општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин од типова доминирању скелетна земљишта-литосоли. **Литосоли** су земљишта планинских региона где је мразно распадање главни фактор механичке дезинтеграције подлоге, а може бити и резултат флувијалне ерозије (речне шљунковите терасе). Друга важна област њиховог распрострањања је карст. У механичком саставу доминира крупна стеновита фракција. То су еколошки екстремно сува станишта, сиромашна хранљивим материјама. Неповољна су за развој коренског

система. У таквим условима расте специфична вегетација сипара и других литосола. Литосоли као земљишта немају привредни значај.

Сирозем (регосол) се јавља уилишној зони. У планинским деловима се јавља спорадично на еруптивним стенама, доломитима и шкриљцима. То су елувијална еродирана земљишта релативно малих производних вредности. Регосоли на лапорцима и флишу су наивалитетнија и погодна за пољопривреду, док су на доломитима најмање вредни и на њима су само пашњаци. Ова земљишта су најпогоднија за воћњаке, без обзира што код неких велико присуство карбоната може изазвати хлорозу.

Колувијум је такође карактеристично земљиште на овом подручју. Формира се у подножју падина као резултат површинског спирања и померања тла, бујичним токовима. У колувијуму су измешане ситне честице и крупни одломци камења.

Најзначајније распрострањење им је по ободу котлина у долини Ибра, затим у долинама неких река. То су обично дубока земљишта, са малом количином хумуса у себи. Еколошка продуктивност им је различита и зависи од садржаја хумусних материја у њима. Боља колувијална земљишта се користе за производњу поврћа, воћњаке и дуван.

Рендзине су хумусно карбонатна земљишта, која имају широко распрострањење на Пештерско-сјеничкој висоравни. Јављају се на флишу и на високим планинама у зони периглацијације. Рендзине на лапорцу имају добре производне вредности, на периглацијалном материјалу мале, док су оне на доломитима променљиве вредности. Углавном су све дефицитарне фосфором и азотом. На рендзинама се јављају церове и букове шуме обично 3. бонитетне класе, са годишњим прирастом 4-6 м /ха.

Ранкери се јављају у офиолитској зони северне (дијабаз-рожна серија). Заузимају око 12% укупне територије општина. Образују се на различитим силикатним стенама. То су најчешће плитка земљишта са литичном компонентом. Неповољни климатски услови потенцирани великим нагибима дају релативно сиромашна земљишта, јер је успорена минерализација и формирање хумуса. На њима је развијен бели, ређе црни бор, буква, смрча, јела и храст китњак. Дубина земљишта је главни ограничавајући фактор њихове употребљивости.

Планинска црница (калмеланосол) је веома распрострањена. Образује се на тврдим кречњацима. То је примарни стадијум земљишта на кречњаку и може да се јавља у свим климатским варијететима. Међутим, она је највише распрострањена у високим планинским подручјима. Заузима око 20% укупне територије општина. То су плитка земљишта која имају малу способност задржавања воде, зато биљке које живе на њој зависе од количине и распореда атмосферских талога. На црници се налазе шуме различитих биоценоза, ливаде и пашњаци. Обзиром на релативно малу дубину, производна вредност ових земљишта није велика. Просечни бонитет ових земљишта је између 3. и 4. класе. Укупни прираст дрвне масе на њима се креће до 7 м /ха/год.

Смеђа кисела земљишта (дистрични камбисоли) се јављају у ванкарстним теренима и заузимају висине између 400 до 1000 м надморске висине и падавинама од 700 до 1000 мм/год и средњим годишњим температурама 5-8 Ц. Развијене су углавном на киселим силикатним стенама чијим се распадањем ствара релативно мала количина глине, а има доста песка. Поред магматских стена јављају се и на палеозојским

пешчарима, глинцима и филитима. Варира по распону гранулометријског састава, а у вези са тим и по ваздушно-водном режиму. Садржај фертилних елемената је доста низак, изузев калијума. Ова се земљишта могу сматрати средње продуктивним. Прираст дрвне масе на њима је 5-6 м³/ха, а јеле и букве 7-9 м³/ха. Корекцијом хемијских својства додавањем Н и П, могу се очекивати добри приноси на пољопривредном земљишту.

Смеђе земљиште (гајњача) се јавља у нижим деловима овог подручја, где средња годишња температура ваздуха износи 10-12°Ц. Термин гајњача је у светску литературу увео Стебут и одговара теренима проређених храстових церових шума (гајева). Образују се на иловастим седиментима новопазарске и тутинске котлине на речним терасама Лима и Ибра, на висинама до 600 м, а на присојним странама и до 1000 м. На њима доминира шума цера, грабића и травна вегетација. Најплодније гајњаче су на мало нагнутим деловима дна котлина, и погодна су за гајење свих врста пољопривредних култура. Богата су базама и имају усаглашен однос Ц/Н. Ако су на заравњеним површинама, онда су то висококвалитетна пољопривредна земљишта.

Загађивање и проблем девастације земљишта

Најважнији видови уништавања и оштећења земљишта су: ерозија, индустријско и комунално загађење, уништавање рударским коповима, изградњом насеља и инфраструктурних објеката и потапањем. Са друге стране, и земљиште може да буде значајан извор загађења животне средине. Са њега се диже прашина у ваздух, а суспендоване честице одлазе у воду и загађују је. Са земљишта у воду и ваздух доспевају пестициди и друга хемијска средства, микроорганизми и вируси. Пољопривредно и друго земљиште је у највећем обиму угрожено заузимањем и пренаменом за друге непољопривредне сврхе. Наиме, пољопривредно земљиште се све више притиска грађевинским објектима, где је све више изражен проблем дивље и нефункционалне градње. Тај проблем је најизраженији у субурбаним регијама највећих градова. У том контексту треба третирати и заузимање земљишта које је праћено и загађивањем од стране депонија комуналног и индустријског отпада. Нарочито је изражен проблем са отпадног муља, шљаке и пепела термоелектране пепела. Све је више изражен и проблем дивљих депонија које не само што заузимају земљиште, већ га и загађују и нарушавају естетику простора. Грађење саобраћајница и њихова експлоатација такође деградирају и уништавају земљишни фонд. Само пруга и магистрални пут трајно одстрањују око 1500 ха плодног земљишта. Веома изражен проблем деградације земљишта је везан и за проблем водне ерозије. Он је нарочито изражен у планинским подручјима. Загађивање земљишта се везује углавном за просторе око градова. Анализа земљишта око индустријских објеката потврђује ово становиште. Приметан је тренд увећања акумулације штетних састојака у земљишту, нарочито тешких метала око насеља. Посебно је изражен проблем контаминације земљишта минералним уљима из трансформаторских постројења, аутосервиса, паркинга и сл. На загађивање земљишта много утиче и нестручна примена агрохемијских средстава (минерална ђубрива и пестициди). Промена начина коришћење пољопривредног земљишта иде најчешће на штету самог земљишта и пољопривредне производње. Пренамена земљишта је резултат утицаја различитих економских, социо-политичких и природних фактора. Деаграризација и депопулација великих просторстава је довела до тога да су многе парцеле плодног земљишта напуштене и запуштене. То је довело до "дивљања" земљишта и форестрације. Многе

ограде које су штитиле културне просторе (парцеле) земљишта су срушене. Коров и шумска вегетација осваја некад веома интензивно коришћена земљишта.

Земљиште на подручју општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин је девастирано, али и такво какво је може да прехрани знатно већи број становника него што је то сада случај; Када је у питању деградација и девастација земљишта онда треба навести следеће проблеме:

- Заузимање плодних земљишта непланском градњом око градских центара, а највише у субурбаним зонама градова;
- Заузимање плодних земљишта планским ширењем градских насеља, изградњом саобраћајница, као и пратећих објеката око њих;
- Заузимање изузетно плодних земљишта потапањем под акумулације хидроелектрана, за водоснабдевање и сл.
- Водна ерозија земљишта на великим просторима, а нарочито на подручју где је висок ниво падавина, велики нагиби и еродибилна подлога;
- Ерозија земљишта ветром, нарочито у подручјима сталних ветрова и активног еолског рељефа.
- Хемијска деградација земљишта због неумерене употребе агрохемијских средстава.
- Загађивање земљишта оловом и минералним уљима око путева, као и око складишта трансформаторских уља великих трансформаторских станица електрана и дистрибутивних система, складишта нафтних деривата. (Ресурсно еколошка студија одрживог развоја ЕЦПД, 2004, 43)

Биогеографске одлике

Није спорно да су биолошки ресурси од виталног значаја за свако друштво, те да се морају користити. Основно је питање на који начин и у ком обиму. Опште узев, наведене општине поседују велике могућности за дугорочно коришћење компоненти биолошке разноврсности. Међутим, мора се при томе водити рачуна да је основна вредност биодиверзитета овог подручја његова хетерогеност и просторна ограниченост њихових компоненти. Једном речју, постоји изузетно велика диспропорција између квалитета (број врста и екосистема) и квантитативних показатеља диверзитета (површина, биомаса, количина појединих врста или екосистема). Највредније компоненте биодиверзитета често се налазе на ограниченом простору.

Вегетација

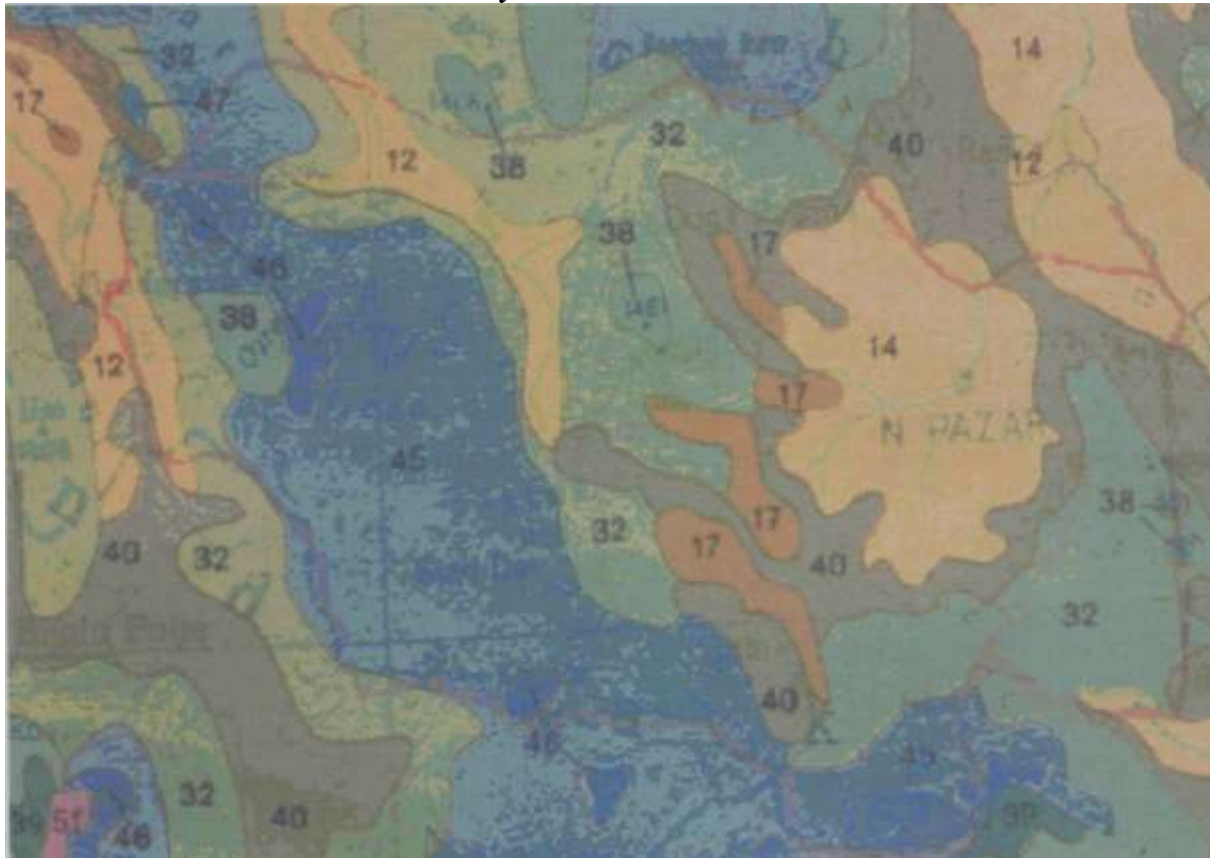
Подручје општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин се одликује великим специјским, екосистемским и предионим диверзитетом. Потребно је истаћи да је у погледу биолошке разноврсности и могућностима коришћења њених компоненти, оно недовољно истражено, али да постоје одређени показатељи који наводе на закључак да се ради о простору са великим диверзитетом организама и недовољно коришћеним биолошким ресурсима.

Када се говори о вегетацији, биодиверзитету и биотичким потенцијалима неког подручја треба узимати у обзир да се ради о екосистемима у целисти, са свим врстама биљних заједница. Вегетација утиче на стварање земљишта, условљава промене и карактер микро и мезоклиме, а не ретко је и извор привређивања локалног

становништва (лековито биље и шумски плодови). На подручју општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин су заступљени следећи типови екосистема:

1. Велико богатство врста дивље флоре и фауне (специјски диверзитет).
2. Велики број ендемичних, ендемо-реликтних и реликтних врста флоре и фауне.
3. Велики број различитих типова и варијанти екосистема (екосистемски диверзитет)
4. Велика концентрација врста и екосистема на малом простору

Карта бр. 4: Потенцијална вегетација подручја општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин и околине.

Извор: Просторни план О. Нови Пазар

Ознаке: 12. Шума китњака и граба, 14. Шума храстова сладуна и цера, 17. Мезијска шума цера, 32. Шума планинске букве, 38. Шума букве и јеле, 39. Субалпијске шуме букве, 40. Шума храста китњака, 45. Планинска шума смрче, 46. Субалпијска шума смрче, 47. Шума оморике, 51. Клаковина.

1. Комплекси мочвара се срећу у Сјеничкој котлини око Вапе и Туовца и њихових притока у Сјеничкој котлини, затим у плављеним подручјима Пештерског и Коштан поља. Ова станишта карактерише обиље влаге нарочито у зимским, пролећним и јесењим месецима. На овим стаништима је развијена асоцијација шевара и трске (*Сцирпето-Пхарагмитетум*). Поред ових, ова станишта насељавају и рогоз (*Типхиа латифолиа*) и друге барске биљке. Око мочвара се може наћи и јасен, а на теренима са високим подземним водама јављају се оштрица, прољевак, љутић, барска мљечика и барска перуника.

2. Биоценозе ливада и пашњака се јављају у долинама река и у брдско-планинских подручја. Међу овим биоценозама постоје значајне разлике.

Долинске ливаде и пашњаци - Општа карактеристика ових биоценоза је да су изложене повременим плављењу, али са краћом стагнацијом воде. У оквиру ове биоценозе издвајају се следећи типови:

- Зубача (*Цинодонтетум*) на изразито песковитом земљишту и свежим наносима. На овој фитоценози се углавном напаса стока. Поред зубаче овде се јавља и камфорова трава (*Андропогон Иџаеум*), затим боквица, маслчак, хајдучка трава, млечика, беле и инкарнатска детелина.
- Права ливадарка и лисичји реп (*Поа пратенсис-Алопеурус пратенсис*) представљају један од најважнијих типова долињских ливада, како по површини коју заузимају тако и по количини и квалитету сена. Поред наведених биљака у овој фитоценози учествују и бела детелина, врста луцерке, усколисна боквица, маслчак, цикорија, ивањско цвеће и друго.

Брдске и планинске ливаде и пашињаци су развијене на различитим надморским висинама од најнижих брда до врхова планина. У брдским пределима се ова фитоценоза јавља у оазама, док је на планинском подручју континуирана и потискује шуме природном или вештачком сукцесијом.

Могућности коришћења биодиверзитета на подручју општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин

Подручје општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин поседује у квалитативном погледу велике потенцијале у погледу коришћења биодиверзитета. С друге стране количина биолошких ресурса због изузетне специјске и екосистемске разноврсности, њихове осетљивости, као и малих површина које врсте и екосистеми заузимају, представља ограничавајући фактор у коришћењу компоненти биодиверзитета.

Слика бр. 16: Биодиверзитет на Мојстирско-драшким планинама

Извор: Планинарско друштво „Санџак“ Нови Пазар

Могућности и режим коришћења, осетљивост и угроженост појединих компоненти или одређених природних екосистема у целини биће дате у најопштијим цртама. Овај преглед могућности и режима коришћења компоненти биодиверзитета са приказом степена угрожености биће дат према типовима станишта (екосистема) организама на подручју општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин коресподентних са међународном стандардизованом класификацијом предела ЦОРрНЕ.

1. **Заједнице врба (Ц 31)** на шљунковитим обалама и спрудовима планинских река из свезе *Салицион елеагни*. Ови екосистеми су распрострањени на свим рекама, посебно у средњим токовима планинских водотока. Одликују се малим диверзитетом флоре и фауне, али међу њеним ценобионтима има и таквих врста које су или које би требало да буду предмет посебне заштите (нпр. *Лутра лутра*, *Мурицариа ернести-мауери*, представници фам. *Сулвидае* итд.). Функција ових екосистема је, пре свега, мелиоративна. Међутим, не треба изгубити из вида да за време високих вода коренови врба и других биљака представљају погодно место за мрест риба и размножавање других водених организама олиготрофних водотока.

2. **Високопланинска жбунаста вегетација (Ц 31):** Изнад горње шумске границе; заједнице боровнице и планинске клеке на силикатима и кречњацима из свезе *Јуниперсион сибирцае* (тип заједнице *Ваццинио-Јуниперетум сибирцае*), *Ваццинион улигиноси* и *Бруцкентхалион спицулифолиае*, заједнице бора кривуља претежно на кречњацима и серпентинитима, ређе силикатима из свезе *Пинион муги*. Зона ниских жбунића коју на планинама изграђују планинска (сибирска) клека, боровнице и бор кривуљ од давнина је под негативним антропогеним утицајем. Наиме, ови екосистеми су били међу првима на удару при проширивању пашњачких површина у високопланинским зонама. Паљење и крчење су били уобичајени начини физичког уништавања ове вегетације. Као што је познато, ова зона планинских екосистема представља прву баријеру нивалној и водној ерозији, а у том погледу њихова функција је незаменљива. Показало се да су планине са уништеним екосистемима планинских жбунова највише еродирани, а да су пашњаци настали на њиховом месту и у најлошијем стању. На овим планинама ови екосистеми су се задржали само на неприступачним местима која су непогодна или недовољно атрактивна за пашњачке површине. У поређењу са планинским рудинама и стенама с једне и шумским екосистемима горње шумске границе, ови екосистеми се одликују мањим диверзитетом флоре и фауне. Међутим, читав низ организама углавном је специфично везан за ове екосистеме. Међу њима је знатан број ендемичних врста ентомофауне. У том погледу заштита ових екосистема не само да је важна због напред наведених антиерозивних функција, већ и као станишта ретких и значајних врста фауне и флоре.

3. **Долинске и низијске мезофилне ливаде (Ц 34-38):** Обухваћене свезама *Молинион цоерулеае*, *Трифолион ресупинати*, *Трифолион паллиди*, *Трифолио-Рануцулион педати*. Ови екосистеми су највећим делом претворени у пољопривредна земљишта или служе за испашу или као ливаде косанице. Они су и пре привођења култури били ограниченог распрострањења дуж речних долина. Одликују се великим диверзитетом и органском продуктивношћу. Идеја враћања ових екосистема у исходно стање није реална. Преостале екосистеме треба трајно заштитити на репрезентативним површинама и спречити промену традиционалног начина њиховог коришћења (ливаде косанице, испаша), односно спречити њихово претварање у земљишта под културама. Процене се односе на преостале очуване екосистеме.

4. **Брдске ксерофилне ливаде и пашњаци:** На различитим геолошким подлогама из свеза *Фестуцион валесицаеае*, *Цхрусопогони-Дантхонион алпинае*, *Сатурејо-Тхумион*, *Сцабиосо-Трифолион даламатици*, *Центаурео-Бромион фиброси*, брдске и планинске мезофилне ливаде и пашњаци из свезе *Цуносурион*, *Аррхенатхерион елатиорис* и *Бромион ерепти* представљени су ливадама косаницама различитог ценотичког састава и фитоценолошке припадности. Оне су значајне не само као ресурс биљне биомасе, већ и због свог високог диверзитета чије компоненте (појединачне биљне врсте) имају велики и још увек недовољно истражен фармаколошки значај, а читави екосистеми као квалитетна пчелиња паша. Заммену наших природних ливада косаница фертилизованим зељастим заједницама скромног диверзитета у циљу добијања веће биомасе, а што је била честа пракса у планинским

деловима средње Европе (нпр. у Алпима), треба одбацити као идеју из више разлога. Један од најважнијих је што би се на тај начин квалитет сена, а са тим у вези и квалитет сточарске производње битно угрозио, а опште позитивне вредности ливада косаница (биодиверзитет, медоносна и медицинска флора, антиерозивна функција, итд.) значајно смањиле. Такве, ливаде косанице представљају саставни део планинских пејзажа изузетне вредности, којих је данас у Европи све мање.

5. Високопланинске рудине на кречњаку класе *Фестуцо-Сеслериетеа*, редова *Сеслериеталиа јунцифолиае*, *Црепидеталиа динарицае*, *Онобруцхидо-Сеслериеталиа* и свеза *Фестуцион босниацае*, *Сеслерион јунцифолиае*, *Сеслерион ригидае*,

Охутропидион динарицае, *Фестуцион псеудохантхунае*, *Цампанулион албаницае*, *Едраиантхо-Сеслерион*, *Онобруцхидо-Фестуцион*, *Сеслерион латифолиае*.

Високопланинске рудине на силикату класе *Јунцетеа трифидии* које припадају свезама *Сеслерион цомосае*, *Јасионион орбицулатае*, *Поион виолацеае*. Представљени су са неколико типова екосистема од којих су у погледу коришћења компоненти биодиверзитета најзначајније полегле жбунасте формације сибирске клеке или бора кривуља и субалпски и алпски камењари. На рачун ових екосистема, али и сечом горње шумске границе, па чак и нижих шумских појасева, створена су на високим планинама пространа високопланинска пасишта. Стање пашњака је углавном незадовољавајуће и последица је вековног екстензивног сточарења. Последњих деценија продуктивна и хранљива вредност пашњака је побољшана због смањеног сточарства. Основни проблем у решавању обима и карактера високопланинског сточарења је утврђивање везе између еколошког капацитета пашњака и броја грла стоке. Продукциони потенцијали појединих пашњака зависе од исходне заједнице од које су настали и трајања негативне антропозоогене селекције. Уз поштовање и утврђивање ових еколошких принципа, традиционално високопланинско сточарство има велике перспективе. Осим тога, ови типови екосистема пружају могућности за коришћење медицинске флоре за фармацеутску индустрију или примену у традиционалној медицини.

6. Високе тресаве планинских области (Ц 51): Око или на местима некадашњих језера у зони четинарских шума бореалног типа из свеза *Рхунцхоспорион албае* и *Царицион цанесцентис-ниграе*. Тресаве поред потока у високопланинским регионима изнад горње границе шуме, претежно на силикатима из свезе *Нартхецион сцардици*, тресаве и замочварена станишта поред потока и пиштољина брдско-планинских региона на различитим подлогама из свезе *Цалтхион n.l.* Планинска тресетишта налазе се у депресијама флувијалних површи и око језера. Оба типа тресетишта заузимају мале површине. Ефекат коришћења тресета може имати веће негативне ефекте, него користи, по животну средину предела у којима се налазе. Тресетишта су, иначе, станишта изузетно ретке реликтне флоре и фауне те их из тих разлога

треба трајно заштитити. Осим тога, она су незаменљиве природне библиотеке из којих се може читати историја живог света хиљада година уназад, па и из тих разлога њихова вредност је изузетно велика и превазилази економске ефекте коришћења.

7. Сипари и точила (Ц 61): Кречњачки сипари, осулине и точила брдских предела региона, посебно у клисурама и кањонима укључени у свезе: *Ацхнатхерион цаламагаростис*, *Цорудалион оцхролеуцае*, *Пелтарион алиацеае*, кречњачки сипари, осулине и точила планинских региона из свеза *Силенион маргинатае*,

Сахифрагион прењае и *Бунион алтини*; силикатни сипари планинских региона. **Кречњачке стене и литице (Ц 62):** Претежно у кањонима и клисурама брдско-

планинских региона до подножја планина обухваћене свезама *Рамондион натхалиае*, *Центауреа-Портенсцхлагелион*, *Едраиантхион* и *Ампхорицарпион аутариати*. Кречњачке стене и литице планинских региона обухваћене свезом *Потентиллион цаулесцентис*, *Рамондион натхалиае*, *Ампхорицарпион бертисцеи* и *Ампхорицарпион неумауери*. Силикатне стене и клифови високопланинских региона из свезе *Сахифрагион цумосае*.

8. Вештачке вршне акумулације у клисурама и кањонима (Ц 22):

Одликују се веома осиромашеним диверзитетом флоре и фауне. Сви покушаји да се продукција рибљих популација повећа порибљавањем углавном нису дали очекиване резултате. У пливим деловима старих акумулација јављају се веома осиромашене заједнице из свезе *Пхрагмитион цоммунис*, *Потамион еуросибирецум*, *Лемнион минорис*. У овим деловима акумулација због еутрофикације повећана је продукција хидробионата.

9. Планинске реке и потоци до горње шумске границе (Ц 24):

Коришћење биолошких ресурса из планинских река и потока може имати само локални значај. При томе контрола лова и елиминисање свих оних недопустивих начина риболова (нпр. све чешћа употреба експлозива, омамљујућих хемијских средстава, недозвољеног риболовног прибора, итд.), као и контрола и спречавање загађивања посебно у водотоцима малог еколошког капацитета предуслов је за опоравак популација водених организама (обнова нарушених трофичких мрежа) које се моментално, у погледу бројности и узрасне структуре налазе у веома лошем стању. Ова констатација се односи на олиготрофне планинске реке. (Стратегија далекосежног развоја ЕЦПД, 2004, 44)

Шумски потенцијали општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин

У општинама Нови Пазар, Сјеница и Тутин је под шумама 87.654 ха, што чини 5,3%) површине Републике Србије. По апсолутној шумовитости (40%>) територије тих општина су изнад просека Србије. Релативна шумовитост износи 0,88 ха/стан.

Шуме и шумска земљишта захватају заједно 109.939 ха или 51,4% укупне територије општина.

Последњих неколико деценија, одвијао се процес концентрације становништва у градове и климатско повољнија подручја за живот људи, што је имало за последицу напуштање већег дела насеља у шумском простору, што је у великој мери условило могућност освајања (форестрификације) и обнављања некад искрчених шумских простора. Тиме се на одређен начин "поправила" еколошка ситуација шумско-планинских и карстних простора.

На подручју општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин су јасно израђени појасеви шумске вегетације. То је одраз климатских, земљишних и рељефних услова појединих локалитета. На бази те чињенице се могу издвојити следеће асоцијације:

Галеријске шуме врбе и тополе (алувијалне шунте) (Ц-44) су развијене на најнижим теренима ових општина. Њих углавном чини свеза *Популето-Салицетум*. Најизграђеније су у долини Ибра, Дежевске реке, Рашке, Људске реке, Лима, појединим подручјима Вапе, Јабланице, Туовца и неких мањих притока. Поплавне шуме врбе и тополе, укључујући жбунасте формације иве, као и алохтоне заједнице багремца дуж речних токова, у мочварама, барама и ритовима. Суме јове дуж брдско-планинских водотока на надморским висинама (ц. 1200-1500 м) из свезе *Алнион инцанае* и *Алнион глутиносае п.п.* Хигрофилне лиостопадне шуме обухваћене су са неколико екосистема међусобно различите екологије и распрострањења. Врбово-

тополове шуме које су некада заузимале релативно велике површине дуж речних долина, данас су мање више искрчене, а њихови остаци се могу наћи у виду уског појаса на обалама река. Поплавне шуме, уопште узев, представљају екосистеме који су необично значајни за живот околних слатководних станишта. Величина плавне зоне је у директној вези са продуктивношћу и обновом водених екосистема, што нарочито важи за речне екосистеме. У том погледу, значај ових екосистема је изузетно велики. Коришћење дрвне масе ових шума не доноси велике ефекте због лошег квалитета дрвета врбе и тополе, мада је и ово дрвеће, у недостатку квалитетнијег било изложено сечи. Други тип хигрофилних заједница распрострањен је углавном у средњим токовима планинских река и изграђују их црна јова помешана са обичним лужњаком или тополама. Ове шуме се пружају у виду уског појаса дуж свих водотока. Често се ради о само једном шпалиру дрвећа непосредно уз водоток. Оне су скоро једини тип поплавних шума у кањонима и клисурама. Њихова улога је биомелиоративна, али су и један од значајних извора хране за живе организме олиготрофних водотока.

Храстове шуме (Ц 41) су најизразитији екосистем брдског подручја на висинама 400-1000 м. Сачињавају га станишта цера и сладуна (*Quercetum cocciferae - ceras*) и станишта китњака и граба (*Querceto-Carpinetum serotinum*), затим асоцијације грабића и црног јасена (*Carpinetum orientalis*) и асоцијација кутњака (*Quercetum sessiliflora*). Запажено је да храстових шума нема на Сјеничко-пештерској висоравни. Стање ових шума, посебно храстових, због вековне експлоатације и скраћења времена оплодне доведене су у лоше стање. Стање ових шума није задовољавајуће. Ово се пре свега односи на релативно мали запремински годишњи прираст китњаконих састојина, посебно оних изданачних и који се креће према неким показатељима око 2-3 м³/ха годишње. Један од приоритетних праваца у њиховој заштити, а са тиме у вези и дугорочном коришћењу шумских ресурса, мора бити решавање проблема тоталних, али и проредних и санитарних сеча. У принципу, досадашња пракса у коришћењу шумског фонда у многим случајевима није показала добре резултате због недовољне еколошке утемељености. Из тих разлога ефекти коришћења шума су били краткорочни (брзо стицање профита). Сумски екосистеми као непосредан ресурс дрвне биомасе поседују и читав низ других компоненти биодиверзитета које се могу успешно користити. Овде се пре свега мисли на развој ловног туризма и понуде која се односи на крупну дивљач.

Мезофилне брдско-планинске букове шуме (Ц 41) су развијене у прелазној зони, али их има и у другим климатским зонама. Овако широк појас распрострањења буке је последица њене виталности и отпорности на разне спољашње утицаје. На висинама до 1000 м најраспрострањенија је асоцијација низијске букве, када се налази на северним експозицијама са дубљим земљиштима слабо киселе или киселе реакције. Поред претежно чистих букових шума, буква се јавља у мешовитим састојинама термо-мезофилног и мезофилног карактера. Ове мешовите шуме припадају различитим свезама листопадних, претежно букових шума као нпр. *Фаго-Цоруленион цолурнае*, *Оструо-Фагенион моесицае*, *Фагенион моесицае монтанум* и *Орно-Оструон п.п.* распрострањеним претежно у кречњачким кањонима и клисурама. Букове шуме представљају најраспрострањенији тип шума на подручју општина. На први поглед то су шуме једноличног састава којима буква (главни градитељ) даје основну физиономију. Међутим, у зависности од еколошких прилика станишта, географског положаја планина и њихове изложености медитеранским с једне и континенталним утицајима с друге стране, букове шуме овде показују знатне разлике, те можемо разликовати неколико група: букове шуме кањонских долина, брдско-планинске букове шуме и субалпске ниске букове шуме, односно клековину букве. Са еколошко-биогеографске стране најатрактивније су мешовите букове шуме у кањонима које показују низ реликтних особина. Ове шуме су често полидоминатног састава, а

популације букве поседују неке анцестоме особине те су веома значајне као генетички ресурс, посебно стабла веће старости. Субалпске букве шуме јављају се као посебна варијанта букових шума у екстремним условима на горњој шумској граници. Зона субалпске букве представља једну од најзначајнијих баријера нивалној и водној ерозији на планинама. Остале букве шуме брдско-планинских терена чине највећи део шумског фонда и представљају значајан ресурс за дрвну индустрију. Када је реч о експлоатацији букових шума ваља истаћи да је вековно искоришћавање ових шума довело до тога да су највеће површине под овим шумама изданачког типа, а да се површине под семенским буковим шумама све више смањују. Годишњи запремински прираст високих букових састојина процењује се око 4-5 м³/ха, док за изданачке састојине он износи око 3-5 м³/ха. Велика изданачка моћ букве омогућава брзу обнову састојина из пањева, наравно у случајевима да је сеча селективна. У последње време учестала је појава голосеча букових шума која изазива низ нежељених ефеката од којих је убрзана ерозија најважнија.

Слика бр. 17: Фитоценозе четинарских шума и ливада на Голини

Извор: Планинарско друштво „Санџак“ Нови Пазар

Мешовите шуме букве и јеле (Ц 43) заузимају висински појас између чистих букових и чистих четинарских шума, најчешће смрче и јеле. Ове шуме су биле као појас вегетације (екосистема) шире распрострањене. И данас се ове мешовите шуме могу наћи као интегралан и мање више неизмењен висински појас вегетације. На осталим местима селективном сечом у коме је страдала јела (чамовина) овај појас је претворен у чисто букве екосистеме, тако да је данас тешко реконструисати где су ови мешовито лишћарско-четинарски екосистеми били распрострањени. Буково-јелове шуме су, због напред наведених разлога, свуда угрожене као тип шумских екосистема. Станиште мешовите шуме букве и јеле је карактеристично по томе што је мање топло, нешто већу суму годишњих падавина, већу релативну влажност. Често је одсуство јеле која је посечена за потребе градње. На нешто већим висинама (1200-1600) среће се мешавина букве и смрче (*Фагето-пицетум*).

Чисте букве шуме вишег појаса (Ц 41) *Фагетум моесиаца* су распрострањене на висинама од 1000 до 1500 м и више. На нижим положајима заузима углавном

северне позиције, а на вишим надморским висинама подједнако заузима све експозиције, као и заравњене платое.

Четинарске шуме смрче и јеле (Ц 42) заузимају највише позиције планина Голије, Јадовника и Златара. По економском значају најважније су шуме смрче, или мешовите шуме смрче и јеле. Заузимају претежно субалпске зоне, а неки четинари изграђују и горњу границу шуме, док се црни бор среће на мањим надморским висинама, обично у кањонима и клисурама. На многим планинама висинска зона четинарских шума је оштећена и редукована, а на неким планинама је скоро у потпуности уништена. Прекомерно искоришћавање дрвета, слаба природна обнова и претварање површина под шумама у пашњаке основни су разлози смањивања површина под четинарским шумама. Данашње стање четинарских шума на подручју ове три општине није задовољавајуће. Ваља истаћи да четинарске Шуме спадају у најосетљивије шумске екосистеме Балканског полуострва. Њихова фрагилност се може објаснити следећим чињеницама:

- да се четинари не могу обновити после сеча из пања;
- да је природна обнова четинара, посебно смрче и јеле најнефикаснија на трулим стаблима (лежавинама) или пањевима којих, по правилу, у шумама које се експлоатишу нема, с обзиром да се стара оболела и трула стабла уклањају санитарним сечама. Управо ова стабла су кључ природне обнове смрче и јеле;
- да се прекомерним извлачењем дрвне масе из шума ремети биогеохемијски циклус, односно нутрициона основа ових екосистема. Разређивање шумског склопа истовремено доводи до ерозије земљишта;
- да се шуме смрче и смрче и јеле налазе на крајној јужној граници ареала бореалне четинарске вегетације (биома), те да је из тих разлога осетљивост ових екосистема на све антропогенно изазване промене значајно увећана.

Термофилне црноборове шуме (Ц 42) у кречњачким кањонима и клисурама из сазе *Омо-Ерицион*: распрострањење аутохтоних шума црног бора је углавном ограничено на кањоне и клисуре, а у мањој мери на ниже кречњачке површи. Ова компонента шумских ресурса може се ограничено и врло обазриво користити и то искључиво на оним екосистемима на кречњачким површима у којима је узрасна структура и стање популација црног бора стабилна.

Деградација и девастација шума

Веома је велика улога шума по свим основама живота и привредивања. Нарочито је велика улога шума у заштити од ерозије за простране, на ерозију осетљиве терене подручја. Такође су значајне шуме у очувању и регулацији водног режима територије. Шуме су извор здравих и високо цењених и тражених плодова (око 400 врста лековитих, јестивих и индустријских биљака и гљива), место најквалитетнијег лова. Посебно је значајна пречишћујућа улога ваздуха, нарочито заштитних шума и индустријског зеленила, као и зеленила око саобраћајница.

У свету је присутан тренд деградације и девастације шумског фонда, који није мимоишао ни ово подручје. Деградација и девастација шума је последица низа фактора. Ти фактори се везују за утицај човека или за деловање природних појава и процеса. Од антропогенних фактора свакако да су најзначајније шумски пожари, киселе кише и неадекватна сеча. Од природних фактора су најзначајније болести, микроклиматске промене, природне непогоде, и увећање ерозије земљишта. Последњих десетина година шири се сушење свих врста шума у свету, па и овде. То представља један од најакутнијих проблема будућег развоја. Економске последице се

огледају у нарушавању могућности обезбеђења потреба дрвне и хемијске индустрије квалитетним дрветом, што истовремено значи и смањивање националног дохотка, личног и друштвеног стандарда. Као економска последица се може исказати и кроз смањење туристичко-рекреативне мотивације подручја и мању искористивост у туристичке сврхе. Еколошке последице се везују за погоршање климатских услова, погоршање хидролошког биланса, интензивирање ерозије. Свакако да је незаменљива улога шумских екосистема у природној средини као регулатор продукције кисеоника и еколошке равнотеже у простору. Проблем сушења шума није само проблем шумарске струке, већ друштва у целисти и чини га једним од највећих друштвених проблема за данас и сутра. Разлог актуелизације овог проблема је и у чињеници што још недостаје добар снимак стања деградације шума, касни, споро се одвија или га уопште нема, научноистраживачки рад на овом проблему. И овај рад је недовољно тимски, није мултидисциплинаран и свеобухватан у смислу истраживања узрока, а тиме и предузимања непосредних дугорочних мера санације, заштите и унапређења. Шума представља интегралну биљну заједницу, са карактеристичним екосистемом. Односи међу свим члановима те заједнице, као и карактеристике екотопа утичу на квалитет и одржање шуме. Од спонтане активности осталих заједница зависи способност саморегулације материје и енергије у шуми, а тиме и опстанак шумског екосистема. Појава појединачног сушења и одумирања стабала је нормалан природни процес као резултат старења. Појава групног сушења стабала или сушење младих стабала и прирасти је патолошка појава која се мора строго контролисати. Прави узроци патологије шума иако дуго проучавани, нису још довољно познати. Сушење шума није и не може бити прост збир угинућа стабала која расту једно поред другог. Упоредо са дрвећем нестају и други организми, мења се не само клима шуме већ и на ширем простору, а као последица свега тога и промена педолошких фактора.

Шумски пожари углавном настају непажњом људи, али до њих може доћи и самозапаљивањем. Пошто је подручје општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин у великом делу тешко приступачно, то је идентификација и локализација пожара веома отежана. Када се пожар прошири, није га више могуће зауставити, па су последице веома велике. Сумски пожари се најчешће изазивају непажњом, али могу бити и намерни. Намерни пожари су када мештани пале шуму ради обезбеђења испаше. Из нехата се пожари јављају када ловци, чобани, планинари или други пролазници пале ватру да би се грејали, а при одласку је не угасе. Ненамерну паљевину изазивају и кампери који пале ватру ради својих животних потреба, а при одласку је не угасе. Пожаре изазивају и бачена цигарета или шибица из воза, аутомобила, логоришта и сл. Самозапаљивање је чешће у четинарским шумама.

Неадекватна сеча је такође значајан фактор деградације шумских екосистема. Економска криза која је захватила државу тера људе да обезбеђују огрев из шума. То доводи до бесправне сече (шумокрадице), или до уништавања приватних шума. Потребне за дрветом као сировином (индустрије целулозе и папира, индустрија намештаја, грађевинарство) условиле су убрзану сечу дрвета. Са друге стране у време економске рецесије без ембарга се могло извозити дрво, па је оно често било једини извор прихода од извоза. То је све уз пожаре и друге факторе довело до смањења шумског фонда. Претерана сеча доводи до низа последица. Најпре доводи до продора сунчевих зрака у доње спратове шуме, што доводи до исушивања земљишта и губљења влаге за потребе постојећих стабала.

Промена климе као фактор сушења шума. Метеоролошка истраживања показују да у последњим деценијама долази до смањења количине падавина и облачности. То даље значи да се повећава број сунчаних дана и температура ваздуха. Та истраживања указују на глобалне проблеме померања граница шума ка северу, односно до њихове миграције. То даље доводи до тога да садашње шуме које нису покретне морају да

уступају место надолazeћим шумама са југа. Пошто је стање фертилности медитеранских и субмедитеранских шума у Европи веома слабо, то при таквим изменама доводи до ентропије шумских екосистема и замене травним и другим мање продуктивним.

Загађивање ваздуха и киселе кише. У последње време се све више говори о погубном утицају загађујућих материја на сушење шума. При томе се не мисли само на загађење ваздуха, већ и вода и земљишта. Нарочито се придаје велики значај аерозагађењу и појави „киселих киша“. Токсичне материје у ваздух емитују емисиони центри (градови, индустријска предузећа, термоелектране). Емисије загађујућих материја не само да су штетне по људе већ и за друге живе организме, нарочито биљке. Токсичне материје продиру у биљке и оштећују њихове органе, а у зависности од фитотоксичности тих полутаната. Појава емисионе болести се везује углавном за непосредно окружење емисионих центара. Познате су појаве некроза на лишћу, оштећења коре, али и коренских завршетака у непосредној околини индустријских погона и термоелектрана. Нарочито су штетне емисије CO₂, X₂C, ХФ, НО_x и других оксида који са воденом паром граде киселе паре у ваздуху или киселе падавине.

Микотичне болести шума. Патогене гљиве представљају велику опасност по шумске екосистеме. Изоловано је око 100 врста различитих патогених гљива, које наносе праву пустош у шумама Србије. Међу њима су посебно значајне *Гремине* које се третирају као карантинске болести црног бора. Код јеле и смрче најпогубнија је гљива *Фомес анозис*. Код букава је посебно значајна гљива *Криптококус фагусуга*, која је нарочито напала букове шуме карстних предела. Из опширних истраживања која су проведена нарочито у шумама западне Србије може се констатовати: на млађим стаблима црног бора највеће штете причињава *Греммениелла абиетина*, а на престарелим *Пхеллинус тини*. У шумама јеле и смрче највеће штете причињава гљива *Хетербасидион анносум*. Карантинске гљиве захтевају и међународну заштиту и спречавање њиховог ширења у суседне државе.

Ентомолошки узроци. На сушење шума могу знатно да утичу и различити инсекти. Познат је помор који је изазивао губар на храстовим шумама Србије. Познате су појаве пустошења дудових (и других) стабала од стране дудовца. И друге шуме су нападнуте инсектима. Највеће проблеме праве инсекти дефолијанти, који се хране лишћем, мада не треба заборавити ни инсекте који нападају и кору дрвећа, као и на разне поткорњаке. Свакако да се ови други јављају углавном на већ оболелим стаблима, која су у фази сушења, то их не треба игнорисати јер они смањују квалитет дрвне масе која је предвиђена за санитарну сечу или је већ посечена и налази се у фази припреме за обраду. (Грађа коришћена Србија шуме Нови Пазар).

Туристичка валоризација природних карактеристика

Анализом природних карактеристика општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин утврдили смо општа и посебна својства тог простора, који се сада могу туристички валоризовати и утврдити опште туристичке вредности и туристички значај.

• Као што је у првом делу рада поменуто за вредновање природних карактеристика општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин узети су у обзир следећи критеријуми:

- општа својства,
- специфична својства или реткост,
- атрактивност појединих елемената,

- могућност њиховог туристичког искоришћавања (корисност) и садашња конкурентност на туристичком тржишту.

Табела 14. Туристичка вредност и значај природних карактеристика општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин

Критеријуми	Основне природне карактеристике				
	рељеф	клима	хидрографија	биљни свет	животињски свет
Општа својства	2,5	2	2,5	2	2
Спец. својства	3	2,5	3	3	2
Атрактивност	3,5	2	3,5	3	2,5
Корисност	3	2,5	3	2	2,5
Конкурентност	2,5	2,5	2,5	2,5	2
1. Општа вредност	2,5	2	3	2,5	2,5
2. Туристички значај	3	2,5	3	3	3
Укупно	2,85	2,28	2,92	2,57	2,35

Извор: Сопствена обрада

Највећу општу туристичну вредност имају хидрографија 2.92, рељеф 2.85, биљни свет(2.57). Потом следи општа вредност (задовољава клима -2,28), животињски свет (2.35).

Овакав редослед општих својстава проистиче из чињенице да се на простору новопазарског краја налазе реке, језера и крашка врела, које омогућавају развој риболовног и спортско рекреативног туризма. Хидрографија новопазарског краја има регионални значај као што су река Рашка, Ибар и Иувац. Као и језера Газиводе на Ибру и Сјеничко језеро на Увцу. Остали водени токови имају више локални карактер од извора најатрактивније је крашко врело реке Рашке које се налази у непосредној близини манастира Сопоћани. Рељеф и животињски свет својом вредносном оценом показују да пружају добре могућности за развој разноврсних облика туризма који су још увек недовољно заступљени. За развој планинског туризма највећу могућност пружа Пештерска висораван и планине као што су Голија која је проглашена парком природе и Мокра гора која припада тутинској општини. Разноврсност животињског света тј. присутност крупне и ситне дивљачи омогућава развој ловног туризма а нарочито реке које су богате квалитетном рибом омогућавају развој риболовног и рекреативног туризма.

Оцена појединих елемената природне средине која означава њихов туристички значај, показује да хидрографија, рељеф и животињски свет имају национални значај, а остали елементи регионални значај.

IV ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Новопазарски крај представља део историјско-географске целине Рашке области, која је од 70-их година XIX века у геополитичкој терминологији позната и под називом Санџак. Географски положај, историјска, културолошка и политичка догађања утицали су на то да демографски развитак на овом подручју задобије посебне особености. Наиме, од времена када је Рашка област прихватала, задржавала, пропуштала и емитовала историјске и етапне метанастазичке миграционе струје од кардиналног значаја за највећи део простора данашње централне Србије, и истовременог одвијања разносмерних етничких процеса и знатне промене у верском саставу становништва, па све до данас, ово подручје одликују многе демографске специфичности. Оне проистичу, пре свега, из чињенице да на овом подручју постоје два етнодемографска система: српско-православни и бошњачко-муслимански, који се идентификују преко различитих културолошких, социолошких и репродуктивних одредница. Први етнодемографски систем захваћен је модерним променама у развоју становништва од 30-их година XX века, док код другог демографски преображај започиње после Другог светског рата. Ове промене огледају се у репродуктивном моделу који поприма обележја развијенијих средина, у просторној покретљивости, и структурама становништва (старосна, образовна, економска), одражавајући утицај савременог развоја. Неке специфичности као, у првом реду, биполарна етнонационална хомогенизација становништва, готово да су остале непромењене кроз векове.

Основне етнодемографске и просторно-демографске карактеристике новопазарског краја

Анализом и објашњењима етничких процеса у Новопазарском крају и појединим његовим деловима, бавило се више аутора и сви они наглашавају крупне промене у етничкој структури проузроковане великим сеобама Срба (1690. и 1737), исламизацијом и етничким сливањима на ове просторе православних Брдана, Црногораца и Херцеговаца, муслимана из Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине, нарочито муслиманских мухацира, арбанашких Малисора, Климената, Шкрелја, Хота и Шаља. Међу исламским светом било је и Турака који су се временом амалгамисали са домаћим муслиманима.

Не постоје статистички подаци на основу којих бисмо могли анализирати развитак становништва у овом периоду, али је познато да је популациона динамика била под већим утицајем миграционе него биолошке компоненте раста. Тако, на пример, Ј. Цвијић бележи да су се "за време првог устанка у Србију у великим гомилама досељавали сељаци од Сјенице и целог новопазарског краја", а толико се њих иселило да готово нико у сјеничком крају није остао од ранијег становништва. Њих су заменили досељеници из Црне Горе: Васојевићи, Кучи, Дробњаци, Ровчани, Морачани, Никшићани.

Резултати првих југословенских пописа становништва показују да се од 1921. до 1931. године број становника Рашке области увећао за 23,2%, али и да је током овог периода знатно измењен етноконфесионални састав становништва (укупни удео православних се повећао са 51,6%, на 57,1%, а муслимана смањено са 48,1% на 42,5%). Промене у етноконфесионалном саставу становништва условљене су, пре свега, иселавањем муслимана у Турску, при чему треба нагласити да је биолошка компонента демографског раста становништва имала подједнако високе стопе и код православних и код муслимана, али је њен удео у повећању апсолутног броја муслимана био знатно редукован емиграцијом, односно смањењем репродуктивне базе.

Из података пописа становништва извршеног у периоду од 1948. до 2002. године констатује се пораст укупног броја становника, али је он различитог интензитета код Срба и Бошњака. Тако током целог периода после III светског рата бошњачко-муслимански демографски систем показује пораст, док је код Срба изражена депопулација већ почетком 60-их година. При томе је депопулација српског демографског система условљена знатним смањењем природног прираштаја, биолошком депопулацијом и емиграцијом, док је код бошњачко-муслиманског демографског система главни чинилац депопулације емиграција.

У оквиру територијалне целине србијанског дела Рашке области, општине Нови Пазар, Сјеница и Тутин заузимају више од половине простора (2543 км² или 56%) и учествују са преко 61% у укупном броју становника према подацима из пописа 2002. године. Становништво је размештено у 293 насеља у којима доминирају мала насеља до 300 становника.

У 2002. години у 77.0% од укупног броја свих насеља живело је 17.3% становништва. Истовремено у 7 насеља (2% од укупног броја насеља) концентрисано је око 61% становништва, при чему треба нагласити да су у ових седам насеља укључени и општински центри, који су уједно и једина градска насеља. Такође, треба нагласити да општине Сјеница и Тутин имају само по једно насеље (општински центар) са преко хиљаду становника. Условна класификација процентуалне величине градског становништва посматраних општина омогућава нам закључивања о различитом степену урбанизације. Тако се Тутин, са уделом градског становништва од 30% може сврстати у општину са ниским степеном урбанизације, док Сјеница и Нови Пазар припадају категорији општина са средњим нивоом урбанизације (од 47% до 63% градског становништва).

Табела 14. Структура насеља према броју становника у земљи 2002. године

	Укупно	Нови Пазар	Сјеница	Тутин
Број насеља	293	99	101	93
До 300 стан.	225	72	83	70
301-500	37	8	14	15
500-1000	24	14	3	7
1001 и +	77	5	1	1

Извор: Попис становништва 2002, књ.л, РЗС, Београд, 2003.

Табела 15. Укупно становништво у земљи, становништво према величинској структури насеља и градско становништво 2002. године.

	Становника				
	Укупно	до300	301-500	501-1000	1001 и више
Свега	144020	25007	14229	17405	87379
%	100,0	17,3	9,9	12,1	60,7
градско	76876	-	-	-	76876
%*	53,0	-	-	-	-
Нови Пазар	85996	7569	3181	10139	65107
%	100,0	8,8	3,7	11,8	75,8
градско	54604	-	-	-	54604
%*	63,4	-	-	-	-
Сјеница	27970	7915	5219	1675	13161
%	100,0	28,2	18,6	6,0	47,2
градско	13161	-	-	-	13161
%*	47,0	-	-	-	-

Тутин	30054	9523	5829	5591	9111
%	100,0	32,2	19,3	18,7	30,0
градско	9111	-	-	-	9111
%*	30,3	-	-	-	-

Вертикална структура

Извор: Попис становништва 2002, књ. 1, РЗС, Београд, 2003.

Анализа промена у динамици и просторној редистрибуцији становништва указује да је, посматрано по међупописним интервалима, најизразитија просторно-демографска поларизација била у периоду 1961-1981, када је ова област издиференцирана на подручја брзог раста (градска насеља) и подручја спорог раста и демографске стагнације (сва остала насеља). Овакве промене у распореду становништва резултирале су формирањем зона високе концентрације становништва и зона депопулације. Тако је, на пример, општина Сјеница имала 5 насеља у којима је 2002. године живело од 2 до 20 становника и 23 насеља у којима је живело од 21 до 50 становника, Нови Пазар 10 насеља у којима је живело до 20 становника и 20 насеља са 21 до 50 становника и општина Тутин 1 насеље са мање од 20 становника и 7 насеља која су бројала више од 20, а мање од 50 становника. Дакле, око једне трећине насеља у општини Сјеница и општини Нови Пазар има до 50 становника.

Опште карактеристике зона концентрације и зона стагнације и опадања становништва потпуно су различите. Зоне концентрације становништва (општински центри) бележе стални пораст становништва у коме су заступљене обе компоненте пораста (природна и миграциона); зоне стагнације становништва имају релативно висок природни прираштај и изражену емиграцију, док зоне депопулације показују стално смањење броја становника како због емиграције тако и због престанка биолошког обнављања, што је карактеристично, пре свега, за српску популацију. Оваква диференцираност становништва веома је неповољна и утицаће на даље продужење демографске ерозије руралних простора. Да су успостављени просторно-демографски односи веома неповољни сведоче и подаци о густинама насељености који показују да су на простору посматраних општина, према оствареном степену концентрације становништва 2002. године, оштро издиференциране две зоне: зона слабе насељености (до 50 ст./км²) којој припадају сва рурална насеља, и зона високе насељености или суперконцентрације (више од 200 ст./км²) којој припадају само градска насеља (која су истовремено и општински центри).

Табела 16. Густина насељености (становника/км²) 2002. године

Места	Укупно	Градска насеља	Остала насеља
Нови Пазар	116	3640	43
Сјеница	26	376	15
Тутин	40	1822	28

Извор: Документациони материјал РЗС, Попис становништва, књ.л, РЗС, Београд, 2003.

Оваква просторно-демографска поларизација отежава друштвени развој и захтева одређене мере у циљу усклађивања развитка становништва и насељености.

Иако сеоски простор и становништво није посебно аналитички обрађиван, познато је да у њему постоје озбиљни демографски поремећаји. Ослабљен демографски потенцијал села није толико значајан с аспекта укупног броја пољопривредног становништва, поготову ако се има у виду модернизација пољопривреде, али је важан квалитет радне снаге на селу, могућности њеног обнављања, старосно-полна структура итд.

Поред неповољних просторно демографских односа, наведене општине карактерише и изражена биполарна етнонационална хомогенизација становништва. Тако је од укупног броја насеља свих општина (293) етнички хомогено, са процентуалним уделом једне националности у укупном становништву од 95 и више, 254 насеља (преко 86%), док је свега 39 или 13,2% мешовитих насеља. У тих 39 мешовитих насеља живи преко половине од укупно становника регије (87.379), при чему је у три општинска центра сконцентрисан њихов највећи део (76.876 или око 46%), а у преосталих 36 мешовитих насеља живи 10.503 или око 6% становништва. Треба, међутим, имати у виду да се ради о општинама са изразитом етничком доминацијом Бошњака-Муслимана и да је удео српске популације у укупном становништву 2002. године износио у Новом Пазару и Сјеници око једне петине (20,5% и 23,5%), док се општина Тутин са око 4% Срба и Црногораца и 95,0% Бошњака - Муслимана може сматрати етнички хомогеном.

Територијални распоред становништва читаве Рашке области, па тако и општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин, последица је утицаја разноврсних фактора. Утицаји су, пре свега били историјски, а њихова последица је до данас изражена кроз биполарну националну и просторну груписаност становништва. У прилог томе иде и чињеница да су "сјеничка села била насељена или само Муслиманима или само Србима и да је мало села са мешовитим становништвом. Истина је да је то наслеђе из XIX века или још раније, али је тај процес хомогенизације нација, свакако негативан, трајао до скоро" .

Табела 17. Број насеља и број становника према етничкој хомогености 2002.

	Укупно	Срби	Бошњаци- Муслимани	Мешовита
Укупно насеља	293	102	152	39
%	100,0	34,8	52,0	13,2
становника	144020	9028	43931	91061
%	100,0	6,2	30,6	63,2
Нови Пазар				
насеља	99	59	17	23
%	100,0	59,6	17,2	23,2
становника	85996	5612	13902	66482
%	100,0	6,5	16,2	77,3
Сјеница				
насеља	101	42	48	11
%	100,0	41,6	47,5	10,9
становника	27970	3278	10559	14133
%	100,0	11,7	38,0	50,3
Тутин				
насеља	93	1	87	5
%	100,0	1,0	93,5	5,5
становника	30054	138	19470	10446
%	100,0	0,5	65,0	34,5

Извор: Попис становништва 2002, књ.л, РЗС, Београд, 2003.

Осим тога територијални распоред становништва био је и под утицајем диференцираног фертилитета између различитих етнодемографских система, као и стихијног пресељавања становништва, нарочито у периоду после Другог светског рата, подстицаног привлачношћу развијенијих средина и градских центара. Овим чиниоцима

повремено су се придруживали и специфични догађаји који су се одвијали на бившем југословенском простору, у току, и нарочито у последњим деценијама XX века, тако да су узроци просторног распореда становништва "били јака мешавина реалних потреба и спонтаних процеса, инспирисаних групном психологијом или изазваних радикалним догађајима".

Динамичке промене у становништву 1948 - 2002.

Према резултатима последњег пописа становништва из 2002. године подручје општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин има 166.157 становника. У односу на 1948. годину, када је извршен први попис после ИИ светског рата, број становника повећан је за око 65%. Међутим, укупан популациони пораст није био уједначен у свим међупописним периодима и у свим општинама посматране регионалне целине. Тако, на пример, општина Нови Пазар бележи пораст становништва током читавог посматраног периода (1948-2002), општина Тутин, сем 1971. када показује у односу на 1961. незнатан пад становника, такође има стални пораст становништва, док општина Сјеница већ од 1961. године има континуирани пад становништва.

Табела 18. Индекс кретања броја становника 1948-2002. године, укупно, по општинама и типу насеља

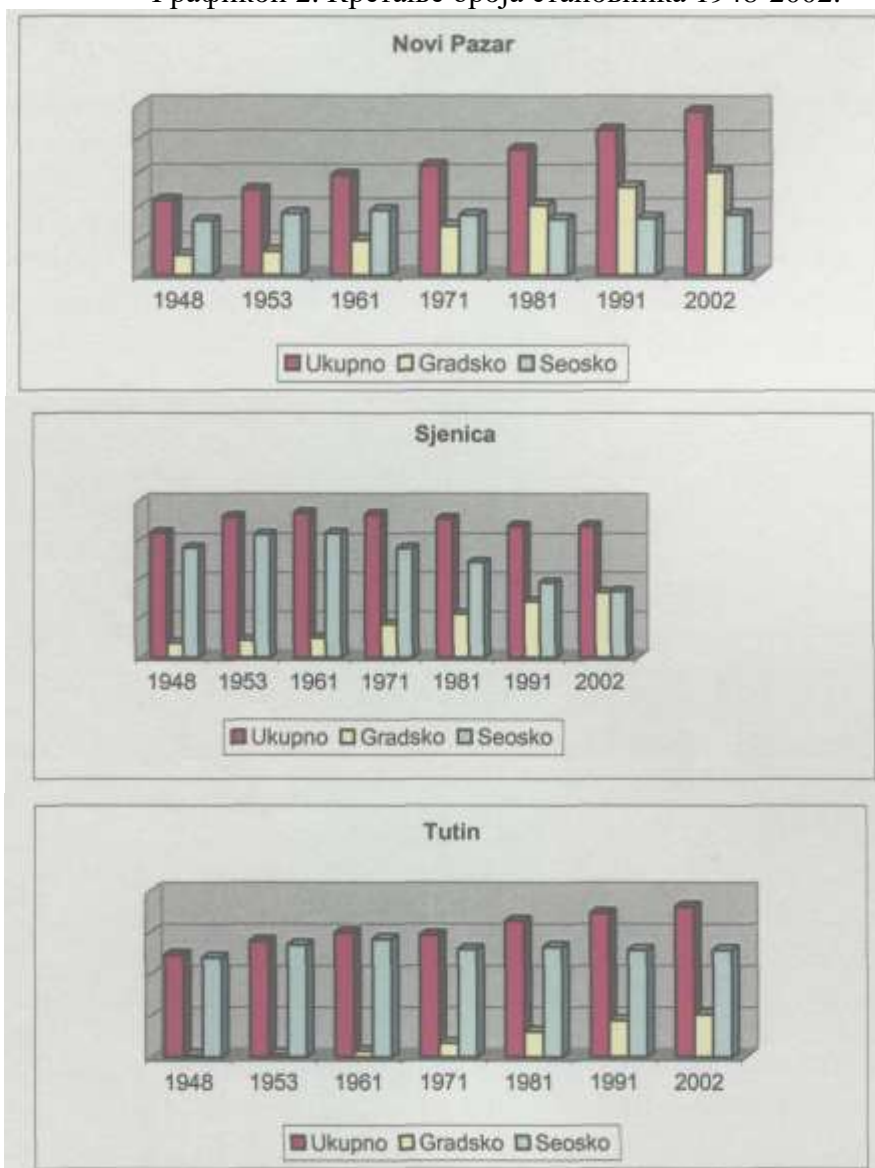
	1953/48	1961/53	1971/61	1981/71	1991/81	2002/91	2002/48
Укупно	113,4	110,1	103,7	109,2	108,0	108,2	165,1
Градска	118,6	140,7	149,7	142,7	128,3	116,8	534,6
Остала	112,4	103,8	91,0	93,8	93,6	100,0	93,2
Н. Пазар							
Укупно	114,0	117,1	109,4	115,0	115,2	113,0	218,8
Градска	117,6	146,8	139,8	142,0	125,9	117,1	505,4
Остала	112,7	105,5	92,9	93,0	101,8	106,6	111,5
Сјеница							
Укупно	112,7	102,5	99,1	97,1	94,7	99,9	105,3
Градска	117,7	114,4	166,9	130,2	129,7	115,5	438,6
Остала	112,0	100,9	88,2	87,0	78,7	88,2	60,2
Тутин							
Укупно	113,4	107,1	98,3	113,3	105,6	104,4	146,6
Градска	145,0	176,6	225,1	180,2	141,8	117,3	1727,5
Остала	112,6	104,9	91,4	102,2	97,2	100,0	107,2

Извор: Попис становништва 1991, књ. 9, СЗС, Београд, 1995; Први резултати пописа по општинама и насељима 2002, РЗС, Београд, 2002.

Укупан пораст становништва ове три општине, као и сваке општине понаособ, резултат је веома брзог демографског раста градских центара чије се становништво 2002, у односу на 1948. годину, бројно учетворостручило (Сјеница) или упетостручило (Нови Пазар), док је становништво општинског центра Тутин порасло чак за 17 пута. Истовремено кретање броја становника сеоских насеља у општинама Нови Пазар и Тутин током читавог посматраног периода варира између благог пораста, стагнације и опадања, док су сеоска насеља општине Сјеница захваћена дубоком депопулацијом започетом још 60-их година прошлог века, тако да се становништво ових насеља за последњих пола века готово преполовило.

Неравномеран територијални пораст становништва, као последица миграција и концентације у општинске центре, под утицајем је и различитих модела репродукције. У том смислу просторно-демографске промене и поларизовани размештај испољен високом концентрацијом у градским срединама и пражњењем сеоских простора (најмање изражено у Тутину), има негативну улогу у развоју становништва. Тако су градска насеља Нови Пазар и Сјеница преузела функцију биолошког обнављања становништва, док је село маргинализовано и искључено из развојног процеса, те му у ближој будућности предстоји демографска опустошеност. Ова опсервација не важи за Тутин, а у прилог томе иду и подаци о природном прираштају за последњу деценију (1991-2001) који показују да у укупном биолошком порасту становништва општине Нови Пазар једино градско насеље (општински центар Нови Пазар) учествује са 83,0%, а преосталих 98 сеоских насеља са 17,0%. Градско насеље Сјеница у укупном природном прираштају учествује са 62,2%, а преосталих 100 насеља са 37,7%. Сеоска насеља Тутина (92) и даље имају значајну улогу у биолошком обнављању становништва тако да у укупном природном прираштају општине учествују са 69%, док општински центар (једино градско насеље) учествује са 31%.

Графикон 2. Кретање броја становника 1948-2002.

Извор: Група аутора, Стратегија одрживог развоја општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин, 2005.

Иако је у свим посматраним општинама изражен стални опадајући тренд укупног природног прираштаја, он представља главну компоненту оствареног пораста становништва. Међутим, у биолошком расту српска популација нема никаквог удела већ од 70-их година у Тутину, од средине 80-их година у Сјеници, а податак из 2001. године о природном прираштају Срба у Новом Пазару показује негативне вредности (табела 11). Према томе, функцију биолошког обнављања становништва практично обавља само бошњачко-муслиманска популација.

У односу на период 1961-1971. у последњој међупописној деценији природни прираштај се, посматрано укупно за све општине, готово преполовио (пад од 42%). Међутим, посматрано појединачно по општинама највећи пад природног прираштаја бележи Сјеница, чак преко три пута, док смањење природног прираштаја у Тутину износи око 40%, а у Новом Пазару око 33%. Чињеница да све три општине имају већ деценијама изражен негативан миграциони салдо (сем Новог Пазара за период 1991-2002) говори о томе да је компонента биодинамике једини фактор пораста становништва.

Табела 19. Однос становништву по међу природне и миграционе компоненте динамичких промена у пописним интервалима од 1961. до 2002. годин

	Апсолутн и* пораст	Природ ни	Миграци они салдо
Укупно			
1961-1971	4706	28833	-24127
1971-1981	11930	25552	-13622
1981-1991	11205	22494	-11289
1991-2001	12596	18514	-5918
Нови Пазар			
1961-1971	5549	12518	-6969
1971-1981	9647	11691	-2044
1981-1991	11249	11954	-705
1991-2001	11079	10625	454
Сјеница			
1961-1971	-328	8566	-8894
1971-1981	-1052	6268	-7320
1981-1991	-1889	4179	-6068
1991-2001	-18	2786	-2804
Тутин			
1961-1971	-515	7749	-8264
1971-1981	3335	7593	-4258
1981-1991	1852	6361	-4509
1991-2001	1535	5103	-3568
1991-2001	1535	5103	-3568

Рачунато и за 2002. годину на укупно становништво (у земљи + грађани у иностранству)

Извор: Попис становништва 1991. књ. 9, СЗС, Београд, 1995; Први резултати пописа становништва 2002, РЗС, Београд, 2002; Документациони материјал виталне статистике, РЗС, Београд.

Према томе, утицај природне и миграционе компоненте на пораст укупног становништва подручја општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин изразито је различит. Миграциони салдо је био негативан и релативно висок у сва четири последња међупописна периода. Његови ефекти су били велики, јер је драстично смањен потенцијални утицај природног прираштаја на пораст становништва, посебно у Сјеници и Тутину. Тако је у Сјеници ефекат природног прираштаја потпуно поништен

јер не покрива негативан миграциони салдо, док је у Тутину утицај природног прираштаја на пораст становништва смањен у периоду 1981-1991. чак за 71%, а у периоду 1991-2002. за 67%.

Остварене тенденције раста становништва још су неповољније када се у разматрање укључи етнички аспект. Код Срба је изражено најнеповољније садејство компоненти раста, односно опадања, становништва (негативни природни прираштај и негативни миграциони салдо), што имплицира депопулацију која задобија особине демографског суноврата. Код Бошњака Муслимана је емиграција битно утицала на снижавање нивоа стопе раста, и уколико се ова тенденција настави неповољно ће деловати на будући раст становништва. При том треба имати у виду да се као депопулациони простори у све три општине појављују сеоска насеља, без разлике ком етничком типу насеља припадају. Тако је, на пример, посматрано према становништву у земљи за период од 1991. до 2002. године, од 99 насеља Новог Пазара смањен број становника у 83 насеља у распону од 2% до 60%, док је у истом распону смањен број становника у 87 (од 101) сјеничких и 80 (од 93) тутинских насеља.

Према подацима из 2002. године од свих Срба у општини Нови Пазар (17.599) њих 38% је живело у градском насељу, 62% у сеоским насељима, док је од свих Бошњака-Муслимана (67192) њих 70% живело у градском, а 30% у сеоским насељима. Тај однос за Сјеницу и Тутин је другачији, па у Сјеници 40% Срба (од 6572) живи у градском, а 60% у сеоским насељима, док од укупно 1299 Срба у општини Тутин у градском насељу живи 46%, а сеоским насељима 54%. Истовремено, од бошњачко-муслиманске популације Сјенице (21171) њих 49% живи у градском, а 51% у преосталим сеоским насељима, док у Тутину од 28542 Бошњака-Муслимана испод једне трећине живи у градском насељу (30%), а преостали у сеоским насељима.

Пројекције демографског развоја

За потребе ове пројекције урађене су три варијанте будућег демографског развоја. Варијанта А заснива се на претпоставци да ће будућност личити на прошлост, варијанта Б полази од процене бржег пада природног прираштаја, док се варијанта Ц заснива на хипотези о споријем паду природног прираштаја.

Због непостојања релевантних података о миграцијама, при изради пројекција и постављања хипотеза пошло се од претпоставке о нултом миграционом салду, односно миграције су апстраховане као компонента демографског раста становништва.

Промене у развоју укупног становништва општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин биле су разноврсне и интензивне, тако да се с разлогом може говорити о оствареном демографском преображају. У временском раздобљу од 1948. до 2002. године број становника се знатно повећао, репродуктивни модел је задобио обележја развијенијих средина, а просторна покретљивост мотивисана економским разлозима била је динамична. Све структуре становништва, а посебно старосна структура достигле су одмакли и завршни стадијум демографске транзиције, одражавајући утицај модернизације популационог развоја. Истовремено са савременим променама може се констатовати продубљивање демографских разлика између два постојећа етнодемографска система. Ове разлике последица су дихотомног модела репродукције становништва у коме су заступљени дијаметрално супротни демографски токови: недовољно рађање за обезбеђење обнављања генерација, емиграција и депопулација код српског живља, и задовољавајуће рађање са брзим растом и наглашеном емиграцијом бошњачко-муслиманског живља.

У погледу популационе динамике посматрано подручје је у знатној мери диференцирано. Тако је, у периоду 1948-2002. укупно становништво порасло за 65,1%,

али се тај раст, посматрано појединачно по општинама, кретао у распону од око 5% до преко 118% (становништво Новог Пазара за 118,8%, становништво Тутина за 46,6% и становништво Сјенице за 5,3%). Истовремено, градска насеља Нови Пазар и Сјеница преузела су функцију биолошког обнављања становништва, док је село маргинализовано и искључено из развојног процеса. Ово не важи за Тутин где сеоска насеља још увек имају значајну улогу у биолошком обнављању становништва, али је и ту евидентан апсолутни и релативни пад природног прираштаја. (Стратегија далекосежног развоја општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин, ЕЦПД, 2005, стр. 51 и даље)

Процес редистрибуције становништва, започет пре више деценија, резултирао је повећањем урбане и осетним падом руралне популације, а одливање становништва из села у градове имало је за последицу формирање зона пражњења и зона концентрација, односно снажну просторно-демографску диференцијацију. Негативни ефекти таквог неусклађеног развоја становништва и насељености отежавају друштвени развој, при чему се мора имати у виду да поред неповољних просторно-демографских односа наведене општине карактерише и биполарна етнонационална хомогенизација становништва.

Претпоставке о наставку досадашњих, односно новијих тенденција у демографском развоју Новог Пазара, Сјенице и Тутина су основане у том смислу, што није реално очекивање да ће се у непосредној будућности битно променити основни узроци таквог развоја.

V НАСЕЉА

У новопазарском крају постоје три општинска центра, то јест главна града истоимених општина: Нови Пазар са 99 сеоских насеља, Тутин такође са 99 и Сјеница са 101 сеоско насеље.

Општина Нови Пазар се налази у југозападном делу централне Србије. Захвата површину од око 742 км². Према попису становништва из 2002. године у Општини је живело 85996 становника (око 116 ст/км²), односно 96260 становника по методологији ранијих пописа становништва (око 130 ст/км²).

Према Просторном плану Републике Србије Нови Пазар је у хијерхији центара сврстан у регионални центар, чије функционално подручје обухвата и општине Тутин и Сјеница. Мреже насеља тих општина могу се сматрати субсистемом новопазарског функционалног под-ручја. Новопазарско функционално подручје захвата површину од око 2543 км² и има око 144000 становника (односно 166900 по методологији претходних пописа). У оквиру тог функционалног подручја или функционалног региона видљива је хијерархија општинских центара, субцентара и заједница насеља. Доминантно место у вишестепеној хијерархији општинских центара има Нови Пазар који је у првој хијерархијској равни, у другој је Сјеница, а у трећој Тутин.

Према административно-територијалној организацији Републике Србије, општина Нови Пазар заједно са општином Тутин припада Рашком округу са седиштем у Краљеву, док општина Сјеница припада Златиборском округу са седиштем у Ужицу. Нови Пазар заједно са Краљевом заузима прву позицију у хијерархији, док Тутин заједно са Рашком има трећу, најнижу позицију у хијерархији општинских центара Рашког округа. Поред Тутина, Новом Пазару делимично гравитира и општински центар Рашка и насеља јужног дела подручја општине Рашка и северног дела Косова и Метохије.

Према Просторном плану Републике Србије, у оквиру Златиборског округа, општински центар Сјеница је на четвртој хијерархијском нивоу као већи градски центар у односу на Ужице као макрорегионални центар, Пријепоље као регионални центар и Прибој као развијени градски центар.

Улога Новог Пазара у просторно-функционалној организацији Републике Србије, Рашког округа, Новопазарског функционалног подручја и територије Општине има изузетан значај, и то:

- значајног центра ибарског развојног појаса Србије који функционално интегрише Косово и Метохију, долину Ибра, Пештерску висораван и североисточне делове Црне Горе са централном Србијом, посебно Западним Поморављем и Шумадијом;
- преко општинског центра Тутин остварује везе са севером Црне Горе (Рожаје), док ће перспективно, по реализацији аутопута Београд-Јужни Јадран, преко другог општинског центра Сјенице остваривати везе са Златиборским и Моравичким округом;
- центра урбане агломерације локалног – општинског значаја, односно пол концентрације становништва и економских активности, под чијим се директним и индиректним утицајем врши демографски, социоекономски, социокултурни, функционални и физиономски преображај насеља околине;
- центра у коме је концентрисано 63,5% становништва, те је степен урбанизованости Општине виши за 8,5 процентних поена него у Републици.

Насељску мрежу Општине чини систем од 99 насеља, од којих само Нови Пазар има статус градског насеља. Просечна величина атара, односно катастарске општине износи око 7,5 км². У котлинском делу Општине доминирају мањи атари, а у планинском делу насеља с већим катастарским општинама.

Насељеност Новопазарског краја и територије данашње Општине може се пратити у дужем временском континуитету. Иако, на основу остатака материјалне и духовне културе има индиција да је тај простор континуирано насељен од праисторије до данас, чињеница је да се промене у развоју мреже насеља могу пратити почев од словенског периода (мрежа насеља се прати од времена припадања овог простора језгру средњовековне Србије — бројни остаци материјалне културе као што су зидине Старог Раса, манастири Ђурђеви Ступови, Петрова Црква, манастир Сопоћани, бројни писани подаци о насељима која и данас постоје, преко времена Отоманске империје до данас).

Карта бр. 5: Мрежа насеља општине Нови Пазар

Извор: Стратегија Одрживог развоја О. Нови Пазар, 2005.

Иницијална основа данашње мреже насеља формирана је у осамнаестом и деветнаестом веку када су се у њој одвијале бројне демографске промене, услед досељавања становништва миграцијским струјама са Косова и Метохије, из северне Албаније и Црне Горе, али делимично и становништва исламске вероисповести из делова новоослобођене Србије и касније, од стране Аустрије анектиране, БиХ. У том периоду развијена је мрежа сеоских насеља разбијеног старовлашког антропогеографског и морфолошког типа коју карактерише раздвојеност насеља на мање и веће засеокe, блокове сродничких кућа образоване запоседањем слободног земљишта или крчењем шума, пре свега на падинама и мањим заравнима планинских масива Голије, Rogozne, Велике Нинаје, источног обода Пештери и, делимично, у тектонско-ерозивним котлинама које чине долине река — Рашке и њених притока (Јошанице, Људске, Дежевске, Избичке и Трнавске реке и др.). Егзистенција

становништва зависила је од екстензивне сточарско-воћарске и у нижим деловима ратарске производње засноване на спахијској, а ка-сније на задружно-патријалхалној социоекономској организацији самоснабдевачких домаћинстава. Мрежу насеља је, као и данас, карактерисала изразита дисперзност. Контуре мреже насеља су се одржале до данас, уз одређену трансформацију коју су условиле савремене друштвеноекономске промене и процеси. Појачана концентрација урбаног становништва у Новопазарској котлини отпочиње у петнаестом веку, од када се прати континуитет развоја Новог Пазара.

У процесу социоекономског преображаја Србије, заснованом на динамичним променама у природном кретању, просторној и социјалној покретљивости становништва из сеоских у градска насеља, као и из неразвијених и слабије развијених у развијенија подручја, те из примарних у секундарне и терцијарне делатности, трансформисала су се насеља општине Нови Пазар. Главни покретач тих процеса била је урбанизација чије се фазе сукцесивно смењују, различито манифестују у времену и простору и утичу на промене у насељској мрежи. Најбрже промене одвијале су се у кретању и структурама становништва.

Општина Нови Пазар је у примарну фазу урбанизације засновану на концентрацији функција, управе, одбране, занатства, трговине, угоститељстава и других делатности, ушла са развојем Новог Пазара у отоманско доба. Та фаза је трајала готово до 50-их година прош-лог века, када почиње постепена индустријализација Општине. Индустрија је утицала на брз пораст општинског и градског становништва. Примера ради, број становника Општине је од 1961. до 2002. године увећан са 58777 на 85996, односно на 96260 (по методологији ранијих пописа). У том увећању највише је партиципирало насеље Нови Пазар које се увећало са 20706 на 54604, односно на 61179 становника (по методологији ранијих пописа). Сеоско становништво у принципу стагнира. Удео урбаног становништва је увећан са 35% на 63%.

Од осамдесетих година прошлог века у Општини отпочиње процес ширења урбаних утицаја из градског језгра на села у његовом непосредном окружењу. Наиме, услед недостатка простора и недовољно развијене јавносоцијалне и техничке инфраструктуре у градском језгру, приградска села постају одредишта миграната. Тиме почиње њихов демографски раст, док се социоекономска трансформација одликује смањењем учешћа пољопривредног у укупном и активном становништву, повећањем броја непољопривредних домаћинстава и сл. То иницира интензивну дневну миграцију на релацији приградска села — Нови Пазар, као и стварање новопазарске агломерације која има одређене елементе дневног урбаног система, као и други градови Србије сличне демографске величине и сличног нивоа развијености функција. Развој агломерације поспешује планско, делимично и спонтано делоцирање индустријских погона из Новог Пазара, као и оснивање нових предузећа индустријских и услужних делатности у приградским насељима.

Урбана концентрација, с једне, и демографско пражњење сеоских подручја и већине насеља, с друге стране, изазвано емиграцијом или смањењем природног прираштаја становништва, а најчешће њиховом комбинацијом, допринели су променама у демографској величини насеља. У геопростору Општине идентификоване су четири категорије сеоских насеља разврстаних по **демографској** величини:

1. патуљаста насеља, с мање од 250 становника;
2. мала насеља која имају од 250 до 500 становника;
3. средња насеља која имају две варијанте: средња мања насеља са 500 до 750 становника и средња већа насеља са 750 до 1000 становника; и
4. велика сеоска насеља са 1000 и више становника.

Рецентну насеобинску слику Општине чини градско насеље Нови Пазар са 61179 становника¹, 66 села има мање од 250 становника, 11 има између 250 и 500, 10 између

500 и 750, три између 750 и 1000, а 8 села изнад 1000 становника. Поредећи ту ситуацију са ситуацијама из предходних пописа становништва запажа се сукцесија у демографском уситњавању сеоских насеља. С растом степена урбанизације повећава се удео најмањих насеља. За Општину је карактеристично истовремено повећање броја сеоских насеља са преко 1000 становника и повећање удела те величинске категорије насеља у укупном становништву. Број тих насеља се од 1971. године до данас повећао са 5 на 8, а удео њиховог становништва у укупном увећан је са 8,8 % на 17,3%. Насеља са преко 1000 становника су у периурбаној зони и њихове физичке структуре се повезују с урбаним ткивом Новог Пазара. Новопазарску агломерацију формира градско подручје, приградска насеља са преко 1000 становника и мања села на улазно-излазним путним правцима у општински центар. Развила се у Новопазарској котлини и у доњим деловима речних долина које се из ње шире звездасто. Агломерирање је посебно карактеристично дуж магистралног пута М-22 на правцу Постоње — Нови Пазар — Паралово — Мур — Бајевица-Лукаре, где су се насеља физички спојила у линеарну форму друмских насеља. Слично је и дуж пута М-8 на потесу Нови Пазар — Побрђе — Вареве — Иванча — Шавци — Пожега, као и дуж регионалних путева Р-118 на правцу Шавци — Пазариште, Р-234 на правцу Дежева — Прћенова — Нови Пазар — Трнава и Р-235 на правцу Нови Пазар — Бања-Избице. Тако формирана агломерација броји преко 75000 становника.

Процес концентрације становништва, индустрије и делатности терцијарно-квартарног сектора у Новопазарској котлини условио је демографско разређивање села других делова Општине, посебно на планинама Рогозна и Голија. Та села су најчешће и саобраћајно изолована.

Просечно сеоско насеље је 1961. године имало око 390 становника, 1971. око 360, 1981. и 1991. око 340, а 2002. године тај број износи око 360 становника (по методологији ранијих пописа), односно 320 становника по методологији пописа исте године. Унутар општинске разлике су доста велике, јер велики део брдскопланинских и планинских села има испод 100, па чак и испод 50 становника. И код тих села одвија се постепена концентрација становништва дуж магистралних и регионалних путева, или на месту њиховог укрштања са локалним путевима.

Табела 20. Структура насеља општине Нови Пазар по демографској величини у периоду 1971-2002. година

Год. попис	Општински			0-250 становника			251-500			501-750		
	нас.	ст.	%	нас.	ст.	%	нас.	ст.	%	нас.	ст.	%
1971	1	2895	45.0	48	6899	10.7	26	9669	15.0	11	644	10.0
1981	1	4109	55.5	53	6464	8.7	23	8288	11.2	10	553	7.5
1991	1	5174	60.7	61	6132	7.2	19	7410	8.7	7	451	5.3
2002	1	6117	63.6	66	5805	6.0	11	3676	3.8	10	613	6.4

Год. попи	751-1000			1001 и више			Укупно	
	нас.	ст.	%	нас.	ст.	%	нас.	ст.
1971	8	6741	10.5	5	5656	8.8	99	6432
1981	5	4000	5.4	7	5532	7.5	99	7400
1991	4	3363	3.9	7	12078	14.2	99	8524
2002	3	2850	3.0	8	16617	17.3	99	9626

Напомена: Подаци за 2002. годину су узети по методологији пописа из 1991. (ради лакшег поређења).

Извор: Републички завод за статистику Србије

Тенденција демографског уситњавања насеља, изузев приградских, наставиће се услед негативног природног прираштаја и старења популације (смањење родности и повећање смртности).

Другу групу битних чинилаца мреже насеља Општине чине **функционалне детерминанте**. Као и у највећем делу Србије, односно Рашком округу и Санцаку, у периоду секундарне урбанизације дошло је до концентрације становништва и функција у општинском центру, под чијим утицајима је отпочела функционална трансформација осталих насеља. До седамдесетих година прошлог века једино је Нови Пазар имао полифункционални карактер, док су остала насеља у суштини била монофункционална са доминацијом запошљавања активног становништва у примарним делатностима и то већином у оквиру сопствених газдинстава. Из домена јавносоцијалне инфраструктуре било је развијено основно образовање са релативно дисперзним размештајем школских објеката у складу с размештајем школообавезног контингента становништва. Од седамдесетих година прошлог века траје процес функционалне трансформације села који се одвија под директним или индиректним утицајима развоја и диверсификације функција општинског центра.

Промене у функцијској структури насеља могу се пратити на основу индикатора о структури делатности радноактивног становништва.

Табела 21. Методологија издвајања функцијских типова насеља

Функцијски тип насеља	Максималне и минималне вредности у %, запослених					
	Примарни		Секундарни		Терцијарни	
	Максима	Минима	Максима	Минима	Максима	Минима
Аграрна	100	60	40	0	40	0
Аграрноиндустр	60	33.3	50	20	33.3	0
Аграрноуслужн	60	33.3	33.3	0	50	20
Индустријска	40	0	100	60	40	0
Индустријскоаг	50	20	60	33.3	33.3	0
Индустријскоус	33.3	0	60	33.3	50	20
Услужна	40	0	40	0	100	60
Услужноаграрна	50	20	33,3	0	60	33.3
Услужноиндустр	33.3	0	50	20	60	33.3

Извор: Републички завод за статистику Србије

На степен и интензитет промена у функционалној структури становништва указују подаци о структури делатности становништва из 1991. године. Тада је 32 насеља Општине имало неаграрну структуру делатности. Општина је у целини била индустријско-аграрна, град са индустријско-услужном структуром делатности, а сеоска насеља претежно аграрноиндустријског карактера.

Табела 22. Функцијска типологија насеља општине Нови Пазар по попису 1991. године

Функцијски тип насеља	Насеља
Аграрна	Бајевица, Баре, Бекова, Беле Воде, Брђани, Брестово, Вевер, Видово, Војниће, Вучиниће, Војковиће, Вучја Локва, Горња Тушимља, Гошево, Грађановиће, Грачане, Грубетиће, Дојиновиће, Драгочево, Драмиће, Жуњевиће, Златаре, Јабланица, Јавор, Јанча, Јова, Кашаљ, Ковачево, Кожље, Копривница, Косуриће, Крушево, Кузмичево, Леча, Лопужње, Лукаре, Лукарско Гоше-во, Мухово, Неготинац, Одојевиће, Окосе, Осаоница, Охоље, Пасји Поток, Полокце, Попе, Пуста Тушимља, Пустовлах, Радаљица, Рајетиће, Рајковиће, Рајчиновићка Трнава, Раковац, Раст,
Аграрноиндустријска	Алуловиће, Ботуровина, Вареве, Врановина, Долац, Лукоцрево, Павље, Паралово, Пиралета, Трнава и Шароње
Аграрноуслужна	Голице, Дољани, Забрђе, Постење, Прђенова, Пожега, Рајчиновиће и Себечево
Индустријска	-
Индустријскоаграрна	Бања, Мишчиће, Мур и Шавци
Индустријскоуслужна	Дежева, Иванча, Нови Пазар, Осоје, Пожежина и
Услужна	-
Услужноаграрна	Избице
Услужноиндустријска	-
Индустријскоаграрна	Општина у целини

Извор: Група аутора: Стратегија одрживог развоја општина Нови Пазар, Сјеница и Тугин, 2005.

До 2002. године, процес функционалне трансформације није текао интензивно. Само 42 насеља имају неаграрну структуру делатности. И даље доминирају аграрна, односно насеља незнатне трансформације, аграрноиндустријска и аграрноуслужна. Општина се у целини трансформисала у услужноиндустријску (Табела 23).

Табела 23. Функцијски типови насеља општине Нови Пазар по попису 2002. године

Функцијски тип насеља	Насеља
Аграрна	Бекова, Беле Воде, Ботуровина, Брђани, Видово, Витковиће, Војковиће, Војниће, Врановина, Вучиниће, Вучја Локва, Горња Тушимља, Гошево, Грађановиће, Грубетиће, Дојиновиће, Драго-чево, Драмиће, Жуњевиће, Златаре, Јабланица, Јанча, Јова, Ко-вачево, Кожље, Копривница, Косуриће, Крушево, Кузмичево, Лукаре, Мухово, Неготинац, Одојевиће, Окосе, Осаоница, Охоље, Павље, Пасији Поток, Полокце, Попе, Пуста Тушимља, Пустовлах, Радаљица, Рајетиће, Рајковиће, Рајчиновићка Трнава, Раст, Себечево, Скуково, Страдово, Тенково, Трнава, Туново, Чашић Долац,

Аграрноиндустријска	Алуловиће, Бајевица, Грачане, Долац, Јавор, Леча, Лопужње, Лукарско Гошево и Лукоцрево
Аграрноуслужна	Варево, Вевер, Дежева, Забрђе, Кашаљ, Пиларета, Пожега, Прђе-нова, Раковац, Ситниће, Слатина, Судско Село и Шавци
Индустријска	Хотково, Смилов Лаз, Средња Тушимља и
Индустријскоаграрна	Паралово
Индустријскоуслужна	Бања, Батњик, Избице, Мишчиће, Мур, Осоје и
Услужна	Нови Пазар, Брестово и Рајковиће
Услужноаграрна	Голице и Рајчиновиће
Услужноиндустријска	Иванча, Пожежина и Постење
Услужноиндустријска	Општина у целини

Извор: Просторни план Општине Нови Пазар

На основу анализе размештаја насеља трансформисане структуре делатности и функција уочава се правило да су се највише трансформисала приградска и насеља која су у урбаној агломерацији Новог Пазара. Између 1991. и 2002. године део контингента радно способног становништва преселио се из примарних и секундарних у терцијарноквартарне делатности. Удео становништва у примарним делатностима смањено се са 28% на 20,8%, у секундарним са 41,5% на 32,4%, док се у терцијарноквартарним увећао са 30,5% на 46,8%. На овај процес је, пре свега, утицала рецесија у индустрији. У Новом Пазару се активно становништво запослено у секундарним делатностима смањило са 51,7 % на 37,1%, док се у терцијарноквартарном сектору увећало са 43,8% на 60,8%, чиме прераста у центар услужног функцијског типа.

У наведеном периоду је запажена блага и недовољна диверзификација функција сеоских насеља манифестована смањењем учешћа активног становништва у аграрном и повећањем броја запослених у секундарном и терцијарном сектору делатности. Тај процес је најизраженији у насељима која су ушла у састав Новопазарске агломерације. Очито је да су сеоска насеља почела да формирају континуиран периурбани прстен и да се деаграризују под директним утицајем запошљавања становништва у неаграрним делатностима у Новом Пазару и приградским насељима. Остали део Општине има искључиво аграрни карактер.

Концентрација функција и радних места у Новом Пазару и његовом непосредном окружењу утицала је на развој дневне миграције радника и корисника других видова услуга у граду. Према подацима пописа становништва 2002. године, у дневној миграцији према Новом Пазару учествује око 4600 лица, од тога око 2600 радника, 1800 ученика основних и средњих школа и око 200 студената. Структура радника дневних миграната одговара структури запослених по делатностима. Највише миграната дају периурбана и приградска села. Зоне дневне миграције су издужене дуж магистралних и регионалних путева којима се обавља јавни саобраћај. Ипак, мора се констатовати да потенцијали за развој дневне миграције нису довољно искоришћени.

Реална је чињеница да би око 30% радноактивног запосленог становништва могло да учествује у дневној миграцији (тај проценат дневних миграната имају центри сличног регионалног ранга у Србији). Тиме би се обезбедило задржавање становништва у сеоским насељима и успорила поларизација. Дневна миграција се у развијеним земљама користи као планска мера у усмеравању развојних процеса. Децентрализација функције рада и стварање субмиграционих система у Општини омогућило би остваривање модела децентрализоване концентрације становништва и

функција. Модел **децентрализоване концентрације** одговара принципима одрживог развоја, рационалног коришћења простора, ресурса, енергије и транспорта.

У нашим условима, најпогоднији инструмент спровођења модела децентрализоване концентрације је концепт **микроразвојних нуклеуса**. Микроразвојни нуклеуси у принципу треба да буду насеља са развијеном јавносоцијалном инфраструктуром и делатностима из сектора услуга у којима би били лоцирани нови индустријски погони или ревитализовани постојећи (који не раде), прилагођени савременим технологијама, еколошким стандардима и аутохтоним сировинама. Тиме се подстиче развој производње базиране на локалним ресурсима (дрво, сточарски производи, воће и сл.), отварање нових радних места и омогућавање допунских или алтернативних извора прихода становништва. Комплементарност пољопривреде са развојем осталих делатности сеоског становништва може довести до успоравања депопулације села и до његовог социоекономског преображаја. Обнову села и оживљавање сеоске економије треба темељити на креативној интеграцији савремених производних и потрошачких тенденција, локалне баштине, ресурса, културе, традиције и знања. Без стимулативног вредновања рада и јавне афирмације квалитета и начина сеоског живота не може да се задржи становништво, нити да се омогући развој руралних подручја. Микроразвојни центри могу да обезбеде допуњавање сеоске и градске економије.

На основу анализе просторних, демографских, функционалних и социоекономских детерминанти насеља и развијености јавних служби и јавносоцијалне инфраструктуре, на територији општине Нови Пазар идентификовано је више микрофункционалних јединица са микроразвојним нуклеусима. Мрежа насеља Општине је некохерента с израженим односом центра са пери-урбаним окружењем и периферних делова подручја — остала сеоска насеља. Такође, изражена је и хијерархија настала услед неравномерног размештаја становништва и функција.

У првом хијерархијском нивоу је *Нови Пазар* који има полифункционални карактер регионалног значаја. Функционалне и просторне везе са насељима ближег окружења остварује директно, или преко мањих функционалних језгара које имају улогу центара заједнице села.

На другом функционално-хијерархијском нивоу је *Дежева*. *Дежева* има и функцију центра заједнице насеља, која се развила у доњем и средњем делу долине Дежевске реке. Директно јој гравитирају села Ботуровина, Косуриће, Мишчиће, Долац, Алуловиће, Судско Село, Скуково, Рајковиће, Горња Тушимља и Пуста Тушимља. Преко Дежаве функционалне везе са општинским центром остварују центри заједница села Врановина и Шароње. *Врановини* гравитирају села Полокце, Туново и Бекова, а *Шароњам* Пустовлах, Страдово, Тенково, Ковачево, Раст, Кузмичево и Драмиће. Активирањем туризма на голијском подручју створили би се услови за опстанак становништва у наведеним селима и за развој пољопривредних и непољопривредних, туризму комплементарних делатности. Дежева, Врановина и Шароње су потенцијални микроразвојни центри Општине.

Трећи хијерархијски ниво чине *центри заједница села* који се могу поделити у две категорије — прву групу чине центри који су део периурбаног прстена Новог Пазара, а другу центри брдскопланинских руралних подручја. Прва се развија у условима прилива становништва, а друга у условима депопулације.

У прву групу могу се сврстати центри заједнице села: *Трнава*, *Рајчиновиће*, *Постење* и *Себечево*.

У долини *Трнавске реке* функцију центра заједнице села има *Трнава*. *Трнава* је центар локалне концентрације становништва коме гравитирају села велике насељске дисперзности — *Брђани*, *Леча*, *Хотково*, *Охоље*, *Осоје* и *Избице*.

Сеоска насеља у доњем делу долине Људске реке имају најчвршће директне функционалне везе с Новим Пазаром, или их остварују преко центра заједнице села *Рајчиновиће*. Рајчиновићу гравитирају села Рајчиновићка Трнава, Видово, Војниће, Иванча, Побрђе, Варово, Шавци и Лукоцрево. Иванча, Побрђе и Рајчиновиће постепено морфолошки срастају са Новим Пазаром формирајући његов периурбани прстен. Овим селима ће се ускоро, уколико се настави тренд њиховог демографског јачања, прикључити Пожега.

У доњем делу долине Јошанице функцију центра заједнице села има *Мур* у чијој сфери утицаја су села Паралово и Бајевица. Мур је микроразвојни центар јужног крака новопазарске урбане агломерације. Преко њега са Новим Пазаром функционалне везе остварују Лукаре и Лукарско Гошево.

У доњем делу долине Рашке функцију центра заједнице села има *Постење*, у чијој сфери утицаја су насеља Новопазарска Бања, Прћенова, Цоковиће, Копривница, Батњик, Пожежина, Пиларета, Голице и Средња Тушимља. Новопазарска Бања, Прћенова и Постење имају карактер линеарне — друмске агломерације која се директно наслања на урбано језгро Новог Пазара.

У долини Себчевске реке је *Себчево*, које се издваја као самостални центар коме гравитира десетак мањих засеока. С обзиром да се у Горњем и Доњем Себчеву појачава концентрација стамбених и услужних објеката, има могућност да прерасте у центар повезивања мреже насеља општина Тутин и Нови Пазар.

У брдскопланинским деловима Општине, које карактеришу мале густине настањености и изразита разбијеност и дисперзност насеља и слабо развијена саобраћајна и јавносоцијална инфраструктура, постоје нуклеуси за мање центре заједнице села. Погодности за ту функцију у источном и југоисточном делу Општине (планински масив Рогозне) има село Грубетиће. Њему условно гравитирају села Војковиће, Драгочево, Витковиће и Жуњевиће. Сличан положај имају и Рајетиће које условно обједињују демографски мала села Јавор, Златаре, Смилов Лаз, Кашаљ и Баре. Исти ранг имају и села Чашић Долац за Кожље и Крушево, Одојевиће за Брстово, Пасји Поток, Неготинац, Вучју Локву и Лопужње; Грађановиће за села Јова и Јабланица.

У западном делу Општине, са обе долирске стране Људске реке, развили су се центри заједница села, и то: Дојиновиће за села Вевер и Попе; Вучиниће за Павље; Штитаре за Радалицу, Гошево, Раковац, Окосе, Осаоницу и Јанчу; Дољани за Слатину, Грачане и Забрђе; Беле Воде за Мухово. С општинским центром повезана су магистралним путем М-8 Нови Пазар — Сјеница, дуж кога се формирају мањи пунктови концентрације објеката намењених јавносоцијалној инфраструктури, трговини, угоститељству и занатству. Предиспозицију да постане микроразвојни центар има насеље Беле Воде које функционално повезује територије општина Нови Пазар и Сјеница и комплементарно је са Дугом Пољаном.

Нови Пазар

„Нови Пазар (Јени Базар – Ново трговиште) Основао је бошњак Иса-бег Исаковић – Храмушић, исламизирани босански племић, који је 1455. пише дубровчанима за барата и херцега, али синовца ми војводе Петра.“

По неким историјским изворима и тврдњама, град је основан на месту где је некад било средњовековно хришћанско насеље. С обзиром да су Турци већ били освојили рашке крајеве до средине XV века, то је најлогичније да је Иса-бег поставио темеље Новом Пазару 1455. године, а пописом крајишта Иса-бега Исаковића те исте године није обухваћен из разлога што је био у саставу султановог хаса. Писани извори га

помињу нешто касније (1461. године), и то у дубровачким документима. Први грађевунски објекти који су чинили језгро будућег града били су: Иса-бегова џамија (преко пута садашњег музеја), Иса-бегов хамам, који још постоји у руинираном стању, и караван-сарај за који се сматра да је био недалеко од Иса-бегове џамије. Ширењем града повећао се и број џамија, које су поред духовне и културно-образовне улоге биле и центри око којих су се формирале нове раахале. Наравно, још тада ницала је "тијесна" чаршија, а према писаним изворима Иса-бег је дао изградити 56 трговачких радњи. Већ је крајем XV века (1489. године) у Новом Пазару подигнута прва школа (мектеб) а у исто време била је изградена и једна текија до реке Рашке, крај саме ћуприје. Поред верских установа повећавао се и број ханова, дућана и махала, тако да је Нови Пазар за кратко време добио назив и статус шехера, који тада постаје и средиште нахије Рас. Овај развитак пропраћен је смањењем хришћанских богомоља, од њих су неке претворене у џамије или месциде, смањује се хришћанско а повећава број муслиманског становништва, док град добија физиономију оријенталног насеља са привредним делом - чаршијом и стамбеним - махалама. Крајем XV века Нови Пазар је већ имао 10 махала, које су носиле следећа имена: Пашијегита, Мурата субаше, Кадијина, Ментешелу, Терџума-нова, Парице, Врбовац (Милиндол), Паралово, Ћуковац и махала Дубровачких трговаца махала живели су муслимани, а у 4 хришћани (Паралово, Ћуковац, Врбовац и Дубровачких трговаца).

Слика бр. 18: Нови Пазар између два светска рата

Извор: Архивска грађа из Музеја „Рас“ Нови Пазар

Како је изгледао Нови Пазар од XV до почетка XX века најбоље се види из описа многих путописаца, трговаца, географа, историчара и дипломатских личности које су пролазиле кроз ову варош или се у њој на одредено време задржавале. Бенедито Рамберти, године 1533.: "Потоње место (Нови Пазар) је гласовит трг, велик и пун трговина и дућана, хришћанских и турских, где станују дубровчани и други трговци". Исте године, пролазећи кроз Нови Пазар, Шепер истиче: "Ова варош лежи у лепој равници имајући са севера и југа некоје горе, које нису одвећ високе". Катарин Зено 1450. године бележи да се Нови Пазар простире на лепом пољу те да се у њему тргује разним стварима "које долазе из различитих земаља, а варош је насељена Турцима, хришћанима Србима, многим Дубровчанима; има много мошеја и караван-сараја.

Изглед кућа се не да упоредити са Сарајевом, јефтино се ту живи, једино што је ту понешто вино скупо. Место је опасано зидинама, које имају у опсегу 4 миље..." (Група аутора: Монографија Нови Пазар и околина, Београд, 1969, 159)

Слика бр. 19: Орто-фото снимак Новог Пазара

Извор: Просторни план О. Нови Пазар

Данашњи Нови Пазар, за 50 година послератног развитка све мање подсећа на учмалу оријенталну касабу, док његова физиономија свакодневно поприма обележја савременог урбанизованог градског насеља са новим стамбеним зградама, новим солитерима и новим стамбеним четвртима. Поред тога што има улогу општинског центра он је највећи привредни, културно-образовни, медицински и спортски центар Санџака. У граду се налазе 6 основних и 4 средње школе; 3 дечја обданишта, градска библиотека, музеј и историјски архив, као неколико радио и телевизијских станица, те дом културе.

Слика бр. 20: Садашњи изглед Новог Пазара (панорама)

Извор: С. Шаћировић

Од оснивања Новог Пазара до данас највећи догађај је оснивање новопазарског универзитета у коме се налази више фекултета и департмана на коме студирају студенти не само из овог краја него и шире. Нови Пазар је постао универзитетски центар то јест културно-просветно и административно средиште или регионални центар југозападне Србије.

Сјеница

Сјеница је старо насеље, први пут се помиње 1253. године као место на дубровачком путу, где су пристајали и плаћали царину дубровачки трговци. Вековима се у Сјеници трговало стоком и сточним производима. У турско доба Сјеница је била добро утврђена касаба и значајна трговачка и караванска станица. Турци су, на узвисеном делу били подигли утврђење Град које је касније порушено. У близини утврђења била је чаршија са дућанима и кућама од брвана и дасака. У 16. и 17. веку Сјеница се помиње као станица на трговачком путу Дубровник-Нови Пазар.

Сјеница се налази у југо-западном делу Србије, на надморској висини 1000-1030м, у сјеничкој котлини на десној страни реке Увац и обалама речице Грабовице и представља седиште познатог сточарског краја Пештерске висоравни. Сјеница је седиште по површини једне од највећих општина у нашој земљи. Налази се на попречном путу Рашка-Нови Пазар-Сјеница-Нова Варош који спаја Ибарску магистралу са Златиборском магистралом па има добре саобраћајне везе са Пријепољем, Новим Пазаром, Ивањицом и Новом Вароши.

Добила је назив по обиљу траве-сена, која је у околини Сјенице коси и по три пута годишње, Сјеница на старословенском значи "Земља сена".

Читаво подручје Сјеничко-Пештерске висоравни је планинског карактера. Иако реч висораван асоцира на одређен појам простора са извесном цртом монотоније, морфологија Сјеничко-пештерске висоравни са својим планинама и рекама, водопадима и слаповима, пећинама и јамама, клисурама и кањонима, врелима и понорницама, вртачама, шкрапама, увалама, пољима, мочварама и језерима, шумама и пашњацима представља изненађење не само за онога ко се по први пут упознаје са

овим крајем, већ и за дугогодишње истраживаче, којима сваки нови боравак на Пештери доноси нова сазнања, узбуђења и емоције. У околини Сјенице налазе се планине: Јадовник (1734м), Златар (1627м), Озрен (1680м), Гиљева (1617м), Жилидар (1616м), Јавор (1520м) и Голија(1833м). Има доста смучарских терена, а на Радишића брду, играћен је модеран ски-лифт.

Слика бр. 21: Сјеница – центар града

Извор: www.sjenica.co.yu

На Сјеничко-Пештерској висоравни преовладавају кречњачки терени па има доста развијених крашких облика рељефа. Као особене природне лепоте и реткости издвајају се: јаме (Бездан, Сухо Поље и Турки Врх) и пећине од којих су најпознатије Тубића пећина и Ушачка пећина. Околина је богата рекама, са прелепим водопадима и слаповима (СкудLINE и Увац) и разноврсном рибом (младицом, пастрмком, липљеном, кркушом и другима). Вапа спада у реке најбогатије рибом у нашој земљи. У близини Сјенице налази се и вештачко језеро Увац дугачко 20км. Пештерско поље (локални назив за пећине су пештери отуда и назив Пештер) је посебна природна лепота. Највеће је поље у Србији (50 квадратних километара) и највише (око 1100м изнад мора) крашко поље на Балканском полуострву.

У прадавним геолошким периодима поље је било испуњено великим језером које је отекло а чији је остатак садашње мало језеро у атару села Тузиње. Пештер је углавном ненастањена и необрађена (настањен је делимично само њен ободни део). Велика надморска висина, оштра клима нису погодвали за развој земљорадње, а са обзиром да нема ни богатих шума то ни експлоатација дрвета није била могућа. Али зато пространи пашњаци богати квалитетном травом погодују гајењу свих врста стоке а посебно оваца. На непрегледним пештерским пољима могу се видети сточари који напасају своја бројна стада оваца и говеда. Сир направљен од млека сјеничке овце спада у најквалитетније сиреве, а изузетна посланица је и сјеничко јагње, познато по свом добром укусу. Од fine вуне сјеничких оваца ткају се познати ћилими.

Шуме у околини Сјенице, су мешовите где преовладавају четинари. Од зимзелених врста дрвећа заступљени су: бор, јела, смрча и клека, а од листопадних бреза, леска, јесика, дрен, граб, буква на вишим теренима, а поред река јова и врба. Шуме су богате високом и ниском дивљачи што ствара изузетне услове за лов. Сјеница је омиљено излетиште. На доброј локацији, поред пута Сјеница-Нови Пазар, налазе се

Сјенички борићи (боровна шума засађена 1929- 1934) познато излетиште. Борићи се налазе на надморској висини 1000-1045м окружени пространим ливадама, са чистим ваздухом и хладном водом. Погодни су за одмор и освежење а са здравственог аспекта погодују за поправљање крвне слике, за нервна обољења итд. Испод борића протиче река Јабланица, а на улазу су ресторан и лепо уређен хотел.

Сјеница се одликује посебном врстом континенталне климе са изразитим температурним разликама у току године, годишњег доба па и једног дана као и са великим снежним падавинама у току зиме, која у овим крајевима неуобичајено дуго траје. Сјеница има и метеоролошку станицу у којој су забележене посебно ниске температуре, наиме, 26. јануара 1954. године у Сјеници је забележена најнижа температура у Србији од -36 степени Целзијуса, због чега Сјеницу и зову "Југословенски Сибир". Сјеница је позната и по карактеристичном начину градње појединих сеоских насеља која и дан данас постоје (познати Тузињски станови).

Становништво : Сјеница (градско подручје) је 1910. године имала 4840 становника. У 710 кућа овог насеља 1921. године било је 3503 становника, 1931. године Сјеница је имала 3446 становника. По попису 1948. године она је имала 4083 становника, 1953. године 4801 становника, 1961. године 5494 становника док је у општини живело 36 950 становника. Априла 1971. године Сјеница има 8834 становника. 1981. године Сјеница са околином има 33681 становника у 101 насељу од којих највише има Бошњака (Муслимана) па затим Срба и незнатно осталих.

Карта бр. 5: Мрежа насеља сјеничке општине

Извор: Просторни план општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин

Од већих привредних организација ту су : Фабрика ластекса, позаматерије и женске модне конфекције "Весна", Рудник угља "Штаваљ", Пољопривредно-шумарски комбинат "Пештер" који се бави ратарском и сточарском производњом, откупом пољопривредних производа, домаћом радиношћу а поседује за прераду меса и шумски комплекс од 9000 хектара шума.

Развој мреже насеља у Сјеничком крају условљен је елементима природне средине и друштвено-економским факторима. Брдско-планински карактер овог простора као и специфичности климе, вода и вегетације, утицали су на формирање одређеног типа и функције насеља алн и на њихов свеобухватан развој. Физичко-географске одлике ове територије од давнина су погодовале развоју сточарства. Оно је било и остало основна привредна грана сваког сеоског насеља, тј. његова основна функција.

Највећи утицај на развој и трансформацију насеља после Другог светског рата имао је процес урбанизације чији су главни носиоци индустрија и рударство, концентрисани у Сјеници, Штавље, и мањем број других сеоских насеља. Развој индустрије иницирао је социо-економску и просторну покретљивост становништва из сеоских насеља у Сјеницу и друге урбанизоване центре из примарних у секундарне и терцијарно-квартарне делатности. Овај процес је интензивнији у периоду после 1960. године. Развој насеља на територији овог краја праћен је променама у демографској, функционалној и физиономској структури. Промене су интензивније током последњих неколико деценија а анализа позитивних и негативних тенденција послужиће као основа за реално сагледавање аспеката будућег развоја насеља. (Сјенички крај, Београд, 2004, 317)

Територија Сјеничког краја обухвата 101 насеље и 53 катастарске општине (1059 км²). Руралном простору припада 100 насеља. а урбаној средини Сјеница. Политичко-територијална организација Сјеничког краја битно је промењена седамдесетих година 20. века. По пописима из 1961. и 1971. на територији овог краја постојала су 53 насеља, укључујући и Сјеницу. Поједини засеоци. у физиономском погледу саставни делови села. добили су 1979. статус насеља па се укупан број насеља драстично повећао (101). При том, број катастарских општина (атара) остао је непромењен, с тим што поједине катастарске општине обухватају више насеља.

Површина сеоских атара је различита и креће се у распону од 626 ха (Увац) до 5.630 ха (Тријебине) и 5.498 ха (Буђево). По површини. сеоски атари се могу поделити у четири категорије: до 1.000 ха (10 катастарских општина)." 1.000-2.000 ха (23 КО). 2.000-3.000 ха (13 КО) и више од 3000 ха (7 КО). Најмање катастарске општине срећу се у Сјеничкој котлини а најпространије су углавном на Пештеру. мада у оба случаја има изузетака. Величина атара насеља на Пештерској висоравни условљена је сточарском функцијом насеља. У условима екстензивне пољопривреде, сточарство овог краја захтевало је велике комплексе земљишта па су атари по правилу и најпространији у овом делу проучаване територије.

Тутин

Тутин као насеље нема дугу традицију. Данашње територије општине Тутин у периоду турске владавине није представљала посебну целину. Према тадашњим поделама део ове територије припадао је Новом Пазару, део Ибарском Колашину, а део Рожајама. Територију данашње општине Тутин од турске владавине ослободиле су 1912. године два војске: већи део, који је припадао територији Новог Пазара и Ибарског Колашина ослободила је српска војска под вођством генерала Михаила

Живковића, а мањи део, који је припадао Рожајама, ослободила је црногорска војска под командом Авра Цемовића. Тек 1913. године Тутин је постао седиште среза, што је пружио услове да село прерасте у варошицу. Цела територија данашње општине Тутин остала је у Србији, у срезу штавичком, који су чиниле општине: Суви До, Делимеђе, Црквине (Радуховце), Рибариће, Мојстир, Тутин и Годово. У току првог светског рата (1914 - 1918) срез штавички је окупирала аустро-угарска војска. Окупационе снаге су заузеле Тутин 20. новембра 1915. године. Те снаге су Тутин коначно напустиле 21. новембра 1918. године. Рат је у Тутину и целом крају оставио пустош.

У периоду између два светска рата (од 1918. до 1941. године) главно занимање тутинског становништва било је земљорадња. Претежно се гајио јечам и кромпир, а у нижим пределима и куку-руз. У сточарству је превладало гајење оваца и брдско-планинских говеда (буша) и брдских коња. У домаћој радиности жене су израђивале ћилиме, черге, јанове и конопљано платно за рубље, као и сукно за одела. Занатство је било на ниском нивоу (колари, ковачи, кројачи, обућари, столари, качари). У овом периоду је знатно проширена мрежа основних четвороразредних школа (Тутин, Годово, Суви До, Делимеђе, Мелаје, Рибариће, Мојстир и Црквине). Индустрије није било. Изузетак је чинила сезонска експлоатација шуме из Мојстирскодрашких планина.

Према попису из 1925. године срез штавички је имао 13.559 становника. Тутин је тада регистрован као село са 33 домаћинства и 195 становника. Број становника је брзо растао, нарочито у седишту среза — Тутину. Пописом од 1931. године у Тутину је забележено 3.365 становника. Овај број се односио и на становнике околних села.

Слика бр. 22: Тутин (панорама)

Извор: www.bihor-petnica.co.yu

Становништво Тутина је младо. Најраније су се у ово место доселили Хамзагићи. Они су у Тутин доселили коваче из Детана и формирали Ковачку махалу. Нешто после 1912. године, знатно више након првог светског рата, а нарочито после другог светског рата, ово насеље су почели насељавати становници околних села.

Током дуге римске владавине поменути старосједиоци ће бити углавном романизовани. Са доласком Словена, старосједиоци (Дарданци и Аутаријати) су се повлачили у брдско-планинске крајеве. Током наредних стољећа они ће прихватити начин живота и обичаје Словена и тако су словенизирани.

Да су турске јединице и посаде већ крајем ХИВ стољећа допрле до тутинске области говори и чињеница да су већ 1396. г. њихове посаде биле стациониране у Звечану, Јелечу и Глухавици. Рударско и трговачко насеље Глухавица (Османлије ће је назвати Демирци Базар - Гвоздени трг) је активно рударско мјесто још од периода римске владавине (можда и раније), док ће нарочито постати гласовити рударски центар познат по производњи гвожђа од почетка османске владавине па све до ХВИ стољећа, када почиње да замире јер је рудно благо већ било исцрпљено.

Турска власт је коначно у овим крајевима успостављена 1455. г. Пописи показују да је тутинска територија била доста густо насељена већ у првим годинама турске владавине, а то би требало да значи да тада, када су у другим крајевима кретања становништва била велика, овдје нијесу била изражена. Данашња тутинска територија ни у периоду турске владавине није представљала цјелину, посебно не административну. Она је првобитно административно била подијељена тако да су њена села припадала нахијама: Јелеч, Трговиште (касније Пазариште), ; Клопотник (Ибарски Колашин) и Трговиште. (Рожаје). Све те нахије припададе су Крајишту Иса-бега Исхаковића. Из једног пописа из 1485. г. сазнајемо да су многа села рожајско-тутинског краја била у оквиру скадарског Санцака.

VI АНТРОПОГЕНЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ

У структури антропогених вредности новопазарског краја од већег туристичког значаја су археолошки локалитети, споменичко, уметничко и културно наслеђе. Опште одлике становништва урбаних и руралних насеља представљају значајне карактеристике ове регије, које је издвајају као посебну антропогену целину. У мозаику антропогених туристичких вредности издвајају се неки куриозитети који новопазарском крају дају епитет туристичке регије у којој се преплићу антички, средњовековниж хришћански и оријентални-исламски културни утицаји како у прошлости, тако и у садашњости.

Археологија новопазарског краја

Најстарија историја новопазарског краја, период од досељења првих људских групација каменог доба до краја римске владавине и пропасти робовласничког система, још увек нам је готово сасвим непозната. На њеном проучавању уосталом рађено је изванредно мало. Први археолошки подаци које за ове крајеве у другој половини XIX века пружају познати енглески археолог Артур Еванс, који је у то доба путовао по нашој земљи, и аустријски сликар и аматер археолог Ф. Каниц, веома су оскудни: они се свде на опште уклапање у шира разматрања о античким комуникацијама централног и западног Балкана, или на нотирање извесних површних запажања на терену, без озбиљније анализе или ископавања. Уз то треба напоменути и несигурност података које је давао Каниц. Иако његово дело представља несумњиво ризницу за топографско-археолошка истраживања, његове интерпретације појединих споменика, налаза и налазишта често су произвољне и нетачне. Тако је велики део средњовековних споменика овај аутор једноставно опредељивао као римске. Стога се његови подаци не могу примити са сигурношћу без претходне ревизије

Ни између два светска рата на овом пољу није много учињено. Треба поменути само рекогносцирање терена које је у ово доба извршио М. Грбић, констатујући у Новом Пазару постојање једне римске некрополе о којој, међутим, не пружа ближе податке. Какво је у погледу истраживања овог краја било наше знање до 1948. године, јасно се може видети из нашег дела о археолошким налазиштима у Србији, у коме је детаљно забележено све што је до тога времена било познато или публиковано о праисторијским и римским налазиштима наше земље.

Тек за протекле две деценије, ова се ситуација унеколико поправила значајним открићима и мањим ископавањима која су на овом подручју предузета. Тако су 1952. године вршена ископавања на каснонеолитском налазишту Напреље код фабрике текстила, док је нешто касније, приликом конзерваторских радова на Петровој цркви, случајно откривено познато благо које је у научну литературу ушло под именом „новопазарски налаз". Но и поред свег значаја ових открића, која међусобно одваја интервал од око 2.000 година, она не могу да у целини попуне огромне празнине које и надаље постоје у познавању најстарије прошлости новопазарског краја. Тако су још увек сасвим непознате читаве епохе као старији период неолита, бронзано доба, а готово да је непознат и римски период. Ипак, налази из Напуља и Петрове цркве пружају својим карактером, разним компонентама које у њима налазимо, видним утицајима из разних подручја — извесну могућност да бар претпоставимо с каквим се појавама и налазима у осталим периодима можемо сусрести и шта се у том смислу може очекивати.

Карактер налаза о којима је реч са свим поменутих појавама и својствима зависан је у првом реду од географског положаја новопазарског краја. Долином реке Рашке ова

је област уско везана за долину Ибра, чиме се с једне стране, преко Косова и долине Лепенца отвара пут ка Вардарској долини, а с друге преко Ибра и западне Мораве ка српском Подунављу и граничној зони балканско-панонског подручја. Значај природних саобраћајница као путева ширења културних утицаја и померања разних људских група, често и етнички издиференцираних, значај који су оне добрим делом задржале и данас у савременом саобраћају, добро је познат у археологији. Међутим, још до недавна, готово искључива важност у овом погледу приписивана је моравско-вардарском путу, као одиста најдиректнијој природној саобраћајници Балкана, трансверсали која непосредно и без препрека повезује егејско подручје, а преко њега Малу Азију и Блиски Исток с Подунављем, Панонијом и Средњом Европом. Ово је подручје, уосталом, археолошки и било најбоље испитано. Истраживања вршена после другог светског рата у нашој и суседним земљама допринела су у знатној мери промени оваквих схватања, при чему, наравно, моравско-вардарски пут није изгубио од свога значаја. Тако се посебно показала важност долине Марице у Бугарској, која Егеју спаја са Софијским пољем одакле је затим лак или могућ приступ Дунаву, а према западу преко Нишаве приступ моравској долини. С друге стране ипак истраживања вршена на Косову у току поеледњих четврт века, показала су изузетно археолошко богатство и значај ове дотле у археолошком смислу практично непознате области. Самим тим дошао је до изражаја и значај ибарског пута. Не треба, најзад, заборавити и извесне друге, више локалне, природне комуникације које су, међутим, биле од значаја за културна струјања и додире. Тако је веома важна сразмерно лака комуникација од Ниша и долине Јужне Мораве, према Косову, преко долине Топлице, Прокупља, Куршумлије и Преполца. Ово је, уосталом правац којим је у римско доба пролазио пут (Ниш-Љеш), једна од значајних комуникација античког Балкана. У овом погледу важна је и долина Дрима, којом се отварао пут од јадранске обале према Метохији и Косову, што је у новије време потврђено чак и за млађе камено доба — неолит значајним налазима из Рештана и са Хисара код Суве Реке.

Уско везано са долином Ибра као значајну саобраћајницу подручје Новог Пазара налази се према томе у културној зони која је својим положајем блиско везана за Косово. Иако на периферији овог подручја, овај крај морао је у својој најранијој прошлости имати развој сличан ономе који налазимо на Косову. А тај развој, узето у целини, окарактерисан је уском повезаношћу с културним развитком у Србији и у извесним периодима јаком везом с егејским, посредно и с анадолским светом, као и сигурно утврђеним културним контактима с јужноморавском облашћу и с Јадраном.

Постојање ових компонената утврђујемо и у подручју Новог Пазара за период млађег неолита — Напреље и за развијено гвоздено доба, око VI века пре наше ере, период процвата и интензивног развоја власти, угледа и богатства племенске аристократије тзв. новопазарски налаз.

Насеље у Напрељу откривено је случајно приликом трасирања железничке пруге и при земљаним радовима за подизање фабрике текстила. Пошто су се за њега заинтересовали стручњаци Народног музеја у Крагујевцу, предузео је затим мања ископавања Народни музеј у Београду.

Насеље је подигнуто на једној старој тераси десне обале Рашке. То је типичан положај за насеља млађег каменог доба у великом делу Европе, а поготову у нашим крајевима. Он одговара економским потребама неолитског човека, примитивног земљорадника који је на оваквом насељу имао у околини довољно могућности да нађе обрадиву земљу, док му је близина реке пружала две основне погодности: лако снабдевање водом и могућности кретања и комуницирања. Иако је насеље откопано само малим делом, а изгледа да је његов центар био већ уништен када су ископавања започета, могао се констатовати и облик и тип зграда за становање. Оне, додуше, нису откривене у целини, али нађени остаци потврђују да се радило о кућама чији су зидови

били грађени од коља вертикално пободеног у земљу, затим оплетеног прућем и облепљеног блатом (тзв. кућни леп). Поред тога извесне веће јаме које су постојале на терену могле су служити као јаме за отпатке, јаме из којих је вађена земља за конструкцију зидова, а можда и као примитивни људски станови-земунице. Све ове појаве добро су познате и са низа других неолитских локалитета и такође представљају једну од карактеристика те епохе.

Слика бр. 23: Смолућка пећина у којој су пронађени археолошки остаци из палеолита

Извор: С. Шаћировић

Насеље у Напрељу припада тзв. винчанској групи неолитског периода, названој тако по главном и првом испитаном налазишту Винчи код Београда, једном од највећих локалитета неолитског периода на Балкану. Винчанска група, распрострањена у Србији, деловима Босне, Војводини, на Косову, у Трансилванији и западној Бугарској, једна је од најзначајнијих група неолитског периода у централној балканској и доњоподунавској области. Поред општих карактеристика неолитског доба, у економици примитивне земљорадње с почецима припитомљавања животиња и као споредним гранама ловом и риболовом, затим израде оружја и оруђа од глачаног а не више искључиво од тесаног камена — ова се група особито издваја својом грнчаријом за коју су нарочито карактеристични судови тамне боје и оштре профилације, украшени набораним орнаментима-канелурама, некада и глачаним, сјајним пругама на површини суда а такође и орнаментима састављеним од урезаних линија. Посебно је карактеристично и обиље статуета од печене земље-идола, који најчешће у упрошћеној, стилизованој форми приказују женску фигуру свакако врховно женско божанство, богињу плодности — мајку земљу. У току свога дугог развоја винчанска група прошла је кроз неколико фаза које се археолошки дају добро фиксирати. У основи она се дели у две велике фазе: старију, винчанско-тордошку (Тордош, налазиште винчанске групе у Трансилванији) и млађу, Еинчанско-плочничку (по налазишту Плочнику код Куршумлије). Насеље у Напрељу припада овој последњој, већ нешто еволуисаној фази винчанске групе, у којој су на неким налазиштима нађени и остаци метала-бакра, што већ наговештава прелаз ка металном добу.

Винчанска група припада једном ширем комплексу културе неолита, распрострањеном на Балкану и у западном делу Анадола, који је стога и обележен именом балканско-анадолског. Њен је настанак свакако у вези са ширењем примитивне земљорадње с Блиског истока у правцу Балканског полуострва, при чему се делом може рачунати с померањем примитивних земљорадника у потрази за новом обрадивом земљом и услед пренасељености крајева које су раније обитавали, но исто тако и с једноставним преузимањем елемената материјалне културе од племена до племена, од етничке групе до етничке групе, упоредо с упознавањем и преузимањем нових форми економије., С обзиром на њену сразмерно велику територијалну распрострањеност винчанска група дели се на неколико регионалних варијанти, ограничених на уже, затворене географске целине — микрорегије. Такве су, између осталих, и косовска и с њом веома блиска јужноморавска варијанта, које се између осталог издвајају особито у одређеним фазама керамиком нешто грубље израде с орнаментима од густих снопова урезаних паралелних линија, као и одређеним карактеристикама у облику статуета. Ове одлике показује и керамика са Напреља, као и статуете с овога локалитета. Отуда је јасно да Напреље припада косовској варијанти винчанске групе. Занимљиво је, међутим, да се оваква орнаментика на прелазу из винчанско-тордошке у винчанско-плочничку фазу налази особито често у долини Јужне Мораве, на Градцу у Злокућану код Лесковца, но у готово идентичним облицима и на неким налазиштима јужне Бугарске (Облучиште код Старе Загоре). Отуда се свакако у овим крајевима и у овој етапи винчанске групе мора рачунати с уском повезаношћу и културним додиром ових области, иако се карактер тих веза данас не може ближе сагледати. Свакако да је при томе значајну улогу играла природна саобраћајница Марицом и Нишавом, а затим даља веза трансверсалом од Ниша према Косову, о којој је било већ говора у ранијем излагању.

Други још далеко значајнији налаз из новопазарског подручја представља онај испод Петрове цркве. Како су предмети нађени испод саме цркве, није на том месту било могуће вршити већа археолошка ископавања. Ипак, мањи контролни радови предузети око цркве, а делом и испод темеља, дали су могућност да се, макар приближно, сагледа и протумачи карактер тог налаза. Тако је могло бити утврђено да се на месту где је касније подигнута Петрова црква налазила најпре хумка-гумулус, брежуљак од насуте земље који у разним фазама праисторијског доба, особито у метално доба, бива насут над гробовима покојника. Периферија ове хумке била је оивичена венцем од већих камених блокова, у коме су нађени и фрагменти судова-урни за стављање пепела покојника као и других који припадају металном добу, но не и истој епохи као сам новопазарски налаз. Налаз је, међутим, откривен испод цркве, приближно у центру простора на коме се раније налазила хумка, која је приликом градње цркве заравњена. Према подацима добијеним приликом откривања налаза, изгледа да су се сви предмети налазили на једном месту, можда у неком ковчегу који, међутим, није сачуван нити су његови остаци ближе запажени. Све ово упућује на чињеницу да се свакако има рачунати с постојањем једног гроба под хумком, при чему је уз покојника било сахрањено и све његово богатство, које га је имало, према тадашњем веровању, пратити на онај свет. Сам гроб није могао бити откривен, те се и не може знати какав је био начин сахрањивања, нити да ли се ради о скелетном сахрањивању или спаљивању, пошто су обе форме сахране у развијеном гвозденом добу, у VI—V веку пре наше ере, коме припада новопазарски налаз, биле познате и у употреби.

Налаз из Новог Пазара нажалост није досада објављен у целини. Он, међутим, садржи изванредно обиље скупочених и разноврсних предмета, који представљају луксузну опрему његовог власника. Тако су карактеристичне велике златне токе-фалере с гравираним орнаментима, златни украсни предмети, два златна појаса од

искуцаног златног лима с богатом декорацијом, затим велики број перли од ћилибара, међу којима неке у облику и у начину представе сригуре и стилу показују изванредну сличност с делима грчке скулптуре тзв. архајског периода (ВИИ—ВИ века пре н. е.). Поред тога нађене су и грчке вазе тзв. црнофигуралног стила, с фигурама сликаним црном бојом на црвеном позађу. Једна од њих, олпе-крчаг, припада по свом типу и декорацији врсти грчких ваза које се са сигурношћу могу датирати под крај VI века пре н. е. Тиме се, дакле, добија и прилично поуздана могућност за датирање новопазарског налаза.

Предмети из новопазарског налаза различити су по свом пореклу. Тако златни појасеви, који су на једном крају знатно проширени, представљају једну типичну форму накита раширену углавном на западном Балкану и у доњем Поморављу, тј. у областима које су у праисторијско доба биле насељене племенима Илира. Тако је овакав накит познат, нпр. у истом облику но мањих димензија, примењен као прстење или наушнице, из познате илирске некрополе под хумкама на Гласинцу између Сарајева и Вишеграда, док су појасеви истог типа и са сличном декорацијом али рађени од сребра нађени у доњем Поморављу, нпр. Мраморцу, Умчарима и Батинцу код Ћуприје. Свакако локалног илирског порекла биће и златне фалере. Ови предмети представљају према томе производе локалних радионица, но несумњиво луксузну робу израђивану за угледне припаднике племенске аристократије. Други је случај с ћилибарским перлама. Такве перле откривене су у гробовима припадника илирског племена Јапода у Лици, али су такође познате и с Апенинског полуострва, нпр. из Чертосе у Болоњи и других локалитета. У представама људске фигуре и овде долазе до изражаја јасне одлике архајског стила грчке уметности. Утицај грчке је несумњив, али је проблем да ли су ове објекте радили грчки мајстори, можда за употребу негрчких племена, ван ужег грчког подручја, или су то производи локалних радионица у Италији рађени према грчком узору, иако би у том случају имитација грчког рада била заиста савршена и без трага било какве варваризације која је обично карактеристична за овакве имитације. У сваком случају занимљиво је да би према неким подацима ћилибар од кога су рађене новопазарске перле био пореклом не с Балтика, већ са Сицилије. Све ове појаве указују нам свакако и на пут којим су до Новог Пазара доспели грчки утицаји и грчки импорт. Свакако не треба помишљати на вардарски пут, већ много пре на онај који је долазио с Јадрана, највероватније преко долине Дрима и Метохије.

Новопазарски налаз представља гробни инвентар везан несумњиво за неког угледног представника домаће племенске аристократије из VI века пре н. е. У то време, наиме, у ширим подручјима Европе, нпр. у Тракији, но исто тако и у Француској (налаз из Викса — Ујх), а у западној Немачкој (Хајнебург — Неипесшгд код Тибингена), а код нас у Требеништу на Охридском језеру и у Атеници код Чачка, богати гробни налази или подизање моћних утврђених градских насеља, указују на јачање племенске аристократије. Према географском положају Новог Пазара, кнез који је овде сахрањен био је свакако илирског порекла: приближна етничка граница Илира и Трачана, наравно уз извесна локална одступања, ишла је углавном сливом Мораве и Вардара. Посебно је питање, међутим, коме је илирском племену могао припадати овај кнез. Подручје јужног Поморавља, Косова и метохије и северне Македоније везује се по правилу за племе Дарданаца, које је, како показују имена на римским споменицима ових крајева, било у основи илирско, у западним крајевима чисто, док се према истоку јаче осећа и присуство трачког елемента. Но, с друге стране, може се с доста сигурности прихватити и мишљење да би се налаз везао за неког домаћег великаша илирског племена Аутаријата, једног од најмоћнијих илирских племена у времену пре IV века пре н. е. Аутаријати се обично лоцирају око Дрине и Таре, у чијем се имену тражи и исти корен као код имена овог племена. Међутим, грчки путописац Псеудо-Скилакс и IV века пре н. е., описујући Јадранску обалу, говори и о једном великом

језеру у позађу, које се, како он вели, протеже ка Аутаријатима. С највише вероватноће ово је језеро идентификовано са Скадарским, на коме, међутим, бар касније живе друга илирска племена: Доклеати и Лабеати. У овом случају могло би се претпоставити да Аутаријати живе северно од Скадарског језера. С друге стране, грчки географ Страбон, из времена почетка наше ере, каже за Аутаријате да су суседи Дарданаца и описује их као једно од најмоћнијих племена илирског подручја. Податак се мора односити на време када су Аутаријати били у пуној моћи, јер знамо да су у IV веку, пошто су се преселили према доњем току Мораве, најпре живели негде даље на југу Поморавља, можда и у Повардарју. Тако су тада, 335. године пре н. е., запретили Александру Великом приликом његовог похода на Трибале на Доњем Дунаву, док их је 310. године пре н. е. македонски владар Касандар, уз помоћ пеонског краља Аудолеона, преселио у подручје планине Орбела, садашње Беласице. У том случају подручје Аутаријата, њихова првобитна постојбина, било би свакако веома блиско области Дарданаца, те би се у њега могао укључити и Нови Пазар. На то донекле указују и сами налази из Новог Пазара, и то златни појасеви. Како смо већ истакли, ови појасеви налажени су осим у илирском подручју, још и у доњем! Поморављу, које се, међутим, не може сматрати илирском територијом у ужем смислу. Ови појасеви представљају овде нову и страну појаву, везану за илирске области. А знамо да су се Аутаријати из своје старе постојбине најпре преселили у ове крајеве. Отуда и ова индиција указује да се с доста основа новопазарски налаз може приписати Аутаријатима.

О каснијим етапама историје новопазарског краја у старом веку веома нам је мало познато. На везе с јадранским подручјем у грчком периоду указују налази новаца грчких колонија Аполоније (код Валоне) и Дираххијона (Драч) који су нађени, нпр. у Брвеници. И о римском периоду у овом крају веома нам је мало познато. Каниц је у своме делу поменуо постојање римског насеља код Новог Пазара, док је Грбић овде констатовао постојање римске некрополе. Вероватно је, како је истакао А. Еванс, да је каснији средњовековни пут који везује средњу Босну с јужним Балканом, ишао у ствари преко Новог Пазара. На основу својих теренских проучавања ово гледиште прихватио је и Е. Чершков, који сматра да је тај пут морао преко Рогозне водити на село Бању и на Косовску Митровицу, места у којима постоје сигурни римски Остаци, Но све је ово недовољно да би се о античкој историји овог подручја створила потпунија слика.

Средњовековни споменици, манастири, стара утврђења

Долина Рашке са својом околином представља долину културно-историјских споменика из средњег века. Ту је формиран један од првих племенских српских савеза, назван Рашком по реци Рашки. Пре тога рашки предели били су насељени Илирима, о чему говоре бројни археолошки налази који се налазе у околини Новог Пазара. Срби су на овим просторима саградили војна утврђења и подизали манастире, најпознатије старо утврђење јесте Рас у долини Рашке и Јелеч на Рогозни, затим, као што су познати манастири Сопотани, Ђурђеви ступови и други културно историјски споменици из тог периода.

Стари Рас – тврђава

Положај самог града – тврђаве био је предмет многих нагађања. Већ је А. Гиљфердинг наслутио да су рушевине Пазаришта (7 км. од Новог Пазара, на ушћу Себечевске реке у Рашку) остаци старог Раса, касније заблуде дошле су због тога што је Гиљфердинг предграђе Раса – града погрешно идентификовао са самом тврђавом. Чак и Константин Јиричек погрешно изједначава рушевине Пазаришта (Трговишта) са Расом – тврђавом. Јован Цвијић је само наслућивао на основу народног казивања да се изнад Пазаришта на брду Градини, налази неко утврђење које је он оценио као Кулу мотриљу. Стојан Новаковић, који је Расу посветио читаву студију, изнео је тезу пок којој су српски владари читаву годину проводили по путу, у лову, рату, по летњиковцима итд. немајући престонице у којој би стално боравили. По њему престоницу у Расу не треба видети у самом граду, (он је знао само за предграђе) већ је треба "сматрати као растурену по целом оном месту", то јест по читавој територији коју обухвата појам Раса као области. Овакво Новаковићево тумачење, а заједно с његовим и Јеричеково, свакако је утицало на низ испитивача који су Рас – престоницу тражила заиста по читавој околини, највише у селу Дежеви и око Цркве св. Петра и Павла код Новог Пазара. У низу погрешних нагађања остало је усамљено категорично и исправно мишљење Владимира Ћоровића о Пазаришту као Старом Расу.

Слика бр. 24: Тврђава стари Рас IX век

Извор: Проспект О. Нови Пазар

Међутим све оцене о Пазаришту као Расу идентификовале су предграђе Раса с тврђавом коју нико од поменутих испитивача није уопште уочио. Тек у новије време Б.Вуловић и Ј. Нешковић први обилазе гребен Градину изнад пазаришта и утврђују на његовом платоу постојање зидина и одбрамбених кула старог Раса.

Испитивања која су досад обављена на тврђави, свакако драгоцене, само су претходно оријентационо наслућивање изгледа града. Тако је утврђено да град има облик неправилног троугла чија најдужа страна износи око 170 метара, а најкраћа 60 метара. Дебљина зидова од ломљеног камена кречњака креће се од 1,5 до 2,20 м. У овом тренутку њихов видљиви део изнад земље не прелази 0,5 метара. На најприступачнијем, југозападном углу града, недалеко од улазне капије, сачувани су остаци највеће полукружне куле пречника од око 8 метара. Дуж северозападног зида на размаку 20-25 метара, виде се трагови још двеју полукружних кула. На северозападном углу града очуван је један зидани, изнутра омалтерисани простор, величине 8x20 метара, чија намена, за сада није јасна. Изнета је претпоставка да се ради о цистерни, али ће једино обимнији археолошки радови показати стварну намену ове просторије. Читаву површину унутрашњости града, данас под шумом или хумусом, тек очекују права испитивања.

Историја тврђаве може се делимично реконструисати, изворни подаци који сасвим одређено говоре о њој, ако занемаримо сведочења Прокопија и спорно место код Порфиригенитита о расу, односе се тек на прву половину XIII века. По свему судећи кнез Властимир је већ у првој половини IX века држао тврђаву. Говорећи о сукобу бугарске и српске војске, цар Константин Порфиригенит пише средином X века: "за владе истог Властимира зарати против Срба Пресијам, архонт Бугарске, желећи да их потчини, али ратујући три године не само да ништа не постиже већ изгуби и већину своје војске. После смрти архонта Властимира наследише власт у Србији његова три сина: Мутимир, Стојимир и Гојник, поделивши земљу. За њихово време појави се архонт Бугара Михаило Борис, желећи да освети пораз свој оца Пресијама и отпоче рат; и Срби га тако потуку, те заробе његовог сина Владимира, са дванаест великих бољара. Због синовљевих мука, тада Борис, иако преко воље, склопи мир са Србима." (Група аутора: Монографија Нови Пазар и околина, Београд, 1969, 147)

Пазариште (Подграђе)

Средњовековни Рас ипак није био у непрекидном успону кроз читав овај период од скоро три века српске власти. Период његовог бржег развоја морао је почети крајем XIII века, дакле после више година стабилне Немањине владавине. Прве зграде изван градских зидина, куће будућег подграђа и вароши (Пазаришта), морале су настати тек у овим деценијама, јер је очигледно да у претходним бурним временима таквих могућности није било. Разуме се, тек ће будућа археолошка ископавања подграђа и Пазаришта, показати, бар делимично, стварно стање. За сада се може само претпостављати да је прво насеље формирано на падинама брда Градине, на десној обали Рашке и изнад леве обале Себечевске реке, дакле најближе тврђави у којој се, у случају потребе, могао наћи заклон. Подграђе је у добрим политичким и све бољим економским условима нагло развијене трговине под Стефаном Урошем II (1243—1276) постало тесно. Природно ширење Расе било је усмерено у равницу на саставу Рашке и Себечевске реке, на којој је формиран трг (Трговиште — Пазариште).

Данас више дознајемо о изгледу овог насеља од старих путописаца и испитивача него што сами можемо пратити његове контуре. Тако је, поред успутних спогшњања његових рушевина од стране путника 16—17 века, Гиљфердинг 1857. записао: „...Сишавши са Хрељиног брда пошли смо уз Рашку. На два сата хода од Новог Пазара, где се клисура шири у долину — виде се на све стране остаци отесаних каменова који леже појединачно или у гомилама. Очеvidно је ту некада био велики град." Цвијић је 1011. године још могао описивати знатне остатке: „...на улазу у те клисуре (мисли на

подграђе) виде се зидине, врло старе и јако обурване; високе су ипак 2—3 метра. Сличних зидина има и у доњем делу Пазаришта, онде где се долина Рашке опет мало сузи". Еванс је, говорећи о Бањи код Новог Пазара, сажето истакао околности које су Рас подигле: „Комерцијални значај овог дела долине Рашке потврђује успон средњовековног српског Трговишта ... На овом месту каравански пут из Дубровника и Босне рачвао се у два правца: према Косову, Скопљу, Солуну; други право за Цариград преко Топличке долине и Ниша ... Средњовековни дубровачки каравани према југоистоку, следили су у суштини старе римске путеве. Може се закључити да је у римско, као и у средњовековно доба — спајајућа тачка важних кракова путева који су водили из Далмације у дарданске равнице, Скопље и Солун с једне стране, и до Ниша, тј. до Византије с друге — лежала у близини ових рашких терми."

Обрушени зидови мале једнобродне цркве, дужине око осам метара, с полукружном апсидом, усамљено су сведочанство о постојању једне култне грађевине овог насеља. Црква се налази на стрмим падинама Оцева, десетак метара од пута за Сопоћане, на левој обали Рашке. Данас се виде северни и олтарски зид, оба очувана до 1—1,5 метар висине. На појединим местима назиру се само трагови фресака. За цркву се први пут сазнало 1956. године, приликом копања канала за новопазарски водовод. По казивању свештеника из села Шаваца, у олтару су биле фигуре св. Јована Златоустог, св. Василија Великог и св. Григорија Великог. Све фигуре биле су већ онда без глава. Годину дана касније ове фреске је видео и С. Мандић. Само крајња лева фигура у архијерејској одежди била је очувана од ногу до прсију, средња до појаса, десна само делимично испод колена. Испред ове последње фигуре архијереја видео се доњи део крста на двостепеном постолу и орнамент у, виду вреже која се пела до хоризонталног крака крста. На основу иконографске анализе ових фрагмената С. Мандић верује да је у питању сликарство из средине XII века. С обзиром на изнете историјске околности, не улазећи у проблеме иконографске природе, предложено датирање тешко се може прихватити.

Под литицама источне стране града, према Себечевској реци, остаци зидова једне црквице под сводовима поменуте пећине (величине приближно 4x7 м) и удубљења у камену за греде-носаче спратних конструкција испред суседне пећине, — сведоче о постојању некадашње монашке насеобине. Фрагменти живописа на зидовима ове срушене цркве, као и трагови фреске — иконе на истуреној површини стене у висини саме пећине — не пружају довољно елемената за ближе одређивање времена настанка ове монашке насеобине. За претпоставку да се речи Стефана Првовенчаног о Немањи кога браћа његова „ухватише, и оковаше му руке и ноге, и вргоше гау пећину камениту..." — односе на ову пећину, у прилог говори више разлога. Пре свега положај саме пећине, на домаку тврђаве, омогућавао је лаку и сигурну контролу. Затим, непостојање сличне пећине око Ђурђевих Стубова, где би, према легенди, она требало да се налази. Најзад, појава монаха — пустињака непосредно уз град говори пре о култној потреби да се баш на такав начин ово место о б е л е ж и, него што би оно од пустиножитеља било икад изабрано на оваквом месту. Зато би и настанак црквице, конака и фреске — иконе на стени (уобичајене појаве у већим монашким срединама, као у подграђу прилепске тврђаве, Кападокији, Метеорима итд) — требало везати, по свему судећи, за време непосредно после Немањиног примања монаштва, односно за последње године XII века.

Слика бр. 25: Пазариште (Подграђе) XII век

Извор: С: Шаћировић

Још једна изузетно значајна околност говори овоме у прилог: чувено јеванђеље кнеза Вукана писано је око 1202. године, по свему судећи, у овој пећини — испосници. На податак да је јеванђеље писано у Расу, користећи се Записима Љ. Стојановића, први је указао К. Лиречек. Наиме, на листу 189. Вукановог јеванђеља постоји запис старца Симеона који каже да је ову књигу написао своме господину великом жупану... у Пећи(ни) у граду Расу. Професор С. Радојчић, говорећи о минијатурама Вукановог јеванђеља, већ је истакао ову појединост — да се Симеонове речи односе на испосницу — пећину изнад Пазаришта. Утврђујући аналогije између минијатуре с ликом јеванђелисте Јована и најстаријег слоја фресака у испосници св. Петра Коришког код Призрена у цртежу и начину сигнирања, професор Радојчић је истовремено подвукао да ово сликарство припада кругу најстарије очуване српске рашке уметности која се формирала у ћелијама образованијих Срба испосника већ крајем XII века. Значај Вукановог јеванђеља за српску културу, посебно за историју језика, већ је давно познат. Недавно објављена монографија Ј. Вране још је јаче истакла улогу писма и језика Вукановог јеванђеља за каснију историју српске редакције старословенског писма. По његовој оцени реформа српске ћирилске граfiје извршена је у центру српске средњовековне државе, што значи у Расу, а затим се оданде ширила у суседне покрајине.

Нема никакве сумње да је Рас као политички центар стабилне рашке државе истовремено постајао све више и културно средиште из кога је плодносно зрачила писана реч, нова архитектура и лепота осликаних храмова. Као што смо видели, у самом Расу (тврђави, подграђу, тргу), изузимајући Вуканово јеванђеље (данас у Лењинграду), такви се споменици архитектуре и сликарства није очували. Али, на нешто ширем подручју његовом, неколико великих споменика насталих или обнављаних крајем XII, почетком и средином XIII века — цркве Ђурђевих Стубова, св. Петра и Павла и Сопоћана — сведоче о величини ове исте активности. Државна политика Уроша II Милутина, оријентисана на освајања јужних области, изменила је судбину Раса. Од његових времена (1282—1321) Рас као одбрамбена тврђава губи сваки значај. Ова измењена улога престонице морала је постепено утицати и на живот подграђа. Захваљујући свом положају на раскрсници караванских путева, Рас је, овог пута подграђе, наставио да живи у једној мирнијој клими која је повољно утицала на развој трговине и заната. Кроз XIV и XV век у списима дубровачког архива често се спомињу српски трговци из Трговишта који долазе у Дубровник, или дубровачки који одлазе и на дужи боравак у Рас. Чини се да долазак Турака 1455. године није брутално прекинуо живот града. Јер, по једном запису из 1595. видимо да је те године за неког Матеју Прибисалића из Трговишта писана књига. Стари Рас био је осуђен на умирање, у ствари, оног тренутка када је крајем XV века Иса-бег Исаковић ударио темеље данашњем Новом Пазару. (Група аутора: Монографија Нови Пазар и околина, Београд, 1969, 151 и даље)

Јелеч

Предео између Рашке и Ибра, коме се планина Рогозна испречила на његовом путу ка Панонској низији, био је седиште српске средњовековне државе у доба првих Немањића. Веома је богат старинама, које су контраст и украс живописној дивљини овог планинског краја. Међу многобројним споменицима својим необичним положајем издваја се утврђење Јелеч. Остаци овог утврђења налазе се на једном од највиших и, свакако тешко приступачном врху планине Рогозне. Саграђен на 1262 м. надморске висине, као изразито стратешко утврђење, Јелеч је доминирао околином. Први сигуран помен овог града је из друге половине XIII века, али је несумњиво настао много раније. Његов положај наводи нас на помисао да је имао далеко већу улогу у преднемањићком периоду, у доба несигурних и лако померљивих граница. Предео у коме је Јелеч доминирао, био је тада крајиште према византијском царству или Бугарској, што је подвлачило значај овог одбрамбеног центра.

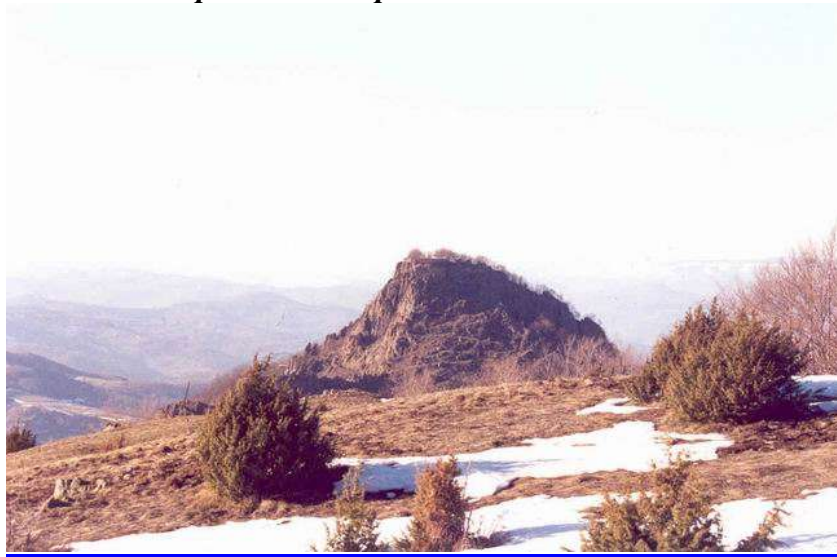
Када су се тежње Немањића, окренуле према југу, почеле да остварују овај крај остао је дубоко у унутрашњости српске државе, те је Јелеч као војно утврђење, постепено замирао.

На стрмовитим литицама близу утврђења завршена је каријера Стефана Драгутина као краља Рашке. “Када је јездио неким послом с властелом својом под градом Јелечом – прича архиепископ Данило – пао је с коња и сломио ногу”. Своју несрећу краљ је примио као знамење за покајање, “ране по заслуги” јер је насилно збацио оца са престола. На сабору у Дежеви 1282, Стефан Драгутин препустио је владавину у Рашкој млађем брату Милутину. Овај је својој задужбини, манастиру св. Стефана у Бањској, даровао “под Јелечем село Гошево”.

Настанком српских феудалних области у доба слабљења централне власти, Јелеч је најпре био у оквиру “државе” хумског кнеза Војислава Војиновића, кратко га је време држао његов синовац жупан Никола Алтомановић, а на крају је припао

Бранковићима. Али нема помена да је Јелеч у време распада српског царства служио српским великашима као упориште, иако се налазио на граници њихових области.

Слика бр. 26: Јелеч град на Рогозни VIII - IX век

Извор: www.akademac.info

Задње деценије ХИВ века Турци су заузели Скопље, проширили своју власт на Полог и, протерали Вука Бранковића из његове области. Уз Звечан, са којим је обично делио судбину, под турску власт пао је и Јелеч. Област Вука Бранковића Турци су уступили наследницима кнеза Лазара, али су ова два утврђења задржали.

Турским продором у наше земље Јелеч је поново оживео. Постао је центар Вилајета, војно административне јединице, који је у рано турско доба обично означавао област мању од Санцака а већу од нахије. Вилајет Јелеч обухвата је област између горњег и средњег тока реке Ибра, Раса и Сјенице. Према катастарском попису из 1455, овај вилајет је имао преко сто насеља. Мустахфизи – чувари града – петнаест тимара. Средином XV века посада је била наоружана артиљеријом. Филибелија Карађоз добио је 1463. као тимар два села “ да обавља тобцијску службу у граду Јелечу “. Интересантно је да се за једног члана посаде изричито каже да је присилно колонизиран.

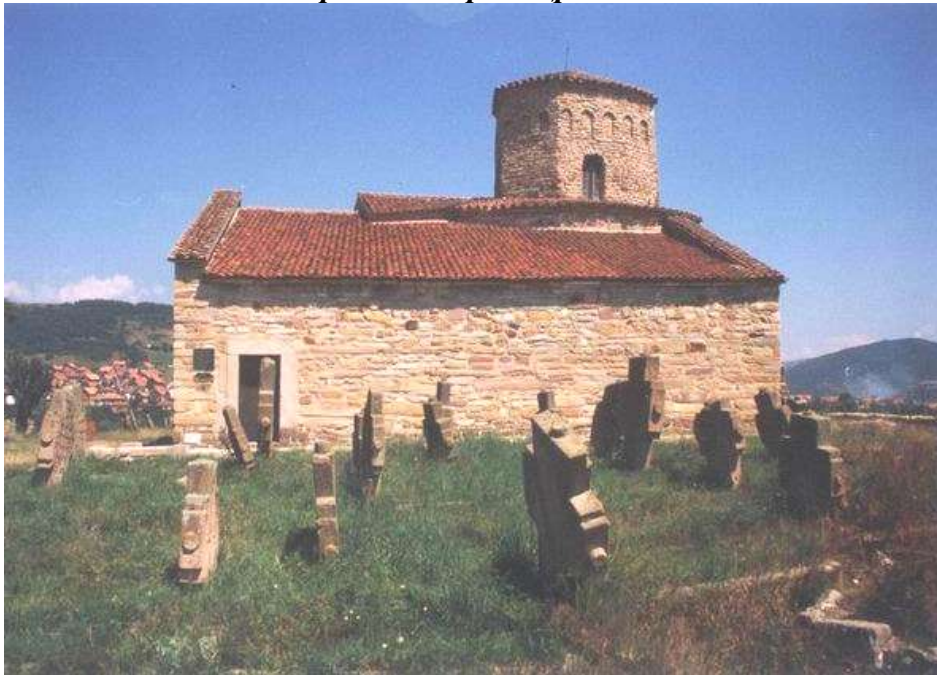
Чини се да је Јелеч ипак био више војни него административни центар. Додуше, вилајет у коме се налазио, носи име Јелеча, али није сигурно да ли је назван по граду или неком другом топониму истога имена. Напомињемо да се северозападна падина Рогозне и данас назива Јелеч. У граду се турски намесник, који је управљао овом облашћу не помиње. Напротив, већ од марта 1396, турски чиновник, кадија, седи у Глуховици код Новог Пазара. (Група аутора: Монографија Нови Пазар и околина, Београд, 1969, 157)

Петрова црква

Петрова црква код Новог Пазара свакакако је најстарија очувана сакрална грађевина у Србији. Историја цркве после Немањиних времена била је позната, делимично, и пре конзерваторских радова од пре неку деценију. Међутим, прецизно временско разграничење двеју основних фаза зидања или обнова цркве – ни данас није сасвим извесно. Највеће изненађење у току археолошких радова који су истовремено

извођени , представљао је изузетно богат илирско – грчки налаз, на дубини од два метра под темељима уз нартекс и северни полукружни зид цркве.

Слика бр. 27: Петрова црква 9-10 век

Извор: Проспект О. Нови Пазар

Најстарији зидови садашње цркве, који образују кружну грађевину пречника око 7.5 метара, и четири радијална зида на северној и западној страни храма, очувани су до висине од око 2.5 метра. Централни део цркве има облик крста – четворорлиста који је уписан у кружни зид, формиран од четири дијагонално постављена пиластра с кохнама исте величине на јужној, западној и северној страни, док је источна кохна (данас олтарски простор) нешто развијенија.

Али, вратимо се чињеницама. Велика обнова Петрове Цркве која је извршена, широко узев, за време рашких жупана пре Немање, није изменила основни кружни облик претходне грађевине. Том приликом подигнуто је данашње кубе и галерија која прстенасто обухвата кубе са свих страна, осим источне. Конструкција кубета изведена је изнад галерије помоћу тромпи. Тешкоћу у тражењу аналогија за овакав распоред тромпи и обликовања уопште, чини пре свега сличност с већим бројем прероманских споменика у Приморју, али и са споменицима на далеко ширем подручју (Италија, Јерменија). Чини се да и у овом случају као и за облике првобитне грађевине, објашњење треба тражити у ширим територијалним и временским оквирима ове интернационалне архитектуре која је негована у хришћанском свету између VIII и X века.

Као што се историјска збивања од Стефана Немање могу пратити кроз изворе с много више детаља, тако се и Петрова Црква од ових времена све чешће спомиње у догађајима из куће Немањића или као седиште епископа. Добро су позната сведочења св. Саве, Стефана Првовенчаног, Доментијана, Теодосија о поновном крштењу Немање, о сабору против богумила, о предаји престола Првовенчаном и о замонашењу Немањином у цркви цв. Апостола. Захваљујући Илариону Луварцу који је осветлио историју рашких епископа и митрополита, и судбина цркве постала је далеко јаснија. Оснивањем самосталне српске цркве 1219. године, епископска столица у Расу, дотле потчињена охридској архиепископији, није била укинута. Епископ рашки Михаил око 1284. прилаже овој цркви више књига од којих је једну писао дијак Болеслав. О угледу

који су уживале писарске радионице у Расу, при епископији као и у самом граду, сведочи присуство епископа рашког Филипа договору између краља Милутина и архиепископа Јевстатија II о преписивању дотрајале хрисовуље манастира Хиландара.

Црква св. Апостола иако никад није била напуштена, у периоду самосталности, подизањем великих маузолеја, као што су то били Студеница, Сопоћани, Бањска и др. – постепено је губила значај који је имала за време Немање и непосредно по добијању црквене самосталности. Збивања у држави током IV и у првој половини XV века, усредсређена на нова подручја и почетак нове опасности, потисла су у други план рашку епископију која се ретко помиње у изворима.

Турска најезда 1455. године затекла је цркву св. Апостола у рангу митрополије. По спомињању метрополита Симеона у првој половини XVI века, и метрополита Васариона крајем истог века, видимо да Петрова црква није запустела, кроз цео XVII век у периоду великог трговачког успона Новог Пазара, непрекидно се спомињу рашки митрополити Симеон, Јосиф, Максим, каснији патријарх Гаврило, Јован и Григорије. Изгледа да је црква страдала у догађајима 1690. године, јер је за митрополита рашког, касније патријарха Мојсеја, везана једна обнова цркве 1728. године, када је њен западни део, у горњим партијама био прерађен. Црква је судећи по оправкама које су на њој вршене и у првој половини XIX века, још увек служила. Тако је читава јужна просторија дозидана у трећој деценији XIX века. Посебну занимљивост ове интервенције чине надгробне плоче од којих је она сазидана. По натписима се види да су оне на овај начин искоришћене непуне три деценије после примарне употребе. Није познато када су Турци Петрову цркву претворили у војни магацин. Из описа који је дао Еванс, она је осамдесетих година XIX века цвећ била одузета од Срба. Остала је у турским рукама до 1912. године.

Све до 1954. године није се знало да испод малтера, који је покривао све унутрашње површине цркве, има сачуваног живописа. Радови из 1956. на његовом откривању дали су драгоцене резултате. Већ у први мах постало је јасно да црква има, поред најстарије пластичне декорације, четири слоја живописа из различитих епоха. Осим најмлађих и најбоље очуваних фресака из XIII века, остале слојеве који су јако оштећени тешко је поуздано датирати. (Група аутора: Монографија Нови Пазар и околина, Београд, 1969, 118)

Манастир Сопоћани

Манастир Сопоћане је основао краљ Урош I. у другој половини 13. века. Комплекс сачињавају црква Свете Тројице и ископине уобичајених манастирских здања распоређене унутар широких обимних зидина са две капије. Уз првобитну цркву, зидану да постане краљевски маузолеј, дограђена је у време краља Душана (1338-1345) спољна припрата са кулом-звоником на прочељу. Основа и просторна структура храма Свете Тројице припадају развијеном типу Рашке цркве, док су начин грађења и спољни облици преузети из романске архитектуре. Подвођењем певница и бочних капела под исти кров сопоћанска црква је споља добила изглед тробродне базилике, што је утицало на обликовање каснијих споменика рашке школе. У унутрашњости цркве сачувана је најдрагоценија галерија српског и византијског зидног сликарства (1260-1265). Обдарени сопоћански сликари, надахнути античким наслеђем, довели су монументални пластични стил 13. века до врхунца, сликајући на богатој позлаћеној основи ремек дела изванредне снаге, изражајности и хармоније боја и облика. Мање талентовани мајстори, наративних схватања, украсили су припрату и бочне просторе храма.

Манастир Сопоћани, задужбина краља Уроша I изграђен је у другој половини 13. века поред извора реке Рашке, у области Раса - средишту српске средњовековне

државе. Основан је као монашка насеобина, са црквом Свете тројице као најзначајнијим делом. Био је окружен дебелим зидом, уз који су, с унутрашње стране, били распоређени трпезарија са кухињом и низ зграда на чијим су се спратовима налазиле монашке келије. У манастир се улазило са две стране, кроз широке капије. Унутрашње површине цркве и трпезарије биле су покривене фреско-сликарством. Није остала забележена тачна година оснивања Сопоћана, али се посредно може закључити да је сликање главних делова цркве завршено између 1263. и 1270. године. Архиепископ Сава 2. дошао је на чело српске црквене организације 1263. године, а представљен је у поворци архијереја у олтару сопоћанског храма. Урошев син Драгутин оженио се Каталином, угарском принцезом, најкасније 1270. године, а у припрати је насликан као дечак. Због тога се узима да је сликарство Сопоћана настало око 1265. године. Грађење цркве и манастирских зграда могло је бити обављено и десетак година раније. Има разлога за уверење да је краљ Урош желео да Сопоћани буду катедрална црква. Сигурно је, међутим, да су постали маузолеј краљевске породице. Ту су сахрањени краљева мајка Ана Дандоло, отац Стефан Првовенчани и брат од стрица, велики кнез Ђорђе. На крају осме деценије 13. века у Сопоћанима је сахрањен и ктитор - краљ Урош.

Сл. бр. 28: Манастир Сопоћани XIII век **Сл. бр. 29: Фреска-СВЕТИ АПОСТОЛ ФИЛИП**

Извор: Проспект о манастиру Сопоћани

Извор: Проспект о манастиру Сопоћани

Краљ Урош био је син Стефана Првовенчаног, а унук Немање, оснивача династије која је владала Србијом преко две стотине година. Господарио је Србијом од 1243. до 1276. године и био један од најзначајнијих владара 13. века. Мудар, способан и образован, водио је вешто спољну и унутрашњу политику. Учврстио је границе државе, економски је оснажио и ојачао моћ владара. Сукобљавао се са суседима - Грцима, Бугарима, Мађарима и Дубровником - али се са њима и повезивао, понекад и родбински. У време његове владавине, уз помоћ рудара "Саса", отворани су у Србији рудници олова, бакра и сребра, што је посредством приморских градова појачало трговину с Италијом и доносило знатан приход. Краљ Урош је био у добрим односима и са православном и са католичком црквом у својој земљи. Залагао се за њихов развој, а оне су га подржавале. Можда су томе допринели његови најближи сродници: брат Сава 2, архиепископ, мајка Ана Дандоло, Млечанка, и супруга Јелена, Францускиња.

Просторни распоред храма Свете тројице у Сопоћанима наставља развојну линију скупине српских цркава из 13. века изграђених после Жиче, са којом се осталио облик

основе друге, зреле етапе рашке архитектуре. То је једнобродна грађевина на чијем је источном крају полукружна апсида, а на западном припрата одвојена зидом од наоса. Наос се састоји од три травеја, а над средњим је изграђена купола. Северно и јужно уз поткуполни простор налазе се певнице, отворене према њему целом ширином. У наставку певнице, уз источни травеј, обликовани су проскомидија и ђаконикон. Уз бочне стране припрате изграђене су две капеле, као посебне просторије. Истовремено са црквом Св. Тројице, у Сопоћанима су биле подигнуте зграде за живот монаха. Манастир је био смештен на заравни усеченој у падину и опасан дебелим зидом. Као и сви српски манастири имао је приближно кружан облик. С унутрашње стране оградног зида налазиле су се трпезарија, зграде за становање и оставе. У манастир се улазило са две насрамне стране. На југозападу се налазила главна капија, а на североистоку друга, која је вероватно омогућавала везу с манастирском економијом.

Лишена скупоченог мермера у обради спољашњих зидова и раскошне рељефне декорације у украсу портала и прозора, у својој једноставности строга до сиромаштва, црква Свете тројице чува у својој унутрашњости једну од најлепших и најмонументалнијих галерија слика 13. века у Европи. У Сопоћанима нема несклада: све је велика, раскошна полифонија, чију лепоту облика ништа не може да наруши: ни случајно залутали сирови тон неке боје; ни наметљив гест и покрет; ни сурово бочно осветљење, које облике чини неприродно тврдим; ни сувише истакнута линија, која у својој експресивности заробљава облик. Ништа од свега тога - јер је сопоћански сликар један од најфинијих и најсензибилнијих колориста у нашем старом сликарству. У Сопоћанима је узбудљива пре свега чудесна синтеза класичне стваралачке дубине и хришћанске осећајности, префињен спој сензуалног и спиритуалног, реалног и имагинативног, интелектуалног и сензибилног, спој који у овим сликама не престаје да ствара своју неодољиво чудесну чаролију. (Монографија Нови Пазар и околина, Београд, 1969, 125)

Ђурђеви ступови

Манастир Ђурђеви Ступови је један од најстаријих и најважнијих манастира у наслеђу српске Цркве. Место на којем је изграђен, Рас, помиње се већ у X веку, у делу византијског цара Константина Порфирогенита, а поседно у делу о српско визнатијским сукобима.

Манастир Ђурђеви Ступови подигнут је изнад долина река Рашке и Дежеве. Разлог његовог грађења показује духовну вредност коју са собом носи. Саградивши манастир Светог Николе код Куршумлије, а недалеко од њега и цркву посвећену Богородици, без сагласности своје браће, Стефан Немања је био позван у Рас, где је и заточен. Био је затворен у једној пећини код Раса, из које је могао да види само једно узвишење, брдо на којем ће касније саградити манастир. Не дозволивши да га у тако тешком и опасном положају савлада очајање, будући жупан се са пуно вере и наде обратио Светом Георгију за помоћ. Притом му се обавезао да ће му "послужити" ако се његовим молитвама избави. Дошавши на власт 1166/1167. године, испунио је савој завет и у Расу подигао споменик на врху оног брда које је из тамнице посматрао. Тако је, у славу Светог Георгија, настао први већи манастир у Расу, области која је постала средиште српске државе у XII веку.

Према археолошким истраживањима грађење је највероватније започето 1167. године, а завршено је у првој половини 1171. године. Црква, посвећена Светом Георгију, представља грађевину са којом започиње рашка школа у српском средњовековном градитељству. Прво сведочанство о овом манастиру даје нам Свети Сава у житију свог оца Светог Симеона, 1208. године. Поуздано се зна да су Ђурђеви Ступови били веома угледан и значајан манастир у средњем веку. Потврду за то

налазимо у "Студеничком типикју", где се игуман Ђурђевић Ступова помиње на првом месту међу игуманима шест манастира који су учествовали у избору игумана манастира Студенице. У XII веку, 1220. године, у "жичкој повељи," Стефана Првовенчаног, Ђурђеви Ступови се појављују као "краљевски манастир", што је значило да су потчињени непосредно архиепископу. Други критер манастира био је краљ Драгутин последњи владар из лозе Немањића који је столовао у Расу. Он је владао од 1276. до 1282. године и у његово време су извођени обимни радови на манастиру. Улазна северозаходна кула је претворена у цркву – капелу и украшена је фрескама. Такође је саграђена и нова трпезарија са кухињом (Драгутинова трпезарија). Колико је краљ Драгутин поштовао Ђурђеви Ступове види се и по томе што је тражио да после смрти буде тамо пренет из сремске земље, где је владао. То је и учињено, али је гробница у XVIII веку опљачкана. 1579. године се помиње гроб краља Драгутина, као и то да се у манастирској ризници налази велика вредност – рука Светог Јована Дамаскина.

После средњег века у историји цркве и манастира могу се издвојити три главна периода:

- време турске владавине и очувања континуитета живота у манастиру до краја XVII века,
- време напуштања манастира крајем XVII века и његовог рушења закључно са II светским ратом,
- време истраживања, заштите и, најзад, обнове манастира.

Слика бр. 30: Манастир Ђурђеви ступови XII век

Извор: Проспект о манастиру Ђурђеви Ступови

Највећа рушења манастир је доживео после аустријско-турских ратова, 1689. године када су рушене и друге цркве и манастири, међу којима и оближња Петрова црква и црква манастира Сопочани. Петрова црква обнављана је почетком XVIII века, црква манастира Сопочани тек у првој половини XX века, док су Ђурђеви Ступови остали у рушевинама особености и вредности манастира у време грађења, посао је разлогом његовог страдања, будући да је на том положају организовано војно упориште турске војске (у XVIII и XIX веку), као и одбрана Новог Пазара у борбама за ослобођење 1912. године. Разлози разарања били су у вези са одношењем камена за

зидање утврђења у Новом Пазару и околини. Таква намера постојала је почетком XVIII века, али су црквене власти интервенцијом код Турака спречиле да се камен са Ђурђевих Ступова преноси и користи за грађење тврђаве у Новом Пазару. Међутим, за време II светског рата окупаторске власти су сличну намеру оствариле. Тада је организовано рушење већ обрушене цркве и камен је употребљен за зидање утврђења у околини Новог Пазара. Тада је порушен јужни зид цркве са делом куполе као и делови припрата са кулама које су порушене до темеља. Један део фресака са цркве тада је неповратно уништен.

После свих тих разарања и рушења од манастирског комплекса Ђурђевих Ступови преостали су само поједини делови цркве, у великом степену у рушевинама, са незнатним делом куполе и остацима фресака на сачуваним зидовима. Сачувана је и капела краља Драгутина, једина грађевина над којом је постојао и кров, док од осталих манастирских зграда трпезарија, цистерни и конака – није било видних остатака. Њихове рушевине биле су прекривене земљом и цео простор је био пошумљен непосредно после Другог светског рата.

Ђурђеви Ступови у Старом Расу, један од најстаријих манастира средњовековне Србије који је подигао Стефан Немања у првим годинама после свог ступања на престо великог жупана, и данас после рушења, својом силутом доминира над долинама Рашке и Дежеве, у некадашњем престолу подручју средњовековне Србије.

О посебном значају манастира, поред старих биографских текстова, говори и изузетан положај подигнут је на самом врху узвишења. Особена је и архитектура цркве Светог Ђорђа: две куле-стуба, које су касније и дале назив манастиру Ђурђеви Ступови.

Тачно време подизања цркве – 1171. године утврђено је за време истраживачких радова, када су пронађени делови ктиторског натписа Стефана Немање који се налази на западном порталу цркве. Поред цркве која је имала средишње место у комплексу, невеликом манастирском простору омеђеном каменим зидом налазила се велика трпезарија (јужно од цркве), на југозападној страни, и уз саму цркву, на југозападној страни, уз саму цркву, биле су две цистерне, а на северу – манастирски конаци. У манастир се улази кроз приземље једне куле која је касније, у време краља Драгутина, претворена у цркву – капелу. Поред капеле, у којој је на фрескама сачувано сећање на четири државна сабора, међу којима је и Дежевски сабор на коме је краљ Драгутин предао престо краљу Милутину, у исто време, на источној страни саграђена је нова монументална трпезарија од које су очувани значајни остаци. У цркви (или капели – није тачно утврђено) налазила се и гробница краља Драгутина који је на Ђурђевим Ступовима био сахрањен.

Црква светог Ђорђа са својом особеном архитектуром представља изузетно значајну грађевину у историји српске средњовековне архитектуре – као прва грађевина рашке школе или рашке стилске групе. Византијска концепција унутрашњег простора сједињена са облицима ромске архитектуре, први пут овде остварена, постала је обележје бројних цркава-манастира Студенице, Жиче, Сопоћани, Градца, Ариља, Мораче, као и неколико цркава из XIV века. Црква је саграђена као монументална једнобродна грађевина са правоугаоним наосом над којим је елипсаста купола са унутрашњим облицима романске архитектуре, јединственим и непоновљивим у нашој архитектури, са два обична улаза у облику вестибила, троделним олтарским простором (по узору на старију Немањину цркву светог Николе код Куршумлије) и отвореном припратом према наосу. (Група аутора: Монографија Нови Пазар и околина, Београд, 1969, 126 и даље)

Манастир Црна Река

Лоциран у једном узбудљивом и величанственом природном амбијенту у коме доминирају вертикале сурих стена, сенке мрачних столетних шума и заглашни хук чудне понорнице Црне Реке, овај манастир је настао као изванредан спој народног неимарства и природе тако да сачињава здање изузетне атрактивности и јединствене привлачности. Манастирски комплекс састоји се од цркве Светих Арханђела, манастирских ћелија, зграде конака, која је служила и за једну од најстаријих санџачких школа, звонаре и дрвеног моста који је обезбеђивао прелаз преко речице, односно прилаз манастиру. Црква је свакако најзначајнији објекат. Архитектонски је врло спретно уклопљена с монашким ћелијама у једну целину у којој је дошло до изражаја и осећање градитеља за ритмички распоред маса и њихова способност за симбиозу конструктивних и декоративних елемената. Задивљујуће је како су ктитор и мајстор успели да читав овај комплекс ћелија заједно с црквом увуку под једну високу окомиту стену која је својим пећинским отвором омогућила да се у тај амбијент полумрака унесе једна архитектура фолклорног богатства и неимарске лепоте. Најснажнији утисак у овом амбијенту огледа се у осећању сугестивне и ретке мистичности.

Слика бр. 31: Манастир Црна Река XIII век

Извор: Проспект о манастиру Црна Река

За сада немамо поузданих података о постанку манастира. Његова диспозиција с доста сигурности може да укаже на то да је настанак везан за период турске владавине у овим крајевима. Постављен у тешко приступачној и беспутној клисури с низом детаља који упућују на закључак да је објекат прилагођен одбрани, манастир је могао настати у време нестабилних прилика, тј. у доба турске окупације. У средњовековним изворима нема никаквих вести о овом манастиру, што може да значи да тада уопште није ни постојао. Прве вести о Црноречком манастиру потичу знатно касније у односу на његов настанак. Године 1687. у манастир су пренесене мошти Стефана Првовенчаног из Сопоћана, па су 1701. враћене у Студеницу. Током прве половине XVIII века у манастиру је постојала жива преписивачка делатност.

Сачувани подаци говоре о томе да су овде током XVIII века многи људи „учили књигу”, што значи да је при манастиру од давнина постојала нека врста монашке школе. Од 1840. године, када су у овај храм пренесене мошти св. Петра Коришког, манастир је у верском погледу постао ванредно популаран. На Петровдан скупља се огромна маса народа из околних и удаљеијих крајева. Верујући у исцељујућу моћ моштију св. Петра Коришког неуди народ посећује манастир доносећи му велике дарове.

Све унутрашње зидне површине, као и спољни и западни зид цркве, која је једнобродна грађевина с полукружном апсидом, засведена полуобличастим сводом, украшени су фрескама. Живопис је јако оштећен. Велики део овог ансамбла настрадао је у неком пожару. Делимично сачуван натпис изнад улазних врата, нажалост, не садржи годину живописања цркве ни остале значајније податке, јер је веома оштећен. На основу стилских и иконографских обележја у стручној литератури већ је изречено мишљење да живопис потиче из седамдесетих односно осамдесетих година XVI века. Ктитор живописа био је неки Никола, чија је стојећа фигура представљена на западном зиду јужне певнице. Нажалост, сигнатура ове личности је оштећена да би се ближе могао утврдити њен идентитет.

Тематски распоред живописа је традиционалан, с извесним мањим одступањима. Тако, на пример, на спољном зиду уместо уобичајене представе „Страшног суда” видљиво је неколико фигура међу којима се истичу Стефан Немања, Стефан Дечански, св. Јован Претеча, св. Богородица и Исус Христос на престолу. Истакнуто место заузима Исус Христос као анђео Великог савета и Исус Христос Емауило. Треба нагласити да се на овом зиду запажају два слоја живописа. У олтарском простору, поред св. архијереја и Визије св. Петра Александријског, дато је Причешће апостола и Богородица Оранта. Међу стојећим фигурама у наосу истичу се св. Савг Српски, затим Свети ратници: Димитрије, Георгије, Теодор, Тирон и Теодор Стратилат. Ликовно занимљиве и иконографски типичне за своје време представљене су сцене из циклуса Христовог страдања и циклуса Великих празника. Најмаркантнија и најлепша композиција из ових циклуса јесте Успење св. Богородице која је насликана на западном зиду наоса. Фреске овог манастира по својим стилским, колористичким и другим ликовним одликама спадају међу врло значајна сликарска остварења с краја XVI века. Аутор овог живописа није познат, али по неким обележајима може се закључити да овај талентовани сликар, школован на најбољим традицијама нашег средњовековног зидног сликарства, потиче из круга познатог зографа друге половине XVI века — Лонгина. Опремљен врло солидним иконографским знањима, творац црноречког живописа је добар колорист и цртач. С подједнаком лакоћом савлађује мале и велике проторе у које уноси и декоративно и пластично, сједињујући их у једну сликарску форму једре и племените фактуре, снажне и сугестивне изражајности. У компоновању сцена испољава смисао за сажетост, при чему долази до изражаја монументалност. Право сликарско осећање уметника дошло је до изражаја у представљању појединих фигура светих архијереја, као и других стојећих фигура и попрсја светитеља у медаљонима. Лаким и помало уз-немиреним цртежом, с којим понекад иде у намерне деформације, смелим и зналачким потезима боје, при чему увек инкарнату даје посебан значај, аутор обликује енергичне, пластичне физиономије личности које облачи у раскошно орнаментисане одеће. Сигнатуре светитеља и сцена исписане су ретко лепим словима старословенскога језика српске рецензије. Велику вредност у овом храму представљају делови првобитног иконостаса. Иако слабо очувани, ти делови показују висок сликарски домет. Поред царских двери, чије су иконописане представе (Благовести) јако оштећене, особито се истиче архитравна плоча с представом Деизиса и дванаест апостола. Прекривени чађи и слојем прљавштине ликови Христа,

Богородице, св. Јована и апостола не допуштају исцрпније стилске анализе, али несумњиво указују на чињеницу да су то изванредно квалитетне сликарске творевине. Тек после чишћења и конзервације моћи ће да се прочита постојећи натпис, који свакако садржи податке о ктитору, аутору и времена настанка иконостаса. Тада ће се тек моћи да изрекну коначне оцене о његовој сликарској вредности. Пажњу скрећу две престоне иконе, од којих је једна вероватно део првобитног иконостаса, а друга из 1798. године, што се види из постојећег записа. Трагови пожара, у коме је иконостас настрадао, најбоље су видљиви на деловима крста с распећем који је скоро потпуно уништен.

Манастир Свети Арханђели у Црној Реци, који је доскора нашој културној и научној јавности био готово потпуно непознат, представља сведочанство о истинском уметничком стваралаштву нашег народа крајем XVI века. (Група аутора: Монографија Нови Пазар и околина, Београд, 1969, 219 и даље)

Културно-историјски споменици исламске архитектуре

По свом настанку Нови Пазар или Јени Базар, како га је назвао његов оснивач, снаџак-бег Иса-бег Исхаковић, прве зграде које се могу сматрати каменом темељцем јесу Иса-бегов хамам, Иса-бегов хан и Иса-бегова џамија. Поред ових објеката подижу се занатски и трговински дућани који дају физиономију оријенталне чаршије. Новопазарска чаршија је аутентична по много чему а остала је добрим делом очувана, многи објекти из тог периода су од великог значаја и пседају у културно-историјске споменике, а то су хамама, џамије, кула мотриља, бедеми и Амирагин хан.

Хамама

Како исламски верски прописи поред честог умивања захтевају и прање целог тела, то су у периоду турске владавине у самом Новом Пазару била изграђена два старинска јавна купатила-амама. Један од њих очувао се и до наших дана. Тај стари и већ веома запуштени амам налази се у центру града, наспрам улаза у Арап-џамију (Улица 7. јула), али је од погледа пролазника заклоњен бројним накнадно призиданим занатским и трговачким радњицама. То је, у ствари, један од најстаријих и најзначајнијих споменика исламске архитектуре у целом Санџаку. По типу ово старо купатило припада двојним или “ћифте” амамима, који су по уздужној симетрали предвајани масивним зидом да би једна половина, са засебним улазом, служила за купање мушкараца а друга за жене.

У архитектонском погледу то је монументална грађевина чије димензије достижу 26 x 23 метра. Цео објекат има сложену основу, с многобројним просторијама, а надвишен је с једанаест већих и мањих купола. Са северне улазне стране прво се пружају две скоро идентичне квадратне и простране (10,5 x 10,5 м) гардеробе, у којима су раније постојали дрвени боксови за свлачење и остављање одеће. Одатле се прелазило у централни део како мушког тако и женског амама, тј. у средишне одаје у којима се после купања обично одмарало уз кафу или чибук. Из ове просторије улази се у три мања куполицама покривена одељења, тзв. Халвате, која су служила за само купање посетилаца. У свакоме од њих налазе се по два ниска и лепо декорисана мермерна лавабоа-курне, тако да су се у истом халвату могле истовремено купати и две

особе. Из две славине, уграђене изнад курни, сливала се у њих топла и хладна вода. Одатле су посетиоци бакарним зделицама захватили млаку воду и њоме пољивали тело. С јужне стране уз одељење за купање постављена је нешто нижа просторија, у којој су били смештени казани за грејање воде и сама ложионица.

Слика бр. 32: Гази Иса-бегов хамам XV век

Извор: Часопис „Бошњачка ријеч“

Нажалост немамо тачних података о историји ове значајне грађевине. Када је Евлија Челелеби 1660. године пролазио кроз Нови Пазар записао је да постоје два амама – Стари и Нови. За Стари се поуздано зна да је био задужбина Иса – бега Исхаковића а за нови нема јасних података.

У непосредној близини Новог Пазара, четири километра североисточно од града, налази се Новопазарска бања с лековитим купатилом, које су такође подигли Турци. По предању то је купатило у ХВИ веку извесно време држао под закуп Хаџи Хурем, оснивач једне од најстаријих џамија Новог Пазара. Године 1611. ову топлу минералну бању помиње француски путописац Лефевр, а око средине XVII века и турски географ Хаџи Калфа. Евлија Челеби хвали ову „илицу“ као једно од омиљених излетишта Новопазараца и истиче да ју је подигао Хафиз Ахмед-паша. Године 1875. овамо је долазио млади енглески археолог Артур Еванс, који је оставио први прецизнији опис купатила, сматрајући његов централни део за античку терму из IV век.

Зграда хамама у Новопазарској Бањи споља има врло једноставан изглед квадра (основе 25,5 X 12 м) покривеног четворосливним кровом, из кога израстају две неједнаке куполе са огмоштраним тамбурима. Цео објекат грађен је наизменичним смењивањем редова опеке и крупних каменних блокова, а на горњој ивици зидова опасан је фино профилисаним кровним вепцем. У унутрашњости амам је зидом подељен на два основна одељења: бившу свлачионицу и главни, сада активни део купатила. У прву просторију улази се кроз лепо обрађен камени портал изнад кога је мали и нечитко уклесани арапски натпис. По речима А. Еванса та је одаја некада била окружена са осам полукружних ниша и имала је са сваке стране „... уздигнуту дрвену платформу на којој су се купалишни гости, огрнути својом одећом, одмарали и забављали с наргилама шербетом и песмом праћеном тамбуром, док су из шедрвана на средини избијали млазеви свеже воде“. Данас је то, међутим, празна просторија надвишена само широком куполом која је, према Ипеновом казивању, рестаурисана у

новије време. Узани и засведени пролаз повезује ову стару свлационицу с главним делом амама. Његова основа има у квадрат спољних зидова уписан крстообразни простор. Над средиштем тог простора уздиже се купола а испод ње се налази доста велики и око 1,5 м дубок осмострани базен. У краковима крста пружају се полуобличасто засведени простори са мермерним куркама. Између њих дијагонално су постављена, у углове целог квадрата, четири мања халвата, намењена за прање постелаца пред улазак у базен с топлом и сумпоровитом водом.

За овакво просторно решење зграда купатила у Новопазарској Бањи има најближу аналогију у знатно већем цариградском двојном амаму, који је по налогу Михримах, кћерке Сулејмана Величанственог, 1548. године изградио највећи турски архитекта Коца Мимар Синан. Како су пројекти његових грађевина служили као узор многим иеимарима у провинцијским областима Османлијског Царства, то се и ова задужбина Хафиз Ахмед-паше може датирати у другу половину XVI века. У наше време то је, вероватно, још једини санитарни објекат те врсте који и сада служи својој намени. (Група аутора: Стара чаршија у Новом Пазару, Београд – Краљево, 1988, 15)

Тврђава

У центру Новог Пазара, на благом узвишењу које са северозападне стране заклапа корито реке Рашке а с источне данашња Улица Првог маја, простиру се зидине старог турског утврђења. Оно је покривало површину — сада претворену у Градски парк — од преко 16 хиљада квадратних метара и имало је, судећи по очуваним каменим бастионима, преосталим бедемима и полузатрпаним широким рововима, — облик троугла чије је теме управљено ка северу. На том месту и данас се уздиже најмаркантнији бастион, доста сложене основе, који фланкира првобитни улаз у тврђаву и скрива подземну тамницу — зиндан. Његове зидове на висини од око пет метара опасује полукружно профилисан кордонски венац, а неке камене квадере украшавају пластично исклесане представе лука и стреле, птице и змије, лава и декоративних розетица. Ови мотиви, иначе често уграђивани и на другим турским фортификацијама од XV до XVIII века, имали су, како се верује симболично значење заштите грађевине. Североисточни бедем новопазарске тврђаве дела тврђаве уграђена је, приликом неке касније доградње, и једна мермерна плоча с назначеном 1750. годином.

Од ове табије до бастиона на западном углу протеже се солидно грађен, али добрим делом век зарушен, северозападни бедем. На средини његове дужине од преко 200 метара очувала се једна лепа октогонална камена кула, код мештана позната под именом „Стара извидница“. Она је висока око 15 метара, при врху има на четири стране избачене одбрамбене балконе — мушарабије, а по свим зидовима у три нивоа распоређене мале кружне пушкарнице. То упућује на закључак да је ова старинска кула била намењена за одбрану средњег дела бедема ватром из ручног оружја.

Преостала два полигонална бастиона, на западном и јужном углу тврђаве, знатно су пространија и нижа, с потпуно правилном основом, па представљају већ модернији тип артиљеријских кула.

До данас је очувано веома мало писаних података о новопазарској тврђави. Но, како је извесно да су Турци после освајања нових области најпре приступали преправљању старих и подизању нових утврђења, то се сматра да је основач Новог Пазара, Иса-бег Исхаковић, у шестој деценији XV века у овој својој паланци подигао и прву лаку тврђавицу. Она је вероватно била опасана широким ровом, земљаним насипом и зидом од вертикално пободених брвана, као што је то био случај и код многих других турских паланки на нашем тлу. Са ширењем граница Османлијског

Царства према северу, то мало палисадно утврђење било је, изгледа, запуштено да би затим, након великог турског пораза пред Бечом (1683) и аустријског продора до Скопља (1689), турске власти предузеле обимне радове на сигурнијем утврђивању ове значајне вароши. Тако су већ у доба султана Ахмеда II (1691—1695) неки делови првобитне новопазарске тврђавице почели да се озиђују масивним каменим блоковима. Већи део северозападног зидног платна и монументална северна табија настали су, највероватније, у то време. И касније, у првим деценијама XVIII века, градска посада је наставила с постепеним уклањањем палисадних зидова и изградњом камених бедема. О овим радовима оставио је драгоцене податке пећки патријарх Мојсеј Рајовић.

Слика бр. 33: Тврђава са кулом мотриљом XV век

Извор: Часопис „Бошњачка ријеч“

Из његовог писма упућеног Митрополији у Карловцима види се да је он те зиме дошао у Нови Пазар „... где хоће правити град од камена, који је раније од дрвета био“, како би измолио да у ту сврху Турци не користе материјал и „не раскину Ђурђевих Стубова манастир“. Неизвесно је да ли је његова молба у потпуности услишена, али је сигурно да су Турци у етапама наставили с реконструкцијом тврђаве, све до средине века, јер је тада на шен северни угао и постављена поменута плоча са 1750. годином. Од тога доба — како при пролазу кроз Нови Пазар бележи Барон Божур — „у тврђави на брду столује паша који управља целим рашким пределом“.

Током XIX века новопазарској тврђави Турци придају посебан значај. Упорно је дограђују, наоружавају и 1809. године грчевито бране од јуриша Карађорђевих устаника. Године 1833, приликом пописа војне опреме тврђаве, новопазарски кадија у њој затиче двадесет топова, 8.500 ђулади и нешто мање од 350 ока барута. Најзад, у другој половини века, за владавине султана Абдула Азиса (1861—1876), турске власти предузимају и последње обимније радове на овој фортификацији. Тврђави су тада придодане две нове куле с магацинима за смештај оруђа и муниције, једна мања џамија и нова, пространа касарна. (Група аутора: Нови Пазар и околина, 1969, 208)

Џамије

Од некадашњег мноштва новопазарских џамија сада се својом старином и једноставном лепотом нарочито истиче Алтин – алем џамија. Подигнута је на крају старе Чаршије (данашње Улице Првог маја), на коју се некада надовезивала царска цада што је из ове вароши водила према Миртовици и Скопљу. Она није велика грађевина: дуга је нешто мање од 16 а широка само око 10 метара. То је једно просторна куполна џамија са занимљивим тремом и не особито витким минаретом.

Њен централни простор, изведен у облику скоро правилног кубуса, покривен је ниским а 9 м широким кубетом. Прелаз из квадратне основе у кружни прстен тамбура решен је у угловима широким пандатифима чије ивице оцртавају врло плитки и преломљени луци. Фасаде главног дела џамије премалтерисане су и тако фуговане да имитирају првобитни начин грађења наизменичним смењивањем жучкастог камена и црвене опеке. Трем, грађен каменим тресеницима, почива на осмостраним масивним стубовима који имају карактеристично декорисане базе и капители. Између стубова разапети су снажни и у темену благо преломљени луци који носе две мање следе куполе с необично плитким осмостраним тамбурама. Трем је само с десне стране затворен каменим зидом који се надовезује на подужни зид главног дела џамије. Дванаестострани минарет, прислоњен из десну страну трема, такође је изведен од пажљиво обрађених квадара пешчара. Његово високо подножје украшава фриз слепих аркадица и један пластични прстен, док доњу ивицу шерефета оживљавају сталактити.

Захваљујући препису задужбинске повеље, који се до данас сачувао у Архиву Централне дирекције вакуфа у Анкари, познато је да је Алтин – алем џамију подигао као своју задужбину Мевлана Муслихудиин, син Абдулганија. Његова вакуфнама била је потврђена у Скопљу првих дана јануара 1550. године и из ње се види да је оснивач џамије у непосредној близини подигао и зграду мектеба – исламске основне школе – као и кућу за становање имама.

За издржавање ових задужбина Муслихудиин је у Новом Пазару завештао и одређене користоносне објекте: један хан, воденицу у Рашкој, шест дућана пред ханом и неке кожарске дућане у Табачкој чаршији. Истовремено је, као што се то тада практиковало, повељом одредио и припадљности свим службеницима свога вакуфа.

О личности Мевлене Муслихудиина, оснивача ове џамије, сада се врло мало зна. Само његова титула – мевлане – указивала би да је био за оно време веома образована и цењена особа. На основу неких помена у изворима сматра се да је, у својим позним годинама, као научник био у служби на двору султана Селима II (1566-1574). Међутим, потпуно је сигурно да је био врло богат човек, јер је поред свог Куршумли хана у Скопљу такође подигао једну џамију, обновио један амам и имао неколико кућа и много дућана, док је у Трепчи изградио свој месцид и један каравансарај.

Необично занимљиви архитектонски елементи његове џамије у Новом Пазару, као што су високи двокуполни трем, зид који га бочно заклапа и неуобичајено постављен минарет – уз трем а не главни део џамије – наводе на претпоставку да је неимару Алтун – алем џамије у компоновању њене целине служила као узор нека од старијих, поштованих задужбина брусанске стилске групе. Међутим, уздржано коришћени и плитко резани елементи декоративне пластике као и онај у суштини византијски начин зидања на његовом главном делу – говоре о упадљивом присуству одлика новије, раночариградске стилске групе. Преузевши у општем плану тековине старе брусанске архитектуре, а у детаљима елементе тог раночариградског уметничког израза, Алтин-алем џамија је постала интересантан пример оних позних провинцијских здања на којима се, у доба процвата репрезентативног класичног стила османлијске уметности,

још прожимају обележја претходне две школе. По томе као и по свом лепо грађеном архаичном трему, невелика Муслихудинова џамија, из пете деценије XVII века, заиста представља редак споменик исламске архитектуре не само у Санџаку већ уопште на нашем тлу.

Слика бр. 34: Алтун-Алем џамија XVI век

Извор: С. Шаћировић

Између петнаестак других постојећих џамија Новог Пазара, од којих је највећи број настао у прошлом веку, данас се као значајније издвајају још само три: Бор-џамија, Лејлек-џамија и периферијска џамија у Својбору.

За Бор-џамију, у данашњој Крагујевачкој улици, зна се, на основу натписа очуваног над улазом што води из трема у њен главни део, да ју је подигао Хаџи Хурем 1561. године. Међутим, изузев предања које каже да је овај задужбинар за живота као закупник држао топло минерално купатило у Бањи код Новог Пазара, а после смрти био сахрањен у турбету уз ову џамију – сада немамо више никаквих других података о њеном оснивачу. Крајем 1660. године турски путописац Евлија Челеби помиње Хаџи Хуремову џамију као једну од најзнаменитијих у овом граду, па можемо претпоставити да се у то време истицала и својим лепим изгледом. Касније, у једној од битака око Новог Пазара џамија је страдала од пожара те су од првобитне грађевине преостали, изгледа, само доњи делови обимних зидова молитвеног простора и камени минарет. Данас џамија има са свих страна озидани трем, а покривена је равном дрвеном таваницом и четворосливним кровом. Једино још њен лепо грађен минарет својом формом и пластичном декорацијом, подсећа на скоро истоветан минарет двадесетак година старије Алтин-Алем џамије.

Слика бр. 35: Лејлек-џамија ХВИИ-ХВИИИ век

Извор: С. Шаџировић

Мала Лејлек-џамија, на углу Немањине и Ћоровићеве улице, по једном несигурном предању постала је преправљањем старије цркве о трошку извесног потурице Хавала Ахмед-бега. Поред џамије Мевлан Муслихудица данас је то једина куполна џамија у Новом Пазару. Њена широка и плитка купола нема прозора а споља је утопљена у осмострани тамбур чије су четири стране настале уздицањем зидова централног кубуса. По томе, као и по слепој куполи, овај део џамије више личи на неко веома монументално турбе. Мали и некада отворени трем ослањао се једним својим делом на четири лепо обрађена камена стуба код којих су међупростори накнадно затворени зидовима. Општа концепција грађевине, сасвим скроман минарет као и стилске одлике зазиданих али још видљивих стубова, наводе на закључак да је Лејлек-џамија настала у ХВИИ веку. (Група аутора: Нови Пазар и околина, 1969, 197)

Стара чаршија

Изградња на простору који се налази на десној обали Рашке на коме се релативно касно развио део новопазарске чаршије у непосредној је вези са постанком и развојем Новог Пазара као насеља. Новија истраживања, првенствено историјских извора, указују на потребу кориговања ранијих закључака према којима су Нови Пазар основали Турци средином ХV века. Сасвим је сигурно да су на простору на коме се изграђивао Нови Пазар, у средњем веку у предтурско време, постојала и насеља. Подаци о најстаријој џамији у Н. Пазару које је саопштио Евлија Челеби указују са доста сигурности на то да је ова џамија - Гази Иса бегова, која се налазила у централном делу града између Амир агиног хана и обале Рашке, изграђена преправљањем старије цркве. Тај простор постао је у каснијем развоју трговачко језгро града на коме се изграђивала чаршија проширујући се и на суседне улице, пре свега садашњу улицу 28. новембра. На овој комуникацији касније је изграђен и већи број

ханова, а у непосредној близини Амир агиног хана налазе се остаци једног монументалног објекта који је, по свему судећи, имао функцију безистана.

Повезујући развој Новог Пазара са развојем средњовековног Раса, односно Трговишта (Пазаришта), као и са политичким околностима у вези са прихватањем и даљим развојем српских насеља у доба под Турцима, током XV века, може се са доста сигурности претпоставити да је и насеље на месту Новог Пазара постојало у средњем веку, у предтурско доба, са функцијом трга, а да се главни простор тог насеља, трг, налазио око цркве касније претворене у џамију. Карактеристично је да је у турским изворима до 1468/69 године Нови Пазар носио и име Рас, а назив Нови Пазар помиње се први пут 1461. године². Према овом податку значило би да је назив старијег средњовековног насеља Рас замењен под Турцима новим, Нови Пазар, названим „нови“ у односу на оближњи Стари Пазар, који је до Турака носио назив Трговиште. (Челеби Е., Путопис Сарајево, 1973,66)

Слика бр. 36: Стара чаршија у Новом Пазару

Извор: С. Шаћировић

Не улазећи у низ других питања која се односе на проблем назива и развоја насеља Трговишта и Раса, средњовековно насеље на месту Новог Пазара било је по свему судећи у формирању, јер се у изворима из друге половине XV века помињу у његовој непосредној близини села Парице и Поток која су убрзо ушла у састав Новог Пазара као махале насељене хришћанским становништвом, нека од њих већ 1468/69. године (Парице)³. Средњовековно трговачко насеље на месту Новог Пазара настало је на траси Цариградског пута, на месту где је пут прелазио реку Рашку и настављао се даље према Јелечу (трасом куда иде данашња улица 1. маја). С обзиром да се најстарија чаршија коју познајемо формирала на левој обали Рашке дуж комуникације која је водила према насељу Поток, могуће је да је туда ишла старија траса Цариградског пута повезујући се са другим краком трансверзалног средњовековног пута према Петровој цркви и Ибру, приближно трасом данашње улице Реље Крилатице. (Основни подаци у мнографiji Нови Пазар и околина 1969, 134)

Поред развоја на левој обали Рашке који је био условљен положајем старијег насеља, Нови Пазар се одмах по освајању Турака почео изграђивати и на десној обали реке Рашке. Главни објекат на том простору било је утврђење „од дрвета и земље“ по типу палисадних утврђења, које је у првој половини XVIII века замењено зиданом тврђавом која и данас постоји. Није познато како је изгледало првобитно утврђење али је највероватније да је било полигоналног облика слично облику касније тврђаве, изузимајући бастионе. Одступање од уобичајеног правилног правоугаоног облика

каква су била утврђења овог типа могуће је као последица топографије терена. Други објекат који је подигнут још у XV веку је хамам који је, као и утврђење, подигнут вероватно за време Иса бега Исаковића, а у сваком случају пре 1489. године када се први пут помиње. О времену преношење насеља на десну обалу нема поузданих података. У пописима из друге половине XV века помиње се пет махала које све нису идентификоване. Сигурнији подаци о преношењу насеља на другу обалу Рашке постоје за XVI век. Вероватно је да је до оваквог развоја дошло после опадања војног значаја тврђаве, а делом и због повећаног привредног развоја и насељавања Новог Пазара у XVI веку. Једна од најстаријих џамија-месцида на овом простору је она Ахмед војводе на Цариградском друму пошто се прође потез тврђаве (из 1516. године), а убрзо затим изграђена је ближе тврђави Алтун-алем џамија, вероватно пре 1528. године, око које се формирала стамбена махала. Из приближно истог времена је џамија-месцид Хасан бега за коју се претпоставља да се налазила на месту касније изграђене, односно обновљене Арап џамије. И око ове џамије налазила се стамбена четврт-махала која је средином XVI века имала 18 домаћинстава. Уколико се ова џамија може идентификовати по положају са Арап џамијом, то би значило да је она имала периферан положај у односу на махалу која се без сумње простирала од џамије и хамама ка Јошаници (каснији назив махале је Хасан Челеби махала). Није познато да ли се једновремено са тим у XVI веку део чаршије пренео и на десну обалу Рашке. Уколико је неки дућан постојао на овом простору, његово место би ваљало тражити у непосредној околини хамама. С обзиром на опадање привредног и просторног развоја Новог Пазара током XVII века, могућности за такав развој у том периоду су знатно мање. У XVII веку у време аустријско-турских ратова варош је страдала. Многе џамије су тада порушене, а затим су обновљене у првој половини XVIII века. Постоји мишљење да је у то време обновљена и Арап џамија са новом архитектуром. Од тог времена овај простор је почео добијати нови изглед, посебно реконструкцијом тврђаве која је 1722. године изграђена по типу бастионих тврђава са четири бастиона на угловима. Вероватно је да је у то време дограђен и хамам. Могуће је да је тада на овом подручју изграђена и медреса у непосредној близини данашње медресе („на Хендеку“). (Х. Чар Дрнда, Оснивање Новог Пазара – Новопазарски зборник, 1977, 117)

Војни значај тврђаве током XVIII века и почетком XIX века био је свакако један од разлога што се у непосредној околини тврђаве није развијало насеље, па би се могло сматрати да осим неколико објеката дуж Цариградског пута на делу према тврђави није било ни стамбених ни трговачких објеката. Стамбене махале развијале су се у залеђу данашњег простора чаршије и даље око Алтун-алем џамије.

После првог периода најинтензивнијег развоја града од друге половине XV до краја XVII века, периода стагнације у привредном развоју и значајних промена у структури и броју становништва од краја XVII до почетка XIX века, у последњој фази развоја града под Турцима почетком XIX века до ослобођења од Турака 1912. године Нови Пазар је достигао поново значајан степен у привредном развоју и из тог периода потиче већина историјских објеката у Новом Пазару, па и на потезу чаршије. Преношење чаршије на десну обалу Рашке почиње у првој половини XIX века са вероватно најстаријим објектима ове врсте у околини хамама, да би се крајем XIX века формирао читав урбани потез старе чаршије изградњом не само на доњој већ и на горњој страни Цариградског пута према тврђави. Крајњу границу простирања чаршије на том путу означава хан „Граната“, саграђен вероватно половином XIX века. Почетком XX века изградњом спратног објекта мешовите намене потез чаршије је продужен, а тенденција даљег проширења чаршије према Алтун-алем џамији изражена је тек у најновије време, иако је још у XIX веку било неколико објеката мешовите намене и у стамбеним деловима око Алтун-алем џамије. Бочно чаршија се није развијала. Изузетак представља велики правоугаони простор пијаце усечен у стамбени

део насеља источно од амама, вероватно још у XIX веку. Проширење чаршије на стамбени део дуж Цариградског пута вршено је изградњом чаршијских објеката на чеоној страни стамбених парцела, уз улицу, са остављањем мањих или ширих пролаза за прилаз стамбеним објектима. На сличан начин изграђен је и хан „Граната“, на предњој страни некадашње велике парцеле на којој је био изграђен већи стамбени објекат за два власника. После изградње хана на уличном делу парцеле прилаз стамбеном објекту остварен је једним уским а дубоким пролазом дуж бочне фасаде хана, а колски прилаз изгледа да се обављао преко дворишта хана.

Структура плана старе чаршије на десној обали Рашке произашла је из њеног спонтаног развоја дуж комуникација изградњом дућана у низу као и око појединих објеката јавне и стамбене намене, па је тако на прилазном делу чаршије имала и карактер блоковске изградње, нарочито изражен на простору око Арап џамије. Из тих разлога у чаршији није карактеристична уједначена форма и величина дућана као типичних просторних јединица сем на горњој страни улице 1. маја према тврђави, где је било више могућности за такву изградњу. Сем тога, на овом простору је било шест пекара које одступају од уобичајене величине других јединица чаршије, као и неки други објекти који су захтевали веће просторе (кафане, новије трговачке продавнице).

У последњој фази развоја, у XX веку, за простор чаршије карактеристичне су одређене промене међу којима су најзначајније: поступна замена старих објеката новим, изградња неколико објеката неодговарајућих по волумену и архитектури, промене у намени уношењем неодговарајућих садржаја, а последњих година због велике активности у чаршији дошло је до бројних адаптација историјских објеката дограђивањем дућана по дубини, делимичном или потпуном заменом старих конструкција, заменом старих новим изложима, и др.

Закључци о постанку и развоју чаршије изведени су коришћењем одређених општих података о развоју Новог Пазара као насеља, података о постанку одређених објеката, као и анализом архитектуре и могућег развоја појединих сектора и блокова. Како подаци о постанку већине објеката у чаршији нису познати, то и хронологија објеката има превасходно оријентациони карактер, нарочито када је реч о објектима из XIX века. Анализом појединих сектора, међусобних односа између појединих објеката, утврђене су основне линије развоја и изграђивања на појединим секторима а њиховим повезивањем у целину изведени закључци о хронолошком развоју чаршије по главним фазама. Анализа појединих сектора и блокова, иако у вези са датирањем појединих фаза има и одређених недостатака, омогућила је да се поред глобалне хронологије објеката утврде и одређене законитости у њиховом развоју као и развоју чаршије, што је од посебног значаја за приступ њеној валоризацији у целини. Ова анализа извршена је сходно карактеристичној подели чаршије на поједине просторне склопове, односно секторе. (Е. Мушовић, Исламски споменици Новог Пазара, Новопазарски зборник 1985,70)

Чаршија припада у типолошком погледу већим чаршијама оријенталног типа у којој су изграђене занатске радње и дућани без становања. Сходно томе типични објекти у чаршији су приземни. Само неколико објеката у делу најближем мосту изграђено је на спрат, али без стамбене функције, а објекти са становањем на спрату изграђени су у чаршији знатно касније, почетком XX века.

Чаршија се развијала у два основна правца. Главни правац развоја био је улицом 1. маја, односно дуж старог средњовековног пута за Јелеч од главног моста на Рашкој до хана „Граната“, одакле је почињао стамбени део махале која се формирала око Алтун-алем џамије и других верских објеката. Бочно на потезу од амама до хана чаршија се није ширила, већ се такође наслањала на стамбени део у залеђу.

Чаршија на овом потезу изграђена је објектима у низу на уситњеним парцелама различите дубине. Уситњена структура дућана у низу нарочито је изражена на горњој

страни улице 1. маја у сектору VI, где су радње ширине углавном од 3 до 3.50 м, дубине од 4 до 4.50 м. На доњој страни улице, првенствено због намене, објекти су веће ширине и дубине, посебно у делу где се налази групација од четири пекаре. Будући да су радње изграђене у низу, покривање је вршено двоводним крововима. Код објеката исте дубине кровови су повезани, тако да у кровним масама индивидуалност дућана није изражена. Дубоке стрехе различите обраде, нешто веће према улици и јединствен кровни покривач од ћерамиде представљају основне архитектонске и урбанистичке одлике потеза. Сви објекти изграђени су на регулационој линији тако да прате и одражавају њену спонтано насталу ширину и неправилности које при изградњи нису исправљане. Ширина улице није уједначена. На прилазном делу износи око 6 метара али се она поступно повећава и на завршном делу, где је и ширина највећа, горња страна улице изграђена је на већем нагибу и прати трасу пута који води у виши део насеља јужно од тврђаве. Управо на том месту где се путеви рачвају потез чаршије се завршава. Рачвање је изражено и повећаном денivelацијом, тако да горња страна на месту последњег објекта у односу на доњу страну има висинску разлику од око два метра. Управо због такве конфигурације терена горња страна на делу према југоисточном бастиону тврђаве остала је неизграђена.

Други правац развоја чаршије ишао је од моста према амаму и пијаци, улицом која се у нагибу спушта према амаму. Иако су и овде чаршијски објекти грађени по истом принципу структура овог дела чаршије разликује се јер има претежно блоковски карактер који је последица мрежасте структуре улица. Тако је на сектору формиран блок зграда трапезног облика између два моста и одговарајућих комуникација, једном страном окренут према Рашкој а осталим према улицама. Сектор II формиран на некадашњој стамбеној парцели има такође изванредан карактер блоковске изградње иако на делу према пијаци не постоји комуникација већ се сектор II повезује са стамбеним парцелама. Међутим сектор III око Арап џамије има већ изразити карактер блока и он је по својим специфичностима изградње и формирања од посебног урбаног значаја. Скоро по целом обиму џамију и њено двориште окружују дућани, а један део дућана стављен је под исти кров са џамијом. Због неправилности и величине парцеле, као и топографије тла које је у нагибу овде су остварена особена ликовна и архитектонска решења. Иако су дућани грађени према типским решењима одступања су често велика, тако да је један од дућана скоро троугаоног облика са дубином од 2.50 м. Двоводни облици кровова и кровни покривач од ћерамиде и на овим секторима су карактеристични архитектонски и урбани елементи а разлике у времену грађења, дубини објеката, као и денivelација терена условили су и веће одвајање и степеновање у кровним масама.

Једна од основних карактеристика спонтаног развоја чаршије је и њен однос према залеђу. Један део објеката изграђен је у непосредној близини тврђаве, али је њихова основна оријентација усмерена ка улици тако да су објекти својом задњом страном и зидовима, углавном без отвора, окренути према тврђави. Иако је на овом делу, у сектору VI, било и два пролаза, тешко је претпоставити да су они остављени због евентуалне функционалне повезаности са тврђавом. Сличан однос према залеђу имају и други објекти у чаршији, што је нарочито изражено на сектору IV, где су објекти чаршије задњом страном окренути према слободном неизграђеном простору у залеђу. Исто тако и функционална, бочна веза са другим просторима није изражена осим на прелазном делу где су постојале већ формиране улице. Тако улица 1. маја као главна улица чаршије у попречном смислу повезана је, на потезу од Арап џамије до хана, само са два уска пролаза од којих је само први имао карактер јавне комуникације, док је други, уз хан, остављен као прилаз до стамбеног објекта у дну парцеле. Из тог разлога и веза чаршије са залеђем није хомогена и чврста а са изградњом неких нових објеката још више је раслојена и нема карактер завршене и затворене урбане целине.

Поступном изградњом чаршије мењали су се и односи између слободних и изграђених површина, комуникација и јавних простора у односу на стамбена дворишта. Положај мостова и најстаријих путева усмеравали су урбану форму чаршије, као и положај тврђаве и најстаријих јавних објеката. Основна карактеристика улица је да имају неправилне токове и да су по изграђивању имале неједнаку ширину. Већина улица има ширину од око 5 метара и више, али на неким местима, као на делу код хамама ширина улице се сужава и једва прелази димензију од 4.00 м. Најправилнији облик има простор старе пијаце која и просторно и функционално представља саставни део чаршије, иако је окружена непосредно стамбеним парцелама, сем према хамаму којим је овај простор на западној страни дефинисан.

Већи слободни простори формирали су се на карактеристичним раскршћима улица и око хамама. Постанак неправилног слободног неизграђеног простора у залеђу хамама у сектору IV није потпуно разјашњен, али је несумњиво у непосредној вези са проширењем чаршије на стамбени део и старијом парцелацијом, као и власничким односима који су се сукобљавали на овом простору - јавним, вакуфским, приватним. Слободни простор уз тврђаву и његово изграђивање несумњиво је у вези са опадањем војног значаја тврђаве током XIX века. Тако је изградњом горње стране улице 1. маја слободни простор уз тврђаву сведен на простор некадашњег рова, чиме је коначно уобличена и улица 1. маја. Изузетак је већи слободни простор према бастиону који је остао неизграђен због карактеристичног положаја улица и денивелације терена, а не због војног значаја бастиона. Истина, тиме је и бастион тврђаве задржао доминантну позицију над овим делом улице 1. маја. Улица 1. маја која је од моста у левом успону настављала се и даље по старој траси која је означавала границу између равног дела насеља према реци Јошаници и вишег дела насеља на западној страни улице. Стога и комплекс око Алтун-алем џамије има карактеристичну топографску слику са објектима на доњој страни улице изграђеним на равном терену и објектима на горњој страни изграђеним на парцелама у нагибу.

Уређење и обрада улица могу се повезати са временом интензивнијег изграђивања чаршије средином XIX века, па је највероватније да је у то време већина улица у чаршији била и калдрмисана. Ова калдрма била је очувана до скорог времена. Асфалтирање улица у чаршији започето је после 1965. године и скоро све улице данас су прекривене асфалтом са формираним тротоарима. Калдрмисање улица у чаршији вршено је на два карактеристична начина. Већина улица имала је калдрму по целој ширини са два канала за одвођење воде са обе стране улице на различитој удаљености од објеката. Код неких они су се налазили на месту где се настрешница објеката завршавала, код ширих на већем растојању. На тај начин формирала се нека врста тротоара уз зграде са нагибом калдрме према каналу који се формирао сучељавањем нагиба „тротоара“ и калдрме без укопавања канала. Код ужих улица, какав је део улице 7. јула између хамама и џамије, постојао је само један канал по средини улице.

У функционалном, садржајном погледу стара чаршија на десној обали Рашке, будући да је била само део главне чаршије која се налазила на левој обали реке, није имала карактеристике типичних и већих чаршија оријенталног типа код којих су у појединим деловима концентрисане радње занатлија исте струке. Иако подаци о првобитној намени нису познати, несумњиво је да је чаршија на десној обали Рашке имала одлике хетерогене структуре садржаја. Само на једном делу чаршије запажа се такво груписање радњи, у сектору IV, где се налазила групација од четири пекарске радње. Према најстаријој познатој структури садржаја, у чаршији је био већи број занатских радњи опанчара, обућара, кројача, берберница, размештених у разним деловима чаршије поред занатлија друге струке - нанулџија, сарача, лончара, кујунџија, часовничара и већег броја трговачких радњи. Најстарија кафечајница налазила се уз хамам и до данас је задржала своју првобитну функцију. Поред ове, неколико

кафечајница налазило се и у другим деловима чаршије. Неколико објеката јавне намене употпуњују уобичајену структуру чаршија - хамам, џамија и хан. Карактеристично је да је најстарија сачувана џамија у Новом Пазару, иако у истој улици остала изван граница чаршије, мада је на овом потезу, истина знатно касније, дошло до извесних тенденција проширења чаршијских функција. Карактеристично је исто тако да уз простор пијаце нису били изграђивани дућани.

Иако су током времена, посебно после другог светског рата, извршене извесне измене у структури чаршије, основне урбане карактеристике ипак нису битно измењене. Извесне измене настале су на прилазном делу чаршије. Неколико објеката испред северног бастиона тврђаве порушено је, стари мост порушен и изграђен нови управно на реку. Мањи пешачки мост такође је порушен тако да је једина веза са простором садашњег градског центра преко новог моста који служи и за пешачки и за моторни саобраћај. Проблем моторног саобраћаја у чаршији није решен ни најно-вијим ГУП-ом, тако да је улица 1. маја, главна улица чаршије, преоптерећена саобраћајем и поред увођења једносмерног саобраћаја. За други смер моторног саобраћаја између чаршије и тврђаве изграђена је нова саобраћајница. Недалеко од хана „Гранате“ просечена је нова управна саобраћајница. Преко старе калдрме изграђен је нов застор од асфалта са бетонским тротоаром.

Извесне измене настале су изградњом нових објеката у чаршији и њеној непосредној околини који нису у складу са урбаном структуром чаршије и њеном архитектуром. Такви су објекти: спратна стамбена зграда непосредно до хана и зграда управе прихода која једина у чаршији има приземље и два спрата. Нови објекти изграђени су са тежњом за усклађивањем са старом архитектуром. Таква је трговачка зграда вакуфа испред медресе, али исто тако већег волумена као и недавно изграђена зграда на горњој страни улице 1. маја у сектору VI којом је, по величини и спратности, прекинут карактеристичан низ занатских приземних дућана у овом делу чаршије, а која са становишта спољне архитектуре има пренаглашене стилске фолклорне мотиве. Простор пијаце задржао је своју регулациону линију али су уз њега такође изграђени објекти који тај простор деградирају својим волуменом и архитектуром - спратна зграда школе и управна зграда шумског газдинства. Поред тога сам простор пијаце користи се данас као неуређени паркинг простор где се паркирају и камиони. (подаци о џамија према наведеном раду Е. Мушовића, 67 и даље)

Хан „Граната“

Хан у чаршији, под називом који је добио касније и који није потпуно објашњен („Граната“) један је од бројних ханова које је имао Нови Пазар. Док су сви други познати ханови били на левој обали Рашке у чаршији или уз њу, стари хан „Граната“ једини је објекат ове врсте изграђен на десној обали Рашке у делу старе чаршије, којим се просторно завршава и потез чаршије уз улицу 1. маја.

Изграђен је на уличном делу некадашње велике парцеле која је припадала власницима двојне куће у улици 1. маја од које је данас сачувана само половина. Између хана и стамбене зграде скоро по целој ширини половине парцеле налази се помоћни објекат стамбене зграде. Прилаз колима до овог објекта водио је кроз приземни део хана, па је претпостављено да је хан првобитно био власништво породице која је живела у стамбеној двојној згради.

Хан је изграђен вероватно средином XIX века када је изградња у чаршији била најинтензивнија. Као и други ханови овог времена изграђен је са свим одликама конструкције и архитектонске обраде традиционалног народног градитељства. Специфичност хана је да није имао посебне просторије за држање стоке и чување робе, па је несумњиво основна функција хана била да служи људима из околине који су

долазили у Нови Пазар у пазарне дане а за држање стоке коришћен је свакако подрум и дворишни трем.

Хан је изграђен у облику ћириличног слова „Г“, са предњим подужним делом уз улицу и дворишним крилом. Хан има приземље и спрат и подрум испод дворишног крила. По целој дужини уличног дела хан има трем на ступцима ширине 1.40 м чиме је и спратни део који носе дрвени ступци трема, делимично изграђен над улицом. У овом делу у приземљу налази се колски пролаз за двориште хана ширине око 3.50 м. Главна просторија у приземљу је кафана изграђена по целој дужини дворишног крила. Ту своју функцију задржала је до данас.

Спрат је у целини изграђен са собама за преноћиште. Улаз на спрат је из дворишта дрвеним степеницима. Из степеништа се долази у ходник који је на једном делу уз улично крило отворен у облику трема са дрвеном оградом од шашоваца. Улично крило има мању ширину, па су стога собе изграђене уз ходник само са уличне стране. На уличном делу има пет соба, а једна од њих, изнад колског пролаза избачена је над тремом у облику еркера. У дворишном крилу које је веће ширине ходник је по средини, а собе са обе стране ходника. У њему има укупно 6 соба. Величине соба нису потпуно једнаке, али су довољно простране. Осветљене су прозорима повезаним у низ хоризонталним даскама. Нарочито је богато обрађена улична фасада са већим бројем прозора у низу.

Слика бр.37: Хан Граната

Извор: С. Шаћировић

Конструктивни склоп хана је од мешовитог материјала. Подрумски зидови су од камена, зидови приземља у дворишном крилу су од ћерпича, зидови на спрату су у бондруку са испуном од вертикалних гредица. Сви зидови облепљени су блатом и окречени бело. Међуспратна и кровна конструкција су од дрвета. Кровни покривач је ћерамида.

Спољна архитектура хана има све одлике типске градске архитектуре оријенталног типа са бело окреченим фасадама и архитектонским елементима од дрвета - прозорима, тремовима, стрехама. Особеност уличној фасади хана даје трем по

целој дужини од дрвених стубаца а тремови су карактеристичан мотив и са дворишне стране. С обзиром да је двориште у нагибу, висина трема уз дворишно крило је неуобичајено велика. Дрвени ступци постављени су на камене стопе - директаше, а завршени изразитим и необично профилисаним дрвеним јастуцима. Унутрашња обрада кафане данас је доста измењена. Таваница је од широких дасака са дрвеним лајснама на спојевима. На спрату, у собама и у ходнику - трему подови су од дрвених дасака, таваница од шашоваца. (Е. Мушовић, Исламски споменици Новог Пазара, Новопазарски зборник, 1985, 79)

Амирагин хан (XVII век)

Млетачки Баило Павле Контарини пролазећи кроз Нови Пазар 1580. године, записао је да је овај град имао 6000 кућа, од којих су 100 биле хришћанске. "Ту је дубровачко складиште, има 16 мошеја и врло дуги базар где има сваке врсте дућана; ту има особито занатлија који производе жељезничке топузе, турске катанце сваке врсте и цењене меденице, а жељезо ваде у Глухавици... Хаџи Калфа бележи о Новом Пазару само да је у санџаку Босни и да у њему има изврских врућих бања. Опширнији опис Новог Пазара оставио је Евлија Черлебија у XVII веку: "Варош Нови Пазар налази се на месту где се састају границе трију вилајета. А како туда протиче седам ријека, то је његово подручје јако плодно. Има 40-50 махала. Мени су остале у сјећању махале: Карамахала, Хаџибрахим-ефендијина махала, махала Терике базар (махала Житни трг) и Иса-бегова махала. Ту се налазе 23 џамије. Џамија која се назива Алтун-алем (џамија са златним алемом) је стара богомоља и налази се у Јелеч-махали на Цариградском друму. Гази Иса-бегова џамија налази се на Житном тргу, а начињена је преправљањем бивше цркве. То је стара Фетхија, оловом покривена богомоља.

Слика бр. 38: Амирагин хан XVII век

Извор: С. Шаћировић

Знамените су још џамије код каменитог моста (Ташкопру-џамија) и Хаџи-Хусеинова џамија, осим тих џамија ту има још 11 месцида и 5 медреса, само су двије од њих врло лијепе, мајстопрске грађевине. Ту даље постоји једна школа за изучавање свете традиције и 11 основних школа. Сваки је оснивач џамије подигао и по један мектеб. Код Ташкопру џамије налазе се двије текије. Имају и три старе мусафирхане. Дервиша има и у осталим махалама. И ханова има много (истичу се): Франачки хан, Сарајевски хан и Ужички хан; Чорбацијски хан је безистан вароши. У њему се за бесцење добива сва индијска, арапска и персијска роба. Муртеза-агин хан има кафану.

Такав је и шејх Ибрахим-ефендијин хан. Варош има 3000 кућа приземних и на спрат, са рајским башчама, све су покривене ћерамидом и у добром стању. Високи сараји. На првом месту је сарај Хаци-Ибрахим ефендије, који је уредио сарајевске (сарај-Босна) и херцеговачке друмове, подигао мостове и ханове. Затим сарај Зулфикар-заде Махмудаге. Чаршија има 1110 дућана. У многим дућанима се израђују катанци, чекићи, табанце и друго оружје. Постоје два хамама... постоје два имарета (јавне кухиње). Храна у Гази Иса-беговом имарету дијели се бесплатно господи и сиротињи. Има укупно 7 српских и латинских цркава, а нема франачких, цидовских и мађарских богомоља. Нови Пазар је страдао 1689. године. Михаило Луиђи Муцио у свом делу Ла Сапра Лега цонтро ла потенза (Наполи 1690.) вели о нашем Пазару тога времена: "Место где се задржавају каравани и где се роба растоварује. Ова варош била је 1689. године заузета, похарана и разрушена од срба, на велику штету трговаца, нарочито Дубровчана." Кабога, који је 1706. године прешао кроз разваљени и још неподигнути Нови Пазар, вели о њему: "Ово место би некада врло гласовита варош у Леванту, а сада је ништа; где беше некад 12000 кућа (сада) нема више од 500." Барон Божур у другој половини XVIII века рачуна да у Новом Пазару има 10-12 хиљада становника и назива га тргом на коме се "мењају производи" Македоније, Босне, Србије, Албаније и Румелије; у тврђави на брду Столује паша који управља Рашком, пределом између Босне, Албаније, Маћедоније и Србије." Барон Гамеро, путник по Турској у почетку XIX века, бележи о Новом Пазару: "Варош, коју су пре две године спалили србијанци, има на девет хиљада становника..." Француз Шомет 1807/8. године бележи о Новом Пазару да је то друга варош Босанског пашалука по пространству и броју становника: има 15000 становника, од којих су 5000 турци, 100 јевреји и 600 цигани, а остало су православни Срби..." Ј. Г. Јуришић 1852. године назива га "вратима Босне". Хрват Фрањо Јукић, прошавши средином XIX века кроз Нови Пазар, овако описује боравак у тој вароши: "Сутрадан подранисмо (из правца Дуге Пољане, Ф. С.) те уз планину настависмо пут и прије четири сата не сађосмо у рашку долину. Долина ова натапана је ријеком Рашком, с једне и с друге стране селима искићена, и што се ближе прикучивамо Новом Пазару, то је све пространија и оку пријатнија. Прамаљеће бијеше се овде добро развило, и ми смо се огријали и осушили били. Али нуто нове бијезде! Друм царски, ријека јака, а мост на њој нема. Воду смо газили коњем до трбуха и мога коња бијаше вода понијела, и да не бијаше лијека на близу, то би и однијела; био сам мокар до паса. У Нови Пазар дошавши, у хану ни ватрића за лулу припалити. Мени дадоше једну собу, дадоше ми два заптије да ме чувају. Они су спавали као поклани, а ја сву ноћ на тврдој земљици превртао се... у Новом Пазару има до пет обитељи чифута и 150 хришћана, а остало су турци и цигани; може имати око 12000 душа; у вароши има доста насељених арнаута, који говоре оба језика, и босански и свој... Нови Пазар је био знатно мјесто под римљанима и касније под рашким, српским и босанским владарима." Најсвежије путописне забелешке из самог краја XIX века (1897. године) записао је Тодор Станковић, српски конзул у Приштини и знаменити путописац:

"У Нови Пазар смо стигли у 3 сах. по подне. При самом улазу у варош прво је турско гробље и текија звана Курдибаба (Гурби-баба, Ф. С.). Одсео сам у хан Јахја-аге Ђаковца, где су ме одмах посетили Кајмакам и председник општине. Обојици сам истог дана узвратио посету. За овим посетио сам проту Рафајла Кулагића, код кога су ми дошли на виђење сви ондашњи свештеници. Ишао сам у цркву, која је нова и лепо украшена а за овим обишао сам српске основне школе, које су смештене у старим истрошеним зградама.

У самој вароши има један мали градић, којим се и сад турска војска служи. У Новом Пазару има 1749 кућа, а у 334 села 3535 кућа, укупно 5284 куће. Становника у вароши и селима има 19179 Срба православних, 19744 срба мухамеданаца, и 156 јевреја, који Јевреји живе у самој вароши. Школе имају све три вере. Православни Срби

имају два учитеља и једну учитељицу основне школе, а у новопазарској околини само једну школу у селу Врачевима. У Новом Пазару такође има насељених Срба мухамеданаца досељених из Никшића и Босне... Од Митровице ка Новом Пазару и све на даље и Срби православне вере и Срби мухамеданци - такозвани бошњаци зборе својим заједничким српским језиком." (Група аутора: Стара чаршија у Новом Пазару, заштита и ревитализација, Београд-Краљево, 1988,18)

Туристичка валоризација антропогених карактеристика

Иако је туристичка вредност субјективна и променљива, посебно када су у питању културна добра, њу треба извршити, пре свега зато што такав поступак захтева потреба за проценама будућег начина, интезитета и правца коришћења антропогених вредности и развоја одређених облика туристичког кретања.

Туристичку валоризацију антропогених карактеристика смо извршили користећи исте критеријуме као и код природних туристичких вредности, с тим што је извршен избор оних група културних добара који је заступљен на овом простору. То су: археолошка налазишта, просторне културно—историјске целине, установе културе, споменичка обележја и привредни објекти као амбијенталне вредности.

Табела 22: Туристичка вредност и значај антропогених карактеристика општина **Нови Пазар, Сјеница и Тутин**

Критеријуми вредновања	Основне антропогене карактеристике				
	Археолошка налазишта	Просторне културно-историјске целине	Установе културе	Спомен обележја	Привр. објекти као амбијенталне целине
Општа својства	2	4	3	4	2
Спец. својства	2	4	3	3.5	2
Атрактивност	2	4	2	3.5	2
Корисност	1.5	3.5	2.5	3	2
Конкурентност	2	4	2.5	3	2
1. Општа вредност	2,5	4	3	3	2.5
2. Турист. значај	2	4	2.5	3	2
Укупно	2	3.92	2.64	3.28	2.07

Извор: Сопствена обрада

Максималну општу вредност (3.92) према нашим проценама имају простоме културно-историјске целине у које спадају сакрални објекти – манастири, цамије, хамама и утврђења.

Посебно велику вредност поседују манастири Сопоћани, Ђурђеви ступови и Петрова црква од исламских споменика од великог значаја су као што су: Алтун Алем и Лејлек цамије као и Гази Иса-бегов хамам који представља један од најстаријих сачувааних објеката оснивача Новог Пазара. Од тврђава најзначајније су: Војно утврђење Рас и у самом центру Новог Пазара три бедема и Кула мотриља која се

налази у парку између два утврђења палисадног типа. Од изузетног значаја је и Амирагин хан који се налази у самом центру града који се и данас користи у туристичке сврхе.

На другом месту су установе културе чија просечна вредност износи 3,28, затим друга спомен обележја која имају вредност преко три (3). Сваки споменички објекат подсећа на догађаје и прошла времена, уз одговарајућу промоцију могу бити мотив масовног обиласка туриста. Спомен обележја по свом значају могу бити основа одржавања туристичких манифестација.

Општа вредност – преко два, заузимају археолошка налазишта, која нису довољно истражена, могу бити веома значајна за посету туриста нарочито Смогућка пећина у којој су пронађени материјални остаци из палеолита. Затим, Римска терма тј. старо турско купатило познато као стара бања која се још увек користи.

VII МАТЕРИЈАЛНА ОСНОВА

Материјалну основу туризма новопазарског краја чине хотелијерски капацитети, мотели, ресторански објекти, саобраћајна инфраструктура, спортско-рекреативни објекти, туристичке агенције и пратећа инфраструктура.

Хотелијерски и ресорански објекти

Претеча данашњих хотела и ресторана били су ханови и механе. Многобројни ханови су били у Новом Пазару, Сјеници поред важних саобраћајница у то време, то јесте караванских путева. Данас у Новом Пазару остала са очувана два хана, Амирагин хан, који је очуван и даље је у функцији, који се налази у центру Новог Пазара и Хан Граната који је у руинираном стању, а о њима је било речи пре.

Слика бр. 39: Рашљански хан у Дугој Пољани

Извор: Слика музеја „Рас“ Нови Пазар

Међу првим хотелским објектима у Новом Пазару био је хотел Врбак који се налазио на месту данашњег истоименог хотела. После другог светског рата приступило се савременијем начину развоја ове веома важне привредне гране. А носиоц туристичког развоја је Туристичко предузеће „Липа“ у Новом Пазару. Крајем 20. века саграђени су веома репрезентативни туристички објекти у приватном власништву.

Један од најпознатијих хотела, не само у Новом Пазару него у овој регији јесте свакако хотел Врбак, који је саграђен 70-тих година и налази се у центру Новог Пазара на самој реци Рашки. Због посебне архитектуре, амбијентом и лепотом постао је симбол овог града. Саграђен је у споју оријентално-рашког стила, располаже са 130 лежаја у једнокреветним и двокреветним собама и апартманима. Хотел има око 600 седишта у ресторану, банкет сали, сепареима, кафечајжници, аперитив бару, поседује своју туристичку агенцију, фризерски салон и велики паркинг. Оно по чему је овај

хотел препознатљив је свакако његова рецепција, која подсећа на просторију из 1001 ноћи.

Хотел Врбак је са три звездице и даље је у власништву предузећа „Липа“.

Слика број 40: Хотел Врбак***

Изглед хотела

Рецепција

Извор: Проспект ТО „Липа“ Нови Пазар

Хотел Рај налази се у Рајчиновића бањи. Удаљен је 5 км од Новог Пазара. Има 100 лежаја у једнокреветним, двокреветним и трокреветним собама. У оквиру хотела налази се базен са топлом минералном водом чија је температура 32°Ц. вода лечи реуматска обољења и болести нервног система. У непосредној близини постоји извор хладне киселе воде. Вода лечи стомачна и желучана обољења, а о томе општинрије у претходном тексту. Овај хотел је категорисан са две звездице.

Слика 41: Хотел Рај**

Извор: Проспект ТО „Липа“ Нови Пазар

Новопазарска бања удаљена од Новог Пазара 2км, налази се у истоименом насељу. Позната је по топлим изворима који се на сваком кораку. Температура воде је 52°Ц. ова позната стара бања је веома важна због турског купатила које је подигнуто у

15. веку и сачувано до данашњих дана. Још увек је у употреби, лечи реуматска обољења. Овај објекат има 55 постеља у павиљонима. Бања поседује свој стадион који пружа изузетне услове за припреме фудбалских екипа.

Мотел Рас смештен је у долини реке Рашке на Пазаришту у непосредној близини Расе где је настала прва српска држава. Поред мотела протиче река Рашка богата рибом, посебно пастрмком и овај мотел је нарочито посећен од стране излетника и то уз викенд и празнике.

Мотел Сопоћани смештен је у амбијенту нетакнуте природе на извору реке Рашке у непосредној близини манастира Сопоћани. Од Новог Пазара је удаљен 15км. Располаже са 60 лежаја у једнокреветним, двокреветним, трокреветним собама и апартманима. Хотел има терасу, конгресну салу и комбиновани спортски терен за мале спортове.

Слика бр. 42: Мотел Сопоћани

Извор: С. Шаћировић

Од приватних хотела у задњих неколико година отворени су хотел ОХА који се налази на магистралном путу Рашка-Нови Пазар из тог правца, 2км до улаза у Нови Пазар, затим хотел Атлас и у непосредној близини мотел Палма, који се налазе на самом ушћу Јошанице у реку Рашку нма магистралном путу Нови Пазар-Рибариће. А у центру Новог Пазар у непосредној близини Амирагиног хана налазе се Хотел Кан, који је саграђен у традиционалном оријенталном или новопазарском стилу. Истом улицом према Селаковцу и даље ка Сјеници или Тутину, налази се хотел Тац, саграђен у савременом стилу. И на раскрсници путева Нови Пазар- Тутин и Нови Пазар -Сјеница отворен је хотел Денис који је такође саграђен у модерном стилу.

Што се тиче ресторанских објеката посебно се могу запазити ресторан Сунце који се налази у строгом центру Новог Пазара, између хотела Врбак и хотела Кан, затим ресторан Мето који се налази на кеју реке Рашке и други ресторани који се налазе у Новом Пазару и непосредној околини. Оно по чему је Нови Пазар нарочито

препознатљив јесу многобројне ћевабџинице и кафечајнице које се налазе у старој чаршији и више кафића који су концентрисани у централној зони.

У сјеничкој општини пре другог светског рата постојало је неколико угоститељских објеката, Хотел Парк, које се пре другог светског рата звао Хотел Сретена Живановића и било је 18 кафана. На месту данашње кафане Србија и управне зграде ПИК Пештер постојао је још један хотел у центру Сјенице у приземљу је био ресторан а на спрату собе.

Носилац туризма је УТП „Борићи“, у чијем саставу послује и Хотел „Бор“, који је почео са радом 29. децембра 1989. године. Године 1974. изграђен је смештајни део хотела, док је ресторански део изграђен 1992, а стари део хотела грађен је 1981. године. Хотел се налази на путном правцу Сјеница - Нови Пазар, удаљен 1,5 км од града у очуваној четинарској шуми. Године 2003. године хотел је имао 66 запослених радника. Поред Хотела „Борићи“ са рестораном послује и мотел „Парк“ са помоћним објектима, као и снек-бар, отворен 1985. године у Сјеници и локал „Вапа“, такође у Сјеници, изграђен 1968. године. Хотел је данас приватизован и без комплетне реконструкције и обнове не може се наћи на туристичком тржишту.

Слика бр. 43: Хотел „Борићи“ са уређеном плажом Јабланице

Извор: Монографија Сјенички крај, Београд, 2004.

Хотел „Борићи“ располаже са 120 лежајева, ресторанском салом капацитета до 300 седишта, националним рестораном (70 седишта), као и галеријом и салоном. Инвентар и собе хотела су доста оштећени, пре свега смештајем ђачких екскурзија, али и неулагањем у обнављање. Недостатак хотела је и непостојање сале за одржавање семинара јер би овај вид туризма овде могао бити актуелан. Због тога би у будућој реконструкцији овог објекта било неопходно изградити салу ове намене, али и базен, као саставни део спортских објеката.

Поред поменутих туристичких објеката, у мају 2002. године на територији овог краја постојало је 77 угоститељских објеката отворених у периоду 1991-2002. године.

У циљу бржег и квалитетнијег развоја туризма у овом крају неопходна је изградња нових туристичких објеката. То би омогућило развој ловно-риболовног и спортско-рекреативног туризма. Да би туризам кренуо са мртве тачке, требало би извршити обједињавање туристичке понуде, потенцијала и капацитета у јединствену туристичку понуду. Ту се мисли пре свега на центре као што су Златибор, Тара, Златар, чиме би се сјеничком туризму дала шанса.

У стратегији развоја привреде Сјенице, предвиђена је изградња спортско-туристичких капацитета на Јадовнику са циљем развоја зимског туризма. Урађен је и програм коришћења термалних вода „Баљице“, са циљем развоја здравственог туризма. Реализација ових програма могућа је само учешћем капитала са стране јер општина нема економску снагу за њихову реализацију.

Слика бр. 44: Хотел „Борићи ” и простор некадашње плаже 2004. године

Извор: Монографија Сјенички крај, Београд, 2004.

У циљу развоја туризма треба размотрити и могућност за развој сеоског туризма, као специфичног облика. Овакав вид туризма обухвата боравак на селу и смештај у сеоским домаћинствима. Пештерска села својом аутентичношћу у изградњи кућа, организацијом живота и природном средином, могу представљати интересантан туристички мотив. За реализацију оваквог програма још увек не постоје услови, али се с тим може у будућности рачунати.

Оцена вредности материјалне основе туризма

При валоризацији материјалне основе туризма узети су у обзир исти критеријуми, односно атрибути као и код природни и антропогених вредности - општа својства, специфична својства, атрактивност, ниво развијености и могућност туристичког коришћења. Сматрамо да ови критеријуми могу да на правилан начин оцене значај материјалне базе за туризам. Наведени критеријуми су коришћена за оцењиване најважнијих елемената материјалне базе. Најпре је узета у обзир простота организације објеката која показује да ли је њихова локација и размештај везана за најатрактивнија туристичка места, локалитете и туристичке пуктове као и да ли су они у доброј вези са најважнијим саобраћајницама. Други елеменат чине туристички објекти са специјалном понудом који својим системом услуга треба да буду уклопљени у оне специфичности овог краја која су најатрактивније са туристичког становишта. Трећи елеменат је уређење и опремљеност простора. Оно би требао да показује колико су објекти материјалне базе по свом уређењу и опремљености у складу са захтевима садашњег времена, као и колико су уклопљени у традицију самог краја. Пошто се ова три елемента претежно односе на рецептивне објекте, односно објекти

хотелијерства и ресторатерства, као четврти и пети елеменат ставили смо објекте инфраструктуре и супраструктуре. Туристичка инфраструктура у ужем смислу обухвата путну мрежу и пратеће објекте, водовод, канализацију и објекте за снабдевање електричном енергијом. Инфраструктура у ширем смислу обухвата паркове, шеталишта и видиковце; спортске објекте; конгресне дворане итд. Под супраструктуром подразумевамо углавном трговинске и занатске објекте који могу бити у функцији туризма.

Табела 23. Материјална база и туристичка опремљеност општина **Нови Пазар, Сјеница и Тутин**

Критеријуми вредновања	Просторна организација	Туристички објекти са специјалном понудом	Уређење и опремљеност простора	Инфраструктура	Супраструктура
Општа својства	2.5	2	2.5	2	3.5
Спец. својства	2	2	2	2	3
Атрактивност	3	2.5	2	2.5	3
Ниво развијеност	2	2	2	2	3
Могућност тур.	3	2	3	2	3
1. Општа турист. вредност	3	2	2,5	2	3.5
2. Турист. значај	2.5	2.5	3	2.5	3
Укупно	2.57	2.14	2.42	2.14	3.14

Извор: Сопствена обрада

Табеларни преглед оцењивања показује да већина елемената материјалне базе имају општу туристичку вредност - задовољавају што говори о томе да материјална база има највише недостатака у односу на већину других фактора развоја туризма. Највиша оцена има супраструктура (3.14), док остали елементи углавном имају оцену два или приближно два ипо. Посматрајући критеријуме валоризације, уочавамо да су највреднија општа својства објеката, затим следе ниво развијености и могућности туристичког коришћења. У складу с општим стањем материјалне базе, туристички значај, како се могло и очекивати има туристички значај регионалних размера. Супраструктура тј. трговински и занатски објекти могу бити у функцији туризма и имају национални значај јер Нови Пазар има дугу традицију када је у питању трговина и занатство.

VIII TURSTIČKI PROMET

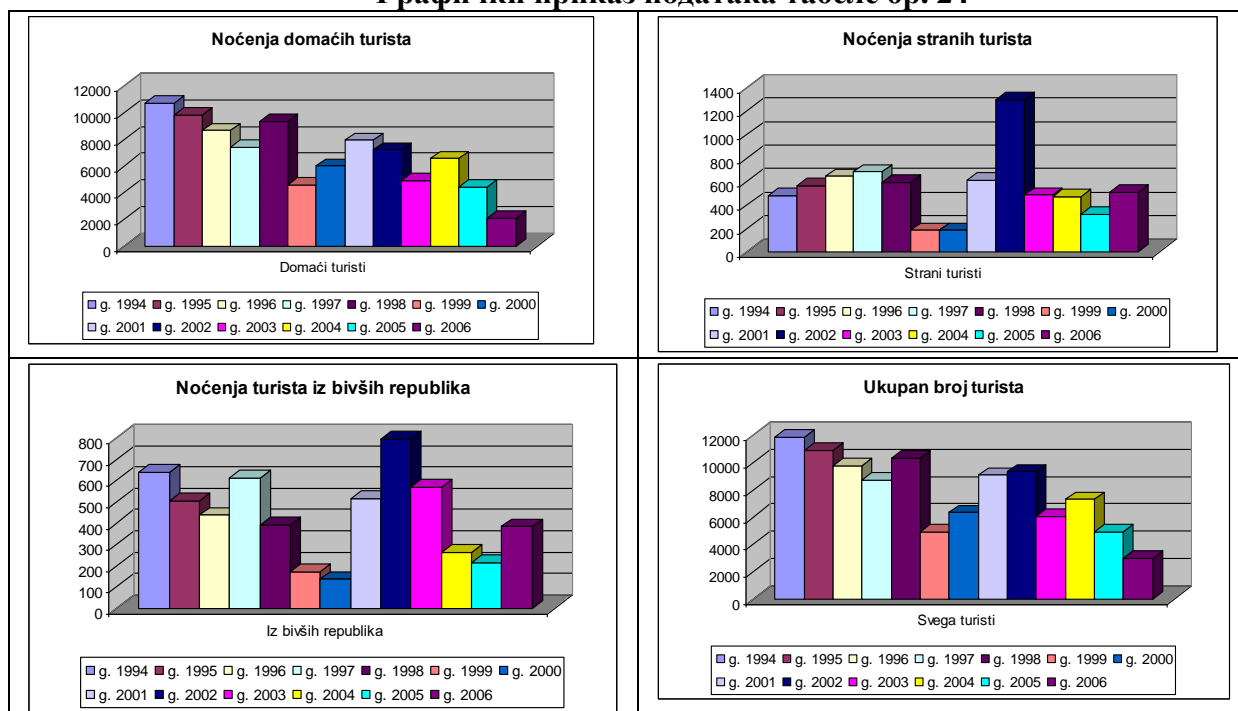
Обим и динамика туристичког промета до 90-тих година 20. века имали су тенденцију умереног раста. После 90-тих година са распадом Југославије и ратним сукобима који су се десили у окружењу, утицали су да туристички промет нагло опадне. У скоро свим смештајним капацитетима забележени су пораст броја ноћења, забележен је и раст иностраних туриста, посебно у бањским местима. Туристичким прометом били су обухваћени и гости чији је боравак везан за пословне активности. О броју ноћења, то јест о туристичком промету у приватним смештајним капацитетима не може се доћи до тачних података због њихове неажурности, једино можемо имати на увид податке туристичког предузећа „Липа“ и хотела „Борићи“ у Сјеници.

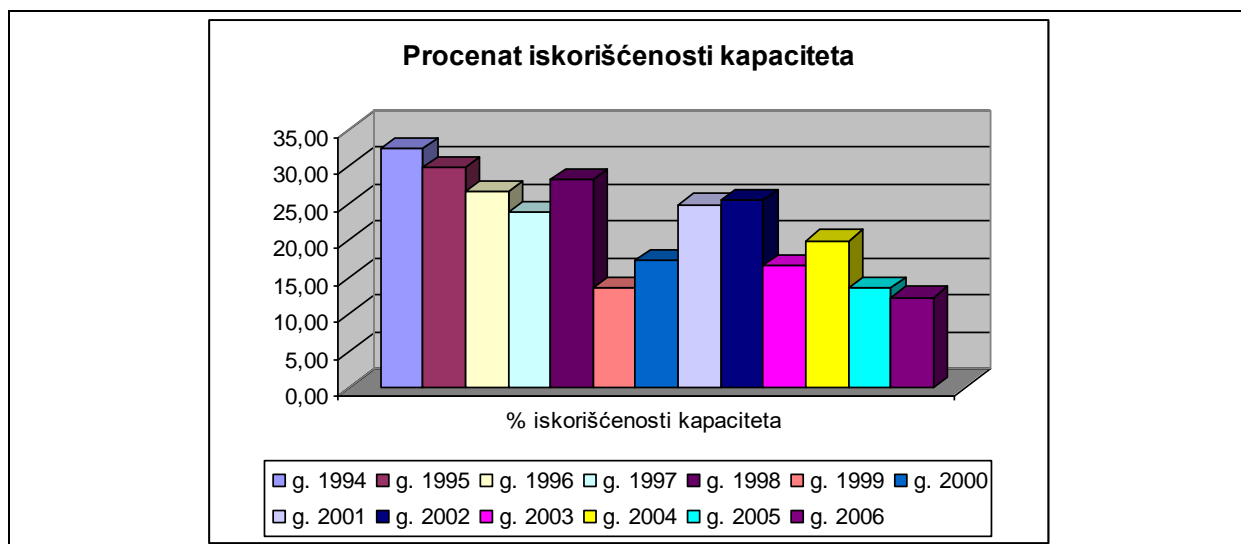
Табела 24: Остварена ноћивања гостију на територији Новог Пазара од 1994-2006

Год.	домаћи	страни	Из бивших република	свега	% искоришћ. капацитета
1994	10727	480	637	11844	32.44
1995	9809	566	503	10876	29.80
1996	8654	645	438	9737	26.60
1997	7386	681	612	8679	23.77
1998	9318	591	393	10302	28.22
1999	4590	183	170	4943	13.54
2000	5999	186	137	6322	17.27
2001	7928	612	517	9057	24.81
2002	7209	1296	796	9301	25.48
2003	4894	483	568	6035	16.53
2004	6563	470	263	7296	19.93
2005	4408	321	214	4943	13.54
2006	2089	510	384	2983	12.27

Извор: Подаци добијени у ТП „Липа“ Нови Пазар, сопствена обрада

Графички приказ података табеле бр. 24

Извор: Обрада мр. Шемсудин Плојовић

Може се приметити да је број домаћих гостију од 1994 – 2006. године у наглom опадању, а страних туриста је било највише 2002. године и може се пратити искоришћени капацитет од 1994 – 2006 године који има тенденцију постепеног опадања.

Табела бр. 25: Ноћења туриста на територији Новог Пазар од 1997 – 2006 по месецима

Месец/Год.	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Јануар	490	405	484	367	442	501	324	345	111	190
Фебруар	433	472	358	552	483	510	388	300	135	118
Март	740	404	414	548	516	751	359	441	157	352
Април	346	684	83	457	504	454	499	721	636	382
Мај	355	1370	45	500	561	702	545	635	670	515
Јун	689	936	183	362	719	1183	520	672	821	370
Јул	644	778	453	373	666	1340	468	500	710	623
Август	713	843	471	485	1055	737	494	685	325	413
Септембар	1205	1361	566	674	755	727	493	701	386	475
Октобар	301	1012	751	534	1463	860	767	711	326	523
Новембар	648	1137	725	557	766	978	508	578	368	582
Децембар	605	500	430	428	727	558	569	602	258	627
СВЕГА	8679	10302	4943	6322	9057	9301	6035	7296	4943	5190

Извор: Подаци добијени у ТП „Липа“ Нови Пазар, сопствена обрада

Из наведених табела може се утврдити да је највећи промет у летњим месецима и то у јулу и августу када су годишњи одмори. А по годинама највећи промет је остварен у 2001 и 2002 години.

Врсте туристичког промета

Новопазарски крај представља сложену природно географску и антропогену целину, и због тога је могуће развити више врста туризма. Досадашњи развој туризма у новопазарском крају није имао толико изражен развојни карактер. Разлога за овакву констатацију има више, а један од значајних је недовољна друштвена усмереност на афирмацију свих видова и облика континенталног туризма.

Екотуризам на рекама и језерима новопазарског краја

Хидрографске особине река Рашке, Увца, Ибра и њихових притока, као и вештачких језера новопазарског краја пружају повољне услове за одвијање различитих туристичких активности. Најзначајније су рекреативно спортске активности у оквиру купалишног туризма. У току летње сезоне, која у зависности од термичких особина траје од почетка јула до септембра, значајан део локалног становништва, већи део слободног времена проводи на некој од поменутих река, а нарочито на плажама језера Газиводе, које се налази на Ибру.

Као што је већ наведено подручје Пештера са својим рекама и осталим водотоцима, изузетно је богато рибом. Риболовни туристички боравак, као специфичан вид туристичког боравка има све више присталица у оквиру укупних туристичких кретања.

Пораст броја риболоваца се одвија у условима све веће загађености вода и све мање простора за риболов - све квалитетније воде су опседнуте риболовцима. Тако и у садашњим условима неразвијене путне мреже и слабих рецептивних капацитета, риболовци посећују сјеничко подручје, што указује, на неки начин, на обележја ове категорије посетилаца и на квалитативна својства подручја).

Новопазарске реке: Рашка, Јошаница, Трнавица, Људска, Себечевска и Бањска поседују скроман рибљи фонд. У горњем току реке Рашке пливају две врсте пастрмке: Калифорнијска (порибљавана из Рибњака-Војин Поповић) и аутохтона врста прелепе Поточне пастрмке, са црвено-црним тачкама на сребрнастом телу. До осамдесетих година прошлог века, у Рашци је било пастрмке и клена у изобиљу, река је целим својим током била незагађена и чиста, а риба није била угрожена људском немарношћу и некултуром. Истина, у то време је било пуно мање риболоваца, риба није изловљавана и народ се некако слабо хранио рибом, у то време. У дољем току реке Рашке до ушћа са Ибром, риба је десеткована а некада је ту било највише. Некада је, у том делу реке, било пуно пастрмке, мрене, клена, скобаља, кркуше, др., а сада има само мало клена и кркуше. Бољи улов се постиже код ушћа реке у Ибар.

У свом горњем току, река Рашка има притоке: Себечевску реку (као десну притоку) у којој има мало кркуше и Људска река (као лева притока) у којој има кркуше али и поточне пастрмке (порибљавана од стране ОСР-Рашка). Некада је била велика атракција пецати на Рашци (на целом току) а нарочито у близини речних воденица тј. Млинова јер су ту остваривани најбољи и највећи улови.

Новопазарска река Јошаница је топлија од реке Рашке, зато је као таква омогућавала мрест многим рибљим врстама риба из Ибра и Мораве. До осамдесетих година у Јошаници су пецани капитални примерци клена и мрене, у делу реке који протиче кроз садашње насеље Шутеновац, што је данас незамисливо. Тренутно у Јошаници има веома мало рибе и то само у њеном горњем току (кркуше), а у доњем току до ушћа у Рашку нема рибе. Од живих бића се могу видети само огромни пацови, који препливавају реку. У десној притоци Јошанице, реци Трнавици има мало кркуше и

то у горњем делу тока јер је доњи део изузетно загађен дивљим депонијама смећа. Иста ситуација је и реци која протиче кроз насеље Новопазарска Бања (коју зову по насељу-Бањска) и улива се са десне стране у реку Рашку. Она је топла и због присуства термалних извора у њој има мало кркуше.

Од свих вода у ове три санџачке општине, новопазарске воде су најзагађеније и у њима има најмање рибе. Изузетак представља само новопазарски део Језера-Газиводе у коме има рибе.

За разлику од новопазарских вода, сјеничке реке и језеро су у довољној мери богати рибом. Ту има и племенитих врста рибе као што су: младица, пастрмка и липљен, има и беле рибе: клен, скобаљ, мрена, плотика, белица и др. као и шаранских врста риба: бабушка, караш и шаран (голаћ и дивљи), као и других рибљих врста у мањој мери.

На притокама Вапе, рекама: Грабовици, Јабланици и Увцу на снази је константна забрана риболова, ради слободног мреста рибе и очувања врсте, као и у горњем делу реке Вапе (од места Мач Брод до извора реке). У току 2006. године, територија општине Сјеница, од места Чедово па целим током реке Вапе са целим језером је проглашена Националним парком на којој је забрањен риболов, изузетно само уз посебну дозволу.

Слика бр. 45: Спортско- рекреативни туризам на Ибру

Извор: Планинарско друштво „Санџак“ Нови Пазар

Река Вапа је, некада, била чувена у целом Балкану по богатом рибљем фонду (капиталним примерцима младице, мрене, клена, скобаља и др.) На њеним вировима као што су места: Црвена воденица, Зарудине, Дачинац, Чедово. Баталина кривина, Младичиште, Камењар, Алијагинвир, Стари-срушени мост, Торови и др. многи мајстори риболова су опробали своје умеће и доживели незаборавне тренутке. Након изградње речне бране и стварањем језера, рибљи фонд је значајно смањен у реци Вапи. У Сјеничком језеру се такође могу пецати све врсте риба које живе у Вапи али и шаран, бабушка и језерска пастрмка. Ипак, у језеру има највише већ поменути белице, која је по величини најмања али и најхалапљивија и најупорнија у исхрани.

Један од основних разлога зашто је поменуто риболовачко подручје Сјенице проглашено као Национални парк је присуство тј. постојање птице Белоглави Суп, која је под посебном заштитом државе и друштва уопште. Она се искључиво храни животињском лешином и о њеној исхрани се брине посебна служба. Организација спортских риболоваца-Вапа из Сјенице редовно порибљава воде на њеном рибарском подручју. Пуно труда су уложили у порибљавање Вапе липљеном, али очекиваних резултате још нема, зато је успешно реализовано порибљавање језера шараном.

Ово рибарско подручје карактерише и једна занимљивост и необичност. Наиме, у реку Вапу се са њене леве стране улива река Увац, која је много мања од ње али од тог места спајања река Вапа губи своје име и зове се Увац. Значи већа река губи своје име (у овом случају-Вапа) и добија име своје притоке (у овом случају-Увац). Иначе, све сјеничке воде су у хемијско-бактериолошком погледу веома чисте и представљају праве бисере. Најбољи показатељ да су једна река или језеро чисти је присуство ракова у њима. У базенима водовода града Рима има ракова и риба, управо из разлога утврђивања чистоће воде. Због присуства ракова у пештерским рекама, често се могу видети видре, које се хране њима.

Тако је једна пештерска река добила своје име а то је Видрењак (управо по видрама), које се хране раковима из те реке, којих и сада има у изобиљу а од риба има, клена и кркуше. Река Видрењак, као и река Годуља (добила име по селу-Годову) се налазе на територији рибарског подручја-Тутин, као и река Ибар у коју се оне уливају као леве притоке. Видрењак и Годуна су сваког пролећа посебно заштићене од стране рибочуварске службе, због мреста рибе из Ибра у њима. Река Ибар је богата следећим врстама риба: поточном пастрмком, калифорнијском пастрмком, липљеном кленом, кркушом, белицом и у мањим количинама младицом. До седамдестеих година прошлог века горњи ток Ибра је био изузетно богат рибом липљеном, било га је у изобиљу али је некаквим чудом десеткован и сада га има у малим количинама, у односу на претходни период. Ибар је преграђен и створено је Језеро Газиводе, које се простире од територије општине Зубин Поток до места Рибарићи-СО Тутин. У језеру има следећих врста риба: шарана, бабушке, греча, скобаља, клена, кркуше и др.у мањим количинама. На делу Ибра од Рибарића према граници са Црном Гором, многи мајстори риболова су опробали своје умеће а нарочито на местима познатим по добром улову као што су: Шљивик, Бектов вир, Стрехе, Црни вир, Зло место, Милина глава, Капавци, Мехов крш и др. Карактеристично за називе ових места је то да су поједина од њих добијала име по нечијем страдању или утопљењу на истим местима.

Јер раније је било веома мало људи пливача, па су многи радећи послове око дивље реке страдали. Обично су се утопљавали приликом спуштања дрвене грађе низ планинску реку и тада би се спуштали низ реку, заједно са трупцима одсечених стабала.

Организације спортских риболоваца из Новог Пазара, Тутина и Зубиног Потока сваке године порибљавају Језеро-Газиводе али и Ибра. Језеро је порибљавано смуђем и црвенперком а Ибар пастрмком, чији лов је забрањен у делу реке од Капаваца до Милине главе (али се повремено дозвољава њен излов).

На горњој Пештери. тј. на риболовачким подручјима Сјенице и Тутина има пуно потока, речица и бара у којима има незанемарљива количина рибе. Наиме, у троуглу места: Расно, Карајукића Бунари и Буђево и речицама, потоцима и језерцима има пуно рибе, то су следеће врсте: клен, бабушка, кркуша, белица и др. Карактеристично за рибу, клена са овог подручја је да има црне тачке по телу, које иначе нема у другим рекама и због чега су многи избегавали да га користе за исхрану. Међутим, након што су многи познати риболовци појели пуно таквих кленова, поуздано је утврђено да је његово месо за људску употребу, као и меса свих осталих риба из поменутих вода и изузетног су квалитета у односу на меса истих врста риба из других река. Примера

ради свако се уверио у квалитет меса наше беле рибе и оне из Саве и Дунава или у квалитет рибе на истој реци у различитим токовима (пример квалитет меса клена из горњег Ибра и оног из доњег је неупоредив у корист овог са горњег тока исте реке).

Организације спортских риболоваца из Новог Пазара, Сјенице и Тутина сваке године организују спорска такмичења на њиховим водама, као што су: Општинска и Регионална такмичења, Меморијал-Рифат Шкријељ-Лаки и Меморијал-Сафет Маврић-Ћако.

У близини ових вода се налазе и позната излетишта, као што су: Пазариште, Багри, Рибарићи, Језгровиће, Милина Глава, Ушће Видрењака, Ибар, Увац, Вапа и др., која су ипак туристички неуређена и у чије уређење (осим часних изузетака) нико не улаже.

Ипак, народ се сваке године у великом броју окупља на овим местима јер једноставно они препознају лепоту очуване природе, која је умела сама да се сачува, а ми то тек треба да научимо и након што је сачувамо можемо је оставити у аманет новим генерацијама љубитеља живота уз очувану а не "очерупану" природу.

Породични излети у циљу риболова представљају посебан проблем за риболовце, који су обично страсно везани са овај спорт. Остали чланови уже породице најчешће нису риболовци и пружају отпор оваквим излетима због недостатка других садржаја на риболовним подручјима. У нашим условима, где нема готово никаквих садржаја, риболовци често због породице не одлазе у риболов, или то чине без породице што знатно смањење туристичку посету подручја. Према томе, ови садржаји намењени члановима породице, веома су значајни за опредељавање риболоваца, где ће излазити у риболов. Из ових разлога у свету је уобичајено да се на подручјима која развијају риболовни туризам обезбеђују посебни садржаји намењени породицама риболоваца, како би се риболовцима омогућило да несметано уживају у својим активностима.

Риболовци који располажу сопственим аутомобилима, од својих тридесетак излазака просечно годишње, око 30% реализују у оквиру дводневних излета са ноћењем. То су најчешће кампери који дивље кампују на месту где лове рибу, јер - како је истакнуто - нема адекватних капацитета за смештај ове категорије туриста. У последње време риболовци све више набављају камп приколице, које или довозе или стационирају за дужи период на местима која им одговарају. Све ове околности, почев од превоза, преко смештаја и пратећих сервиса указују да су риболовци препуштени сами себи, што знатно смањује туристички промет и економске ефекте риболовног туризма у нашој земљи. При томе је посебно значајно да око 30% југословенских риболоваца проводи годишњи одмор или бар један део у риболову, са изразитом оријентацијом на ова подрушја где им се за то пружају најповољнији услови, што значи да само у оквиру годишњих одмора остварују импозантну цифру од близу милион ноћења, а са члановима уже породице најмање двоструко толико.

С обзиром на квалитете пештерског подручја за спортски риболов, и на геопрометни положај може се рачунати са значајном посетом ових клијената у дужем стационарном боравку у сезони годишњих одмора, односно током летњег периода. (Рибарски клуб Рашка, Нови Пазар)

Краћи викенд боравак може да обухвати регионалну и локалну-тражњу укључујући и подручје Рашке, Новог Пазара, Косовске Митровице и других околних градова. Према подацима Риболовног друштва у Сјеници појединих дана борави преко 250 риболоваца на подручју Сјенице (по броју продатих дозвола) при чему је контрола доста слабо организован, па се може претпоставити да је број риболоваца у појединим данима (најчешће за време викенда) и знатно већи.

Уочава се боравак и риболоваца са неким удаљенијих подручја (из Крагујевца, Чачка, Ужица, Београда итд.). Слична ситуација је и на Ибру, односао на језеру Газиводе.

Подручје Пештера без крупнијих интервенција, али уз знатно већу организованост, располаже условима и за остваривање иностраног туристичког промета у области риболовног туризма, односно постизање одговарајућег девизног прилива који не треба занемарити, посебно у периоду када извозна оријентација треба да буде присутна у целокупној југословенској привреди. Уз мало пажње и бриге улов може бити загарантован добрим иностраним риболовцима, што је предуслов за њихов масовнији долазак у оквиру организованих група. Посебно, пружа им се прилика за риболов на квалитетне примерке младице која је готово истребљена у европским, па и југословенским водама. Чињеница да је инострана тражња све већа, а услови за организацију успешног риболова у нашој земљи све мањи, повећава могућности за развој риболовног туризма у Сјеници. У оквиру ових истраживања регистроване су неке агенције које се баве организацијом оваквог боравка и које су веома заинтересоване за организацију риболова иностраних туриста у Сјеници. Оцењено је да би требало почети са пробним групама од око 160 риболоваца са боравком од 3 дана, што знатно прелази данашњи промет иностраних туриста у Сјеници. Било би, укључујући и чланове породица, остварено преко 700 ноћења (пансиона), а девизни прилив се процењује на око 40.000 еура. (Рибарски клуб Вапа, Сјеница)

Ловни туризам

С обзиром на постојеће фондове дивљачи ловни туризам на подручју Сјенице а посебно Тутина има одређене развојне могућности. Ради се о високом ловном туризму иностраних ловаца, који може да оствари значајан девизни прилив. Посебно је битно да се уопште не поставља питање тражње, односно могућности обезбеђења ове врсте посетилаца, с обзиром на ограничени број квалитетних ловишта, уз чињеницу да ловни туризам по свом карактеру не спада у масовне облике туристичког промета.

Простор Пештера располаже одређеним фондом атрактивне дивљачи медвед, велики тетреб, дивља свиња, срна, вук итд. Посебну атракцију може да представља лов на вука, кога у другим европским и југословенским ловиштима има све мање, а који овде прави проблеме скоро читаве године.

Значајна карактеристика тражње у ловном туризму јесте њена изузетно велика куповна моћ, па ова туристичка клијентела захтева врло висок ниво услуга, пре свега у погледу организације и услуга везаних за лов (водичи, гоничи, транспорт, преводиоци, добри услови за одстрел итд.).

За ловце су смештајни услови и остали туристички садржаји од мањег значаја. Квалитет ловишта који обећава добар улов и организација лова представљају главне критеријуме према којима се опредељује клијентела у оквиру ловног туризма. Међутим, то је врло богата и платежно способна туристичка клијентела, веома склона и другим облицима потрошње, па квалитетнији и бољи услови за њихов конфоран и садржајан боравак, директно утичу на ниво остваривања девизног прихода.

Тражња за ловним туризмом највише је изражена у развијеним западно-европским земљама. Уз интензивне организационе активности на линији ловачка друштва-ловна привреда-туристичке агенције - угоститељство, могуће је да се релативно брзо привуку инострани ловци на подручје Тутина и Сјенице.

Оцењени годишњи одстрел (20 комада великог тетреба, медведа 6 комада, дивље свиње 15 комада и вука 30 комада) даје услове за остварење преко 300 дана боравка у оквиру иностраног туристичког промета иностраних ловаца. Процењује се да би од

ловног туризма на подручју Пештера могао да се оствари годишњи девизни прилив од близу 200.000 долара. Посебно је значајно да су групе ловаца превасходно заинтересоване за период касна јесен и почетак зиме када се може очекивати релативно слаб интерес за боравак осталих посетилаца на овом подручју.

Екскурзиони туризам

Са одговарајућим развојем путне мреже биће створени услови за значајније остваривање екскурзионог туристичког промета на овом подручју. По својим карактеристикама Пештер је веома атрактиван и сасвим сигурно може да привуче екскурзије ученика, радних колектива, а уз стварање потребних услова и иностраних туристичких група.

Имајући у виду шире подручје, може се констатовати да највећу атракцију представља класична манастирска тура ибарском долином, која обухвата Жичу, Студеницу, Сопоћане, Ђурђево Стубове, итд., а у оквиру које би, уз обезбеђивање приступа, могао да буде укључен и манастир Црна Ријека на подручју Тутина, као изузетан споменички феномен.

Посебно привлачна би могла да буде кружна екскурзиона тура. Ибарска долина - Пештер - Златар - Златибор, која би укључила кретање практично најзанимљивим туристичким итинерерима у СР Србији са Пештером као посебном атракцијом.

Главно тржиште за екскурзиони боравак чине основне и средње школе и радне организације. Ученичке екскурзије, посебно у почетној фази развоја овог вида туризма на подручју, требало би да имају доминантну улогу. Законом о основном и средњем образовању дефинисано је да су школске екскурзије део васпитно-образовног програма и да представљају део наставе. На тај начин створен је нови вид тзв. "ђачког туризма" који обухвата велику масу ученика основних и средњих школа.

Основни циљеви школских екскурзија проистичу из програмске садржине и захтева наставног плана, који се реализују кроз упознавање:

- географских феномена,
- природних лепота,
- културно-историјских споменика, као и кроз сусрете са другим школама,
- ширење братства и јединства, и
- спорт и разоноду ученика.

Постоји изражена тенденција да школске екскурзије постану сталан облик наставе, обавезан за све ученике, што ће у будуће пружати још значајније могућности туристичкој привреди у целини.

Два основна фактора утичу на опредељење школа за места и подручја на којима ће се екскурзије изводити:

- удаљеност подручја и места, и
- садржаји које нуде одређена подручја и места.

У већини школа екскурзије се изводе по принципу концентричних кругова. Прво се упознаје непосредна околина, затим републике и најзад подручје целе земље. Ово стоји у корелацији са узрастом ученика и настојањем да ученици током школовања упознају све крајеве земље. Полазећи од циљева школских екскурзија може се констатовати да подручје Сјенице и Тутина располаже условима за остваривање већег туристичког промета у оквиру боравка школских екскурзија. Имајући у виду карактеристике и потенцијал овог подручја, веома је значајно што су школе приликом организовања екскурзија веома заинтересоване за природно географске феномене. Пештерско подручје, као јединствено у нашој земљи, па и шире, свакако може да

представља изузетно атрактиван циљ бројних школских екскурзија. Основни разлог што ово подручје није значајније уврштено у интересе школских екскурзија лежи у томе што не располаже са задовољавајућим условима. Ово се пре свега односи на слабу саобраћајну мрежу, као и на неодговарајуће и недовољне смештајне капацитете.

Школе су заинтересоване пре свега за оне врсте смештаја које у начелу имају нешто нижи конфор и које су због тога јевтиније. Поред тога, карактеру школских екскурзија више одговара смештај за колективни боравак младих, нарочито када се ради о млађем узрасту ученика. Хотелски смештај заузима истакнуто место у потребама средњих школа, али је то чешће одраз постојеће ситуације него стварних потреба, јер су и ове школе заинтересоване и за смештај омладинско-спортског типа. У највећем броју случајева, други капацитети (сем хотелских), који се користе за школске екскурзије, запуштени су и испод нужног стандарда, па се у датим околностима избегавају. Имајући у виду ове захтеве, произилази да туристичка понуда пештерског подручја није довољно опремљена за адекватан прихват школских екскурзија. Ова чињеница, поред недовољне афирмисаности и укључености у интересе школских екскурзија, знатно смањује могући промет у оквиру ове категорије туристичких посетилаца.

Што се тиче периода године када би се изводиле школске екскурзије, најјача посета би се могла очекивати у пролеће и у јесен.

Највећи број екскурзија (преко 80%) реализује се у мају, јуну и септембру. Оваква временска концентрација ове тражње је и један од основних разлога да се део екскурзије не реализује због проблема обезбеђивања смештаја за већи број ученика у овим месецима. Међутим, имајући у виду масовност ове тражње и велики број школа и ученика није за потцењивање ни тражња у осталим месецима - пре свега, октобру, марту и априлу. То је више проблем ангажовања туристичке привреде подручја и туристичких организација на обезбеђивању посета ученика и у овим месецима, што би омогућило равномерније и интензивније коришћење постојећих и будућих капацитета намењених за ове сврхе.

Полазећи од огромног туристичког потенцијала у оквиру школског екскурзионог туризма, а имајући у виду природна богатства као и геопрометни положај, може се констатовати да подручје Сјенице и Тутина има значајну шансу у области екскурзионог боравака.

Изградња и модернизација путне мреже, формирање адекватних смештајних капацитета и предузимање потребних организационих активности, у догледном временском периоду, треба да доведе до остварења одговарајућег туристичког промета у области школских екскурзија.

Поред општег унапређења услова боравака неопходно је предузети мере за укључивање овог подручја у програме школских екскурзија, што с обзиром на изузетне природне атрактивности оно свакако заслужује.

Рекреативна настава, тзв. "школа у природи" представља облик омладинског туризма који може такође да нађе одређено место у туризму Сјенице и Тутина.

Настава у природи је релативно нов облик образовано-васпитног процеса у основним школама коју карактерише дужи боравак (до 15 дана) ученика ван места у коме се налази школа. За разлику од школских екскурзија, за време овог боравака се одвија редовна настава.

Циљ рекреативне наставе је:

- развијање колективног духа и самосталности код ученика,
- промена животне средине,
- одмор и рекреација у природи (здравствено - превентивни боравак),
- упознавање нових подручја, места и људи,
- контакти са другим школама у ученицима.

Здравствено-превентивни циљеви овог боравка су превасходни, по којој је настава у природи првенствено намењена ученицима из већих урбаних и индустријских насеља, где постоји проблем загађења, простора за слободно кретање и игру ученика, где нема довољно услова за дружење са вршњацима и сл. Одлуку о рекреативној настави доносе саме школе, али реализација у високом степену зависи од родитеља, односно од њихове сагласности.

Према спроведеним истраживањима рекреативном наставом обухваћено је 28% школа и то углавном из привредно развијених средина. То потврђује да је тражња овде знатно сужена у односу на школске екскурзије, због тога што у многим школама не постоје потребе за оваквим боравком, као и из рнтеријалних и организационих разлога.

У погледу места где се ова настава изводи, досадашња искуства показују да се школе углавном опредељују за планинска места или места на мору. То је разумљиво када се има у виду првенствено здравствено - превентивни карактер овог боравка. Школе у Србији као места оваквог боравка најчешће наводе Рудник, Дивчибаре, Ртањ, Гоч, Брус и Копаоник а затим места на мору. С обзиром на изражено интересовање за планинска места, сасвим је извесно да би се наведеним могло прикључити и подручје Пештера, јер ирна све природне факторе и могућности да задовољи основне мотиве боравка у оквиру школе у природи. Осим тога, посебно су значајни јединствени биоклиматски фактори пештерског подручја, с обзиром да рекреативна настава обухвата децу из узбаних средина и да је здравствени и рекреативни мотив веома заступљен. У погледу активирања подручја Пештера за потребе рекреативне наставе, пре свега, због близине, треба рачунати на децу Краљева и ближих градова краљевачког региона, а затим из за шире подручје Србије, укључујући и Београд.

Значајно тржиште у области екскурзионог боравка представљају радни колективи, од којих око три четвртине повремено организују путовања, излете и екскурзије за своје раднике.

Учешће на овира екскурзијама је у већини колектива масовно. Објективно, то ствара проблеме на садашњем степену развијености понуде, јер је мало капацитета који могу да прихвате веће групе, при чему путовања већих колектива захтевају и знатно бољу организованост туристичке привреде него што је то данас случај.

С обзиром на то да у овим излетима узимају учешће и чланови породица радника, чиме се број учесника практично удвостручује, може се рећи да постојећа понуда уопште, као и на подручју Новог Пазара, Сјенице и Тутина, у погледу капацитета знатно заостаје за тражњом која се јавља.

Понуда једне туристичке агенције „Спорттурист из Новог Пазара” Сопћани-Стари Рас – Ђурђеви Ступови, три дана.

1. дан. Полазак аутобуса из Београда у 07.00 часова. Вожња Ибарском магистралом до старог града Маглића. Обилазак једног од најбоље очуваних споменика средњовековне српске војне архитектуре који доминира долином Ибра. Наставак вожње до Студенице. Обилазак једног од најзначајнијих српских манастира, задужбине Стевана Немање из XIII века. Долазак у Нови Пазар, у поподневним часовима. Смештај у хотелу, ручак, слободно време, вечера, ноћење.

2. дан. Доручак.обилзак Сопћана, који се налази на изворишту реке Рашке, задужбине краља Уроша II у коме се налазе неке од најлепших фресака на Балкану, од њих је најпознатија фреска „Успење Богородице“ и „Лепог Јована“. Након тога обилазак остатка старог града Раса, где је настала рва српска држава. Наставак обиласка долине Рашке посетом Петровој цркви из IX века, једне од најстаријих цркава на Балкану. Црква је изграђена на темељима старог храма из V века. Црква је позната и по одржавању Дежевског сабора и по томе што је Немања у њој примио православље. Обилазак Ђурђевих Ступова задужбине Стефана немање, подигнут 30

година пре Студенице. Ппознат је по фрескама на којима су приказани Немањићи. Ручак - лунцх пакет. После подне одлазак до 30-так километара удаљеног манастира Црна Река код Рибарића. Манастир се налази у кланцу окружен шумом и подсећа на манастир Св. Василија Острошког. Повратак у хотел. Вечера. Ноћење. Навече дискотека.

3. дан. Доручак. Након доручка обилазак Пештерске висоравни познатој по природним лепотама и по производњи здраве хране. Повратак за Нови Пазар. Панорамски обилазак историјских знаменитости града. Оријенталних споменика, као што су Иса-бегов хамам, парк где се налази Кула мотриља и три бедема палисадног типа, Алтун Алем џамија, затим шопинг туризам, тј. обилазак трговина, дућана и пијаце по којима је овај град надалеко познат. Ручак – лунц пакет. Слободно време до 15.00 часова, када се полази за Београд и долазак у Београд у вечерњим сатима. Цена аранжмана по особи износи 4.250 дин. Цена аранжмана је израчуната на бази 45 особа у аутобусу. Цена аранжмана обухвата превоз туристичким аутобусом, два пансиона у новом Пазару, трошкови локалног водичаи трошкови организације путовања. Цена аранжмана не обухвата индивидуалне трошкове. (Овај програм путовања је добијен у агенцији „Споттурист“ у Новом Пазару.

Транзитни туризам и краћи излетнички боравак

Овај облик туризма условљен је геопрометним положајем, односно туристичким токовима који тангирају подручје Пештера.

На подручју Сјенице и Тутина може се очекивати и боравак делом туриста који се крећу:

- путем од Београда према Ужицу, Златибору, Бијелом Пољу и Јадрану,
- путем од Београда према Краљеву, Новом Пазару, Бијелом Пољу (преко Рибарића, Рожаја и Иванграда), и даље такође према Црногорском Приморју (тзв. "Ибарска магистрала"), као и од туриста који се крећу путевима - Чачак-Пожега-Ивањица-Сјеница (Дуга Пољана) и Рибариће-Косовска Митровица и даље према Јужној Србији, Косову и Македонији.

Са становишта положаја ширег подручја Сјенице и Тутина може се констатовати да се оно налази на прометним правцима на којима се формирају снажни домаћи туристички токови према Црногорском Приморју, као и доста снажан туристички ток (који практично тангира подручје Пештера) на релацији Јужни Јадран-Косово-Македонија-Грчка, односно Бугарска (Турска).

Према извршеним снимањима 1978. године од укупног броја возила који се крећу Ибарском магистралом према Црној Гори утврђен је током летње сезоне од око 100 возила на час (без локалног промета) од чега су:

- 76% - возила са домаћом регистрацијом,
- 24% - возила са страном регистрацијом,

Процењује се да је обим овог промета на Златиборском путу најмање два пута већи.

Од домаћих возила из уже Србије, Косова и Македоније чине 87% промета преко овог подручја.

Домаћи туристи користе овај правац у циљу:

- 65% за излазак на Јадранско море. При тома, иако је претежан део ових туриста оријентисан на Црногорско Приморје, као циљ путовања се јављају и Дубровник, Макарска ривијера, Сплит, Трогир, Шибеник итд. што значи да се овим правцем остварује и веза са овим деловима Јадрана.

-12% путује у разна нтеста Црне Горе ван Приморја (Подгорица, Беране, Бијело Поље, Колашин, Мојковац), јер је овуда и најподеснија веза за југоисточне делове Србије, Косово и Македонију.

- 11% овим путним правцем путује у Грчку, Бугарску и Турску, углавном из Хрватске и Босне и Херцеговине, али и са других подручја (кружна туристичка путовања),

- 7% туриста (углавном са истих ових подручја) путује на Косово и у Македонију,

- 5% путује у остале републике (Босну и Херцеговину, Србију, Хрватску) углавном са Косова и из Македоније.

Све ово показује да се, иако је веза са Јужним Јадраном овим правцем најчешће присутан мотив и преваходни фактор промета преко овог подручја, ове саобраћајнице користе знатно шире и да у многоне превазилазе ову своју основну функцију.

Циљеви путовања код иностраних туриста који тангирају пештерско подручје пружају сасвим друкчију слику:

-19% странаца који путују овим правцем има за крајњи циљ неко подручје Југославије. То су углавном посетиоци Јадрана који посећују неке туристичке знаменитости Србије, Косова и Македоније.

-76% поред боравка у Србији путује даље у друге земље-најчешће у Грчку, затим Бугарску и Турску,

-5% страних посетилаца нема одређен план и даје неодређене одговоре, што значи да су изразити мобилитарни туристи чије кретање зависи од даљих околности на путовању. (Програм развоја туризма на подручју Сјенице и Тутина, 1982, 64 и даље)

Као што се види већ данас постоји формиран доста значајан међународни туристички ток који везује Јадранску обалу са Грчком, Турском и неким земљама Источне Европе, а у коме би шире подручје Пештера могло да игра одређену улогу. Најбројнија су возила из СР Немачке, Француске.

Све три групе одговора имају посебну важност за развој туристичких токова преко подручја Пештера и сви заједно чине складну целину битних фактора - подесни прометни положај, природне лепоте и привлачност амбијента, односно нове и неотривене природне вредности за велики број туристичких посетилаца.

Практично сви транзитни туристи овог подручја користе у својим путовањима сопствена моторна возила. То је условљено чињеницом да ово подручје располаже сано друмским саобраћајницама и да се налази у фази развоја искључиво транзитног туризма којим су углавном оријентисани моторизовани туристи.

Као циљ путовања близу 90% и домаћих и страних анкетираних туриста наводи одмор и разоноду. Дакле, највећи број туриста је на путовању због одмора, рекреације и слично. То су тзв. "прави туристи" који имају и највише захтеве у погледу атрактивности и садржаја боравка.

Путницима који транзитирају подручје (анкета на путу) било је постављено и питање да ли на овом свом путовању намеравају негде да се задрже (да прекину путовање). Око 60% домаћих и 83% страних туриста намерава да се задржи на подручју. Код домаћих транзитних туриста, као разлог задржавања доминирају, краћи одмор и узимање obroка, а потом ноћење и разгледање места и околине. Код страних туриста, ноћење је на првом месту, а потом следи узимање obroка, разгледање места и околине и краћи одмор, који такође у високом проценту учествују као разлози задржавања.

Разлике између домаћих и страних путника су разумљиве и логичне. Путовање аутомобилом је доста скупо у нашим условима, а свако задржавање изазива додатне трошкове често су и предвиђене дневне туре наших путника доста краће од тура

страних туриста, па су и потребе прекида путовања ређе. Међутим, имајући у виду веома велики број путника који се креће овим прометним правцима претходни подаци су охрабрујући.

Овде треба имати у виду и стални пораст животног стандарда и куповне моћи домаћих туриста који ће учинити нашим људима приступачнијим разне облике прекида путовања, нарочито ноћења. У том смислу, наведени разлози задржавања пружају значајне шансе и садашњим, а још више будућим, смештајним (ноћење), односно угоститељским капацитетима (оброци, краћи одмор уз кафу, напитке и сл), на подручју Пештера, с обзиром да се оно у целини гледано, налази на погодном месту у оквиру циркулације на овим прометним правцима. Управо полазећи од тог положаја, као и од изјашњавања анкетираних туриста, може се констатовати да је шире подручје Пештера подесно и атрактивно за прекид планираних путовања. Добрим тржишним наступом, развојем одговарајуће понудо и спретном туристичком пропагандом могуће је да се број оваквих посетилаца знатно повећа.

Слика бр. 46: Излетници поред реке Раике код Пазаришта

Извор: С. Шаџировић

Међутим, остаје чињаница да ће транзитни туризам моћи да поприми значајније димензије на Пештеру, тек по изградњи већ више пута поменутих саобраћајница. Конкретно, подручје Тутина може да рачуна са транзитним прометом тек изградњом пута Тутин-Шпиљани, када ће се - сасвим извесно- значајан део туристичког промета на потезу Нови Пазар-Рибариче-Шпиљани преместити на овај нови путни правац Нови Пазар-Тутин-Шпиљани. До изградње ове саобраћајнице, чија се реализација може ускоро очекивати на промет транзитних туриста може да рачуна готово искључиво потез Газиводе-Рибариће.

Ситуација са појавом транзитних туриста на подручју Сјенице је сложенија, јер ће се транзитни промет овде јавити тек са изградњом пута Сјеница-Нова Варош. Међутим, са пуно основа може се очекивати, као што то показују претходни подаци, да ће се и на овом путном правцу, јавити значајан транзитни промет са стајном тачком у Сјеници, као и да ће овај путни правац побудити велики интерес код туриста који се крећу у правцу север-југ, односно исток-запад.

У вези транзитног туризма на подручју, веома је значајно да се истакне још једна доста масовна појава. Велики број ових туриста заинтересован је за комповање као облика боравка. То је и разумљиво, јер су управо кампери најпокретљивији део

туристичке тражње, склон чешћем заустављању и промени места боравка. У оквиру поменути анкете утврђено је да је 23% домаћих и 45% страних посетилаца заинтересовано за камповање. Ова појава је у ствари интегрални део путовања моторизованих туриста и мобилитарног туризма уопште. "Модерни номади" како се најчешће називају ови туристи постали су најмасовнија појава у европском туризму, паралелно са експанзијом аутомобилског туризма. То је такође облик рекративног туристичког боравка, где је туриста у непоследном контакту са природом, па представља појаву која добија све шире размере. Значајно је да је ово и један од најјефтинијих облика туризма, мада тај мотив губи у значају нарочито код туристичких посетилаца из земаља Западне Европе, са високим животним стандардом.

У последње време добија све шире размене код страних, као и код домаћих туриста путовање са приколицама (трајлерима) - покретним кућама за одмор и боравак. Приликом овог истраживања евидентирано је 18% страних и 8% домаћих возила са приколицом. Посебно изненађује висок проценат домаћих путника са приколицом. Како је ова појава код нас још увек у почетној фази развоја, може се очекивати експанзија оваквог туристичког боравка током следећих година. Наиме, кампинг-туризам доживљава у Југославији веома интензиван развој, углавном због снажног притиска тражње, јер је наш развој туризма дуго био оптерећен погрешним ставовима да овај облик туризма не представља значајан допринос туристичкој привреди. Развој кампинг туризма у нашој земљи илуструју следећи подаци:

Иначе, развојем камперског туризма, почев од 1973. године у великој мери су захваћени и домаћи туристи, што је условљено интензивним порастом моторизације и развојем мобилитарног туризма. Према томе, кампери постају све бројнија и значајнија клијентела, као што је показала и ова анкета на Ибарској магистралаи. То свакако треба респектовати у будућем развоју туристичке понуде на подручје Пештера.

Кампинг-туризам је истакнут у оквиру разматрања транзитног туризма јер је веома честа појава, нарочито у континенталном делу земље. Међутим, кампинг своју основну мотивацију налази у стационарном или краћем боравку, који траје неколико дана. Пештер апсолутно располаже условима и за камперски боравак ове врсте. Неке категорије будућих туристичких посетилаца овог подручја изразито су склоне камповању (нпр. риболовци). Камперски тип боравка имаће одговарајућу улогу и у превентивно-здравственом боравку, па ови капацитети на сваки начин треба да нађу своје место у будућој туристичкој понуди на подручју Пештера.

Један од облика краћег боравка, сличан транзитном, за који постоје услови на подручју Пештера, краћи излетнички боравак. Основну заинтересованост за овај облик боравка, због близине подручја и подесних саобраћајних веза показаће бројно становништво околних подручја, у односу на Сјеницу и Тутин, као и туристи који посећују ова подручја.

Локално становништво, са све већим порастом животног стандарда и градским начином живота, показиваће из године у годину све већи интерес за излазак у природу, пре свега из рекреативних мотива. Ради се о веома великом тржишном потенцијалу. Наиме, околна подручја, укључујући и Сјеницу и Тутин, броје преко 500.000 становника, а имају годишњу посету око 210.000 туриста, од којих су око 20.000 страни туристи. То чини добру основу за одређени туристички промет, који би се уз систематско обогаћивање понуде и усмеравање потенцијалних посетилаца, могао у оквиру излетничког боравка остварити на подручју Пештера. Уколико би било остварено активирање и сасвим малог дела овог тржишног потенцијала, били би остварени изузетно позитивни ефекти туристичке привреде на подручју.

Екотуризам на планинама

Зимски туризам се налази у Југославији у почетној фази развоја, али уз веома снажну експанзију која се може и даље очекивати. Развој тражње за зимским боравком условљава низ фактора, међу којима су најзначајнији пораст животног стандарда и куповне моћи југословенског становништва, све тежи услови живота у градовима услед загађености животне средине, потреба рекреације и боравка на чистом ваздуху. Овај скупљи облик одмора (јер зимски туризам је у начелу скупљи од летњег) постаје све приступачнији југословенским грађанима, а потреба за максимално ефикасним коришћењем викенда, празника, годишњег одмора у два дела, све изразитија. Традиционалне навике се мењају, па иако лето као време годишњих одмора остаје преокупација највећег броја туристичке клијентеле, зимски период се све чешће користи за цео или допунски одмор и рекреацију.

Слика бр. 47: Планинари на Мокрој Гори

Извор: Планинарско друштво „Санџак“ Нови Пазар

Зимски центри (и поред одређених недостатака) привлаче све већи број туристичких посетилаца, што такође указује на опште повољне перспективе развоја зимског туризма. У време пуне зимске сезоне (школски распусти, зимски празници) сви капацитети су распродати, а великом броју захтева туристичке агенције не могу да удовоље.

Имајући у виду данашњу ситуацију у вези са могућностима девизног плаћања, односно потребу ограничења трошења девиза, извесно је да ће у следећем периоду доћи до смањена броја аранжмана у иностранству, пре свега на конвертибилном подручју. То ће довести до још већег притиска домаће тражње на ионако ограничене рецептивне капацитете зимских туристичких центара у нашој земљи. Овакво стање је већ данас јако изражено, а може се очекивати да ће се следећих година погоршавати. Потреба деце и омладине за зимским боравком је из здравствено-превентивних и рекреационих разлога веома изражена, и ту се ради о масовној тражњи која на

данашњем нивоу развоја зимских рецептивних капацитета ни из далека не може да буђе задовољена.

У таквим условима, и без протензија да се развије у значајан центар зимског туризма, Пештер може да рачуна са веома добром посетом у зимском периоду.

Недостатак капацитета за зимски туризам у земљи, који ће још дуго бити присутан, доводи до тога да и мањи туристички центри који имају услова за зирнске спортове и основне смежтајне капацитете, постају веома атрактивни - све је израженија дисперзија смучарских центара, терена и пратећих капацитета. Активирању терена који имају услове за зимски туризам допринело је све масовније коришћење покретних ски-лифтова. Све то доводи до формирања већег броја мањих смучарских центара, који су изванредно посећени од регионалне и остале домаће клијентеле.

Тако је на пример, на оближњем подручју, у Рожајама, мотел "Турјак", који сада прераста у хотел, уз кога су монтирана два мања ски-лифта, веома посећен у току зимског периода. За време викенда и празника овде је евидентно велико присуство смучара из Берана, Бијелог Поља, Косовске Митровице, и исталих околних места. Све то указује да, одговарајућим опремањем за зимске спортове и рецептиву туриста и подручје Пештера може да рачуна на значајан туристички промет у оквиру зимског туристичког боравка.

Слика бр. 48: Планинари на врху Мокре Горе – Поглед (2154м)

Извор: Планинарско друштво „Санџак“ Нови Пазар

У задње време све је атрактивнија планина Голија која спада у једне од најлепших планина у Србији, она се налази између новопазарске, сјеничке и ивањичке општине. За валоризацију планинског туризма на овој планини је од великог значаја скоро завршени пут који повезује Нови Пазар са Голијом и изградњом неколико туристичких објеката, најпознатији је туристички центар Одвраћеница. Смештен је на самим изворима реке Студенице, недалеко од највишег врха голије, Јанковог камена (1833м). Скијалиште се налази на 1744м надморске висине на изузетно лепој локацији на којој би могли бити изграђени терени за нордијске дисциплине. Одвраћеница је окружена врховима Кула и Црни Врх са којих се спуштају добри терени за алпско скијање. Стазеса врха Кула су већ просечене и уређене. Постављен је ски лиф типа сидро дужине око 500м. С обе стране ски лифта се простиру стазе Кула1 и кула2 дужине 820 и 200м, а висинска разлика је 133 метра. У подножју је постављен беби ски лифт који је ноћу осветљен. Планирано је да се у сарадњи са смучарским савезом

Србије организује републичко такмичење за цицибане на ски стазама овог новог ски центра на голији.. на голији је од раније постојао планинарски дом на месту Одвраћеница, који је био својина планинарског смучарског друштва, а затим је прешао у својину ТК Рашка, сада је у приватној својини и овај објекат је адаптиран и преуређен. У понуди је удобан смештај у двокреветним, трокреветним и четворокреветним собама и апартманима. Све собе и апартмани имају ТВ и купатило. Уређена је трим стаза- Здравље, као и терени за мали фудбал и мале спортове.

Изузетне услове за развој планинског туризма пружају Мојстирско Драшке планине које припадају тутинској општини. На овим планинама налази се највећи врх Србије, који се зове Поглед и налази се на административној граници Тутинске општине и Истока. Скоро је на овој планини саграђен планинарски дом Санцак.

Пештерска висораван пружа велике могућности за зимске спортове и рецептиву туриста на ширем подручју Пештера.

Сеоски туризам

Као веома специфичан облик туризма, који обухвата боравак на селу и смештај у сеоским домаћинствима, сеоски туризам добија посебан карактер у планинским подручјима, јер по правилу супсумира и аутентичне облике живота у конкретној средини, што веома често представља посебну привлачност за туристичке посетиоце.

Према томе, могућности пласмана туристичких услуга у домаћој радиности, односно сеоком туризму, на планинским подручјима су доста велике, посебно каја се има у виду недовољна изграђеност других смештајних капацитета у овим туристичким центрима.

Сеоски туризам који је проистакао из потребе да се становницима из већих урбаних центара омогући боравак у природном амбијенту и услови живота и становања који су нешто сасвим друго од његове свакодневице у великим градовима, као и из потребе да се повећају смештајни капацитети, поприма такође све шире размере и у Југославији, док је у свету већ одавно постао значајан део туристичке понуде.

У многим земљама Европе, развоју туризма на селу поклоњена је велика пажња. У томе се највише постигло у Француској, Аустрији и Швајцарској. Капацитети су стварани адаптацијом сеоских кућа, изградњом мањих пансиона или уређењем соба за изнајмљивање у стамбеним зградама власника. Развој туризма усмерен је првенствено на планинска села. Једна од мера за унапређење овог туризма је додељивање кредита под повољним условима, као и смањење пореских оптерећења.

Међу гостима је највише оних из великих градова (64%). По старосној структури само 3% је млађе од 30 година, док је 4% гостију изнад 50 година, 12% гостију је старо од 30-40 година, а 16% од 40-50 година. По образовној структури највише гостију је са високом стручном спремом (чак 80%). Већина ових посетилаца сваки летњи одмор проводи на селу. За одмор на селу у току лета опредељује се 61% гостију, а за зиму 23% гостију. Као што се види, на боравак у сеоским домаћинствима - као вид одмора, највише су упућени становници великих градских агломерација и то махом врло образовани. 51% гостију на село долази по сопственој иницијативи а 45% под утицајем организационе туристичке пропаганде. Мотиви доласка на село су најчешће и мир, свеж ваздух, здрава домаћа храна, могућност излета, гостољубивост домаћина итд. Највећи број примедби односи се на пошту, телефон, недовољну санитарну опремљеност и делимично слабе путеве, што указује да су инфраструктурни услови

веома битан фактор ка успешном развоју. (Програм развоја туриза Сјенице и Тутина, књига 1, Београд, 1982, 68 и даље)

У појединим крајевима Србије учињени су напори који би могли да подстакну развој сеоског туризма и у другим селима која имају неопходне природне и друге услове. За сада села у ивањичком крају, затим под Рудником, на Голији, у околини Пирота и на Дивчибацама нуде више од 2.000 лежаја. У сеоском туризму се истичу села: Девићи, Катичи, Међуречје, Сирогојно, Белановица, Славковица, Планиница, Ваљевска Каменица, Сићево, Јошаница, Јарменовци, Врњци, Борићи, Брзече, Звонце, Перућац, Рача, Рудине, и још нека. Са највише армбиција пошло се у ивањичком крају, где у појединим селима госте прихватају већ десетак година.

У селима ивањичког краја почело се са развојем сеоског туризма 1972. године, када је обновљен Туристички савез Ивањице. Тада је усвојен први план развоја туризма у општини Ивањица у коме је одговарајуће место добио и сеоски туризам.

Слика бр. 49: Стадо оваца на Пештерској висоравни

Извор: Р. Шкријељ

Осим природних и климатских услова, традиционалне гостољубивости српског села, лошег пута од 36 км и изузетне предузимљивости Месне заједнице у Девићима није се располагало ни са каквим другим условима. У овом селу се почело са свега 40 постеља, али је велики публицитет у штампи условио да се још исте године припреми још 40 постеља. Што је најважније, сви гости који су те године били у Девићима на одмору отишли су више него задовољни. Већ у следећој години отворени су нови нунктови у селима Маће и Катичи. Село Маће је најбољи пример туризмом преображеног села. Данас, у домаћинствима села Маће која су оријентисана на туризам, одвојено је економско двориште од дворишта у коме бораве гости. Уређена су нова купатила, употпуњена је бела техника, преуређене су просторије. Нека домаћинства направила су посебне просторије за дневни боравак гостију итд. Пољопривредна производња на оне производе који се користе у припремању разноврсне хране гостима.

Развој сеоског туризма у зависности од туристичких токова може се сагледати и на примену малог и туристички недовољно опремљеног места Батина на Дунаву, у Војводини. У непосредној близини овог места Дунав је богат рибом па се успешно развија сарадња са риболовцима из СР Немачке. Батина располаже са свега тридесетак

лежаја у сеоским кућама и готово никаквим додатним садржајима. Међутим, немачки риболовци су овде редовни посетиоци у летњим месецима. Развој овог боравка био је врло интензиван. 1974. године почео је са свега 60 ноћења али је веома брзо растао са 400 ноћења 1976. године, 650-1977. до 1.100 ноћења у 1978. и 4.500 ноћења у 1979. години што је више од броја остварених ноћења страних туриста у многим местима која располажу са знатно већим туристичким капацитетима. Овај пример је још речитији ако се има у виду да су овакви резултати постигнути без готово икаквих инвестиционих улагања и у оквиру малобројних смештајних капацитета у домаћинствима. Ако се у светлу свих претходних података анализирају могућности и тржишни услови развоја сеоског туризма, а такође и смештаја у домаћој радиности на подручју Пештера, могу се дати задовољавајуће оцена. (Програм развоја туризма на подручју Сјенице и Тутина, књига 1, Београд, 1982, 79 и даље)

Амбијенталне вредности, природне реткости, климатски фактори, обележја сеоског живота и фолклора, гастрономске специфичности и низ других обележја пештерског подручја, од пресудног су значаја за туристичку тражњу заинтересовану за сеоски туризам.

Слика бр. 50: Тузински станови на Пештери

Извор: Р. Халиловић

Разматрање и анализа тражње и основних мотивација појединих категорија туристичких посетилаца, који могу да покажу већи и изразитији интерес за подручје Пештера, недвоисмислено указују да ово подручје располаже великим тржишним потенцијалом, при томе доста разноликим у односу на мотиве, ниво, садржаје, дужину и период боравка током године. Према томе, може се констатовати да су општи тржишни, услови задовољавајући и да неће представљати никакав проблем бржем развоју туризма на овом подручју. Међутим, иако присутан, постојећи тржишни потенцијал остаје далеко од оствареног туристичког промета, у колико се не обезбеде одговарајући услови за боравак појединих сегмената туристичке тражње, и не уложе крупни напори у области тржишног наступа и организације пласмана расположиве туристичке понуде која ће овде бити формирана.

У том смислу било би неопходно формирати одређене смештајне и остале пратеће капацитете чија динамика, нарочито после почетних улагања, треба да прати пораст активираних туристичке тражње за боравком на подручју Пештера.

Сеоска насеља на Пештеру имају повољне услове за развој сеоског туризма. То су повољност рељефа, количина питке воде, чисти водени токови, богатство пашњака, квалитет земљишта који омогућава разноврсну флору и фауну и производњу здраве хране.

Сеоска насеља на Пештери су смештена на долинским странама то јест на ободу планина, затим у крашким пољима, тектонским басенима и у увалама. То су села која се везују за геолошке и геоморфолошке целине те их можемо заменити појмовима долинска, котлинска, потпланинска, села на површима итд. у пештерским селима се задржао традиционални начин сточарења, највише се узгајају говеда, овце и козе. По млечним производима кајмак и сир, као и сухомеснатим производима као што је сјеничка пршута Пештер је позната и ван граница наше земље.

Сеоска насеља на Пештери располажу бројним куриозитетним туристичким елементима. Традиционални начин живота у овим селима задржао се до данас, а прожет је утицајима како староседелачког тако и досељеног становништва, нарочити из Црне Горе и Херцеговине. Шароликост кућа за становање, економских зграда, народне ношње, исхране, говора итд. дају посебну туристичку вредност становништву Пештера и могућност за развој екотуризма. Старији типови кућа представљени су типичном фолклорном архитектуром у којој доминирају брвнаре. Куће овог типа су се задржале у већем броју села у Пештеру. Има их Шављу, Буђеву, Вапи, Тријебинама, у тутинској општини у селима у долини Ибра, а нарочито у селу Драги и Мојстиру. Зидови ових кућа грађени су од хоризонтално наслаганих брвана од смрче. Дрвена конструкција налаже на камени подзид који је због нагиба у доњем делу знатно виши. Преко стрмо постављених рогова постављена је сабијена слама на коју налажу дуге облице везане у врх крова због ветра. Већина кућа прекривена је шиндром. Кућа је облика коцке, има двоје врата постављених једна наспрам других ради лакше контроле дворишта и проветравања. Праг је по правилу висок због наноса сена и да стока не би улазила у кућу. (Родић З. Сеоска ккућа и економске задруге, Гласник етнографског музеја, Сјеничко пештерска висораван, 1992, 56).

Слика бр. 51: Очуване старе куће у Баћици на Пештери

Извор: С. Шаћировић

Нарочито је интересанто картонско сточарење које је веома редак мотив са становишта одрживог развоја туризма. Овакви картони или станови очувани су на планини Гиљеви која је позната по полуномадском сточарењу где од маја до новембра људи бораве са својим стадима. Најпознатији су станови у селу Тузињу, познати као Тузињски станови и они су под заштитом државе.

Може се закључити да с обзиром на очекивани стални пораст интересовања за боравак у планинским подручјима, а имајући у виду компаративне предности Пештера

у односу на остала планинска подручја (у погледу квалитета ваздуха, пре свега), превентивно-здравствени боравак има услова да заузме доминантно место у оквиру укупног туристичког промета на подручју Новопазарског краја, и да на тај начин убрза укупну афирмацију овог подручја на туристичком тржишту.

Екотуризам у градским срединама

Екотуризама у градским срединама везан је у новије време и за све већи број манифестација које се одржавају у Новом Пазару. Развоју екотурзима у градским срединама, нарочито у овом граду доприносе и културно историјски споменици из различитих периода. У новије време врши се рестаурација културно историјских споменика у новопазарском крају што ће допринети повећању туристичког промета у овој регији. Конзерваторско рестаураторским радовима обухваћени су манастир Ђурђеви Ступови а завршени су на Сопоћанима, затим на џамијама као што су Алтун Алем и Лејлек џамија. Врши се рестаурација Бедема у новопазарском парку, где се налази кула мотриља, где је такође извршена рестаурација. У руинираном стању је хамам Иса-бега Исхаковића који је један од камена темељаца Новог Пазара. Од великог значаја за развој овог вида туризма јесте и градски музеј.

Музеј у Новом Пазару формиран је 1953. године као завичајни музеј и тада је поседовао малу музејску збирку. Године 1971. преименован је у музеј "Рас" од тада музеј је постигао изванредне резултате у прикупљању значајних експоната, организовању промоција, и издавачкој делатности. Од великог значаја за музеј "Рас" је издавање -Новопазарског зборника-.

Слика бр. 52: Експонати у новопазарском музеју „Рас“

Хидрија, Грчко-Илирски налаз
појас

Златна пеокторала

Златни

Извор: Проспект О. Нови Пазар

Данас музеј располаже са веома драгоценим сликама, фотографијама од веома значајне уметничке вредности, данас музеј располаже са 6000 значајних експоната и као такав представља веома важну културну установу коју туристи све чешће посећују.

У новопазарском крају бројне су културне испортске манифестације. Неке имају дужу традицију, а неке су организоване у новије време. Једна од најпознатијих културних манифестација су:

- Републичка смотра омладинских хорова Србије, која се одржава у мају.

Слика бр. 53: Хор дома културе Нови Пазар

Извор: монографија Дома културе Нови Пазар, 1996.

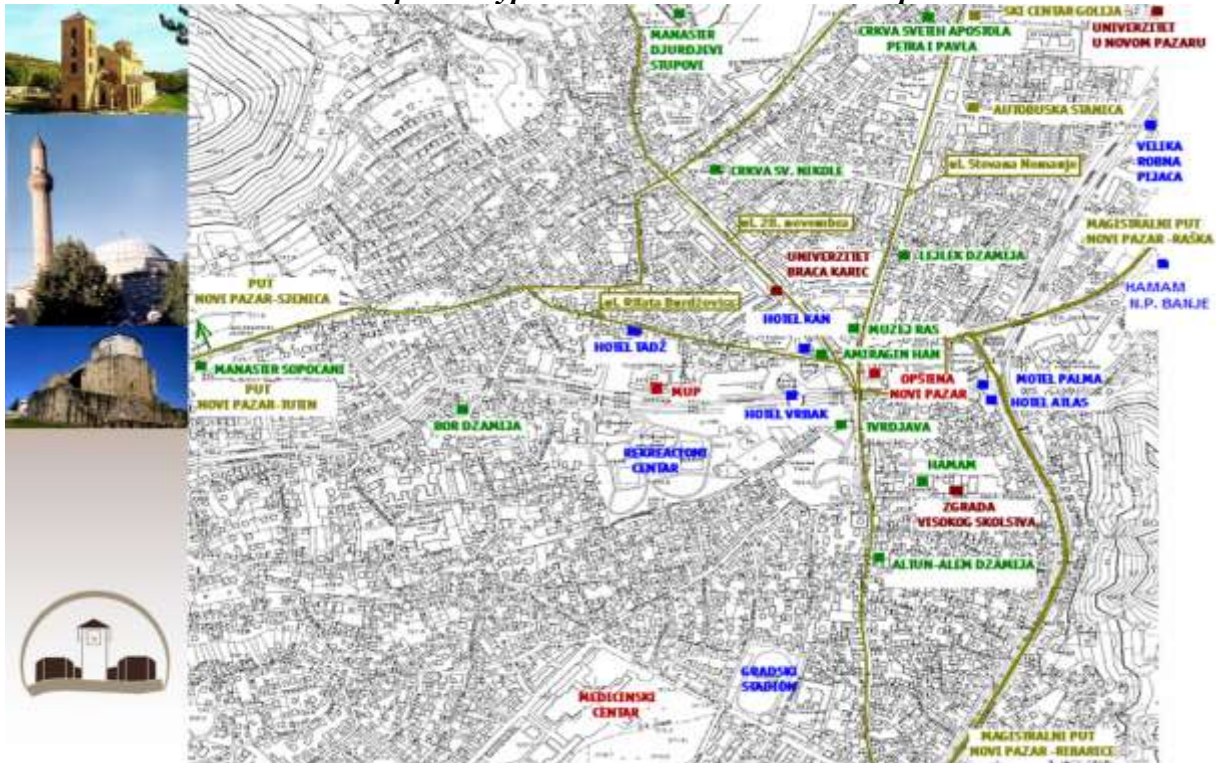
- Сопоћанска виђења,
- Школа старих сликарских техника Санџак као инспирација,
- Фестивал популарне музике Стари град – јули
- Санџачки књижевни сусрети – САХ- новембар
- Смотра народних игара - мај
- Фестивал севдалинке ФЕС- септембар
- Фестивал дечије песме Распјевано прољеће
- Дечија недеља – октобар
- Прослава Ђурђевдана на Ђурђевим ступовима – 7. маја
- Дежевски сабор – јули

На пештерској висоравни одржавају се сваке године вашари где се окупи велики број људи из овог краја и из иностранства, који у летњим месецима бораве у свом родном месту. Најпознатији вашар одржава се у Делимеђу 2. маја, на Горњо Пештери 25. маја у Лескови, 4. јула у Житнићу.

Спортске манифестације:

- санџачке спортске игре
- рамазански турнир у малом фудбалу
- општински јесењи крос- октобар
- меморијал Сафет Маврић Ђако, првенство у бициклизму, пливању и скоковима у води – мај
- деонице бицикличке треке кроз Србију – септембар
- првенство у пливању – август

Слика бр. 54: Туристичка мапа Новог Пазара

Извор. Ш. Пљоковић

Од привредних манифестација најзначајнија је Међународни Новопазарски сајам текстила, одеће, коже и обуће који се одржава у марту. На овом сајму излажу и домаћи и страни произвођачи и све је веће интересовање за сарадњу са новопазарским произвођачима, нарочито у области текстила, јер се с правом може рећи да је Нови Пазар једна од највећих произвођача цинса у Европи.

IX СТАЊЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ НОВОПАЗАРСКОГ КРАЈА

Квалитет животне средине је резултанта квалитета основних медијума животне средине (ваздуха, воде и земљишта), али је и резултат деловања разних спољашњих фактора (природних и антропогених) који уносе нежељене материје и енергије у животну средину. Свакако да је од великог значаја и друштвена организованост на санацији, заштити и унапређењу животне средине. Савремено стање животне средине је резултат тих деградационих и проградационих чинилаца.

Стање квалитета ваздуха

Одговарајуће стање ваздуха је последица деловања низа фактора који мењају његов природни састав, погоршавају његов квалитет или га чине мање или више угодним за живот живих људи, других живих бића и мењање карактеристика материјалних добара, као и употребљивости и намењивости укупне територије. Као и у другим крајевима, тако и овде, главни фактори погоршања квалитета ваздуха су из комплекса природних и антропогених чинилаца. Од антропогених чинилаца најзначајнији су саобраћај, индустрија, пољопривреда, термоенергетика и комуналне делатности.

Саобраћај је нарочито велики загађивач у градовима и тамо где је он интензиван. Посебно је велико загађивање у случајевима када магистрални путеви пролазе кроз насељена места. Ту се истиче проблем проласка магистралне саобраћајнице за Космет (недостатак обилазнице), кроз Нови Пазар, Сјеницу и Тутин.

Енергетика је такође велики загађивач ваздуха. У обрађиваном подручју то је нарочито изражено у Новом Пазару и Штављу јер се ту налази једина термоелектрана. Термоелектрана, због присуства сумпора у угљу је велики загађивач ваздуха пре свега сумпорним оксидима.

Индустрија је такође значајан загађивач ваздуха, а то су испред осталих: индустрија у Новом Пазару, мада не треба искључити ни мање изворе загађивања у Сјеници и Тутину.

Комуналне делатности, а пре осталих индивидуална ложишта су значајан загађивач ваздуха у градовима. То је нарочито изражено у Новом Пазару, нешто мање у Сјеници и Тутину (углавном се као огрев троши дрво). Интересантна је чињеница да нема уопште даљинског грејања иако за то постоје потребе и услови, а нарочито у Новом Пазару.

Стање квалитета вода

Већина водотока, изворишта, језера и мора спадају у незагађене водене средине. Међутим одређене делатности, као и комуналне средине загађују поједине водне средине. Проблем за тачно и аргументовано оцењивања квалитета вода је недовољан број мерних станица за анализе хемијског загађивање вода.

Веома је мали број и бактериолошких анализа, па се не могу дати ни прецизне оцене сапробности. Не располаже се ни сталним подацима о квалитету подземних вода. Према осматрањима и повременим мерењима могу се извести следећи закључци:

Слика бр. 55: Очувани водени екосистем на извору реке Рашке

Извор: Р. Рашљанин

Воде свих водотока у горњим деловима сливова, као и целе речне мреже сливова Рашке, Увца, Вапе и њихових притока су углавном у 1. класи. Од Берана, а нарочито од Бијелог Поља Лим има 2, а повремено 3. категорију квалитета. Воде вештачког језера на Увцу су у највећем броју случајева у 1. класи.

Подземне воде су мало истраживане. Највећи проблем је са загађивањем подземних вода од отпадних вода и Новог Пазара, као и неадекватне примене агрохемијских средстава. Од неадекватне примјене агрохемијских средстава угрожене су подземне воде у Сјеничкој котлини, Новопазарској котлини и долини Дежевске реке.

Изворишта за водоснабдевање су мање-више задовољавајућег квалитета. Највећи квалитет показују изворишта за водоснабдевање Сјенице и Тутина, док са извориштем за водоснабдевање Новог Пазара постоје озбиљне сумње у загађеност нитритима и фенолима са понора у Коштам пољу.

Загађивање и проблем девастације земљишта

Најважнији видови уништавања и оштећења земљишта су: ерозија, индустријско и комунално загађење, уништавање рударским коповима, изградњом насеља и инфраструктурних објеката и потапањем. Са друге стране, и земљиште може да буде значајан извор загађења животне средине. Са њега се диже прашина у ваздух, а суспендоване честице одлазе у воду и загађују је. Са земљишта у воду и ваздух доспевају пестициди и друга хемијска средства, микроорганизми и вируси. Када је у питању деградација и девастација земљишта онда треба навести следеће проблеме:

- Заузимање плодних земљишта непланском градњом највише на туристичким комплексима у приморју, делимично и на туристички активираним планинама;

- Заузимање плодних земљишта непланском градњом око великих градских, а највише у субурбаној зони Новог Пазара, Пљеваља, а делимично и Сјенице;
- Заузимање плодних земљишта планским ширењем градских насеља, изградњом модерних саобраћајница, као и пратећих објеката око њих;
- Заузимање изузетно плодних земљишта потапањем под акумулације хидроелектране Сјеница;
- Заузимање и уништавање плодних земљишта мајданима камена, шљунка, глине и сл;
- Прекривање земљишта и његово загађивање депонијама комуналних отпадака у околини скоро свих насеља;
- Водна ерозија земљишта на великим просторима, а нарочито на подручју где је висок ниво падавина, велики нагиби и еродибилна подлога;
- Ерозија земљишта ветром, нарочито у флишној зони и зони палеозојских шкриљаца;
- Хемијска деградација земљишта због неумерене употребе агрохемијских средстава.

У комуналној делатности су наслеђени проблеми деградације животне средине кроз делатност грађевинарства. Они су имали више појавних облика, на које се није реаговало правовремено, или адекватно:

Изградња грађевинских комплекса, стамбених, туристичких, угоститељских, као и привредних објеката, без потпуних и заокружених инфраструктурних система (посебно станица за пречишћавање отпадних вода и материјала), решаваних не водећи довољно рачуна о заштити средине;

Депоније комуналног смећа, неконтролисано лоциране, непрописно изведене, или спонтано настале и импровизоване су видљиве, интензивно деградирају средину.

Промена начина коришћење пољопривредног земљишта иде најчешће на штету самог земљишта и пољопривредне производње. Пренамена земљишта је резултат утицаја различитих економских, социо-политичких и природних фактора. Деаграризација и депопулација великих пространа је довела до тога да су многе парцеле плодног земљишта напуштене и запуштене. Многе ограде које су штитиле културне просторе (парцеле) земљишта су срушене. Коров и шумска вегетација осваја некад веома интензивно коришћена земљишта.

X ОБЛИЦИ ЗАШТИТЕ ПРИРОДЕ

Имајући у виду чињеницу да се о развоју данас не може више говорити без здраве животне средине, то је неопходно дефинисати јасне еколошке циљеве еколошког развоја тог подручја и мере санације деградираних површина и извора загађења животне средине.

Општи циљеви заштите и унапређења животне средине

- Постизање општег консензуса о предности развоја и унапређења квалитета животне средине као основе очувања људског здравља.

- Обезбеђење интегрисања проблематике животне средине и одрживог развоја у све сегменте политике, планирања и управљања.

- Обезбедити спровођење реформе економске политике у циљу обезбеђивања интеграције развојних опредељења и потреба за здравом животном средином.

- Развијати и јачати институционалне оквире контроле и заштите животне средине како би се омогућила ефикасна интеграција економско-еколошких система.

- Обезбедити могућност укључивања појединаца, група и организација у доношење одлука на свим нивоима, неговати „еколошку демократију“.

- Развити информисање о стању и променама у животnoj средини и то кроз екологизацију јавног информисања, али и кроз установљење таквог информационог система који треба да пружи правовремене и ваљане информације о свим променама у животnoj средини.

- Побољшати систем контроле и управљања квалитетом животне средине, а у оквиру тога референтну лабораторију која би се бавила контролом квалитета ваздуха, вода, земљишта и хране, интензитета јонизујућег зрачења, буке и вибрација.

- Развијати континуелно образовање из еколошке и проблематике међузависности развоја и животне средине. Радити на унапређењу еколошке свести и еколошке етике у свим оквирима друштвеног живота, а посебно у сфери економије.

- Обезбедити да се укључе трошкови заштите, санације и унапређења животне средине у оквире производње и потрошње, чиме би се обезбедило превазилажење схватања даје животна средина „бесплатно јавно добро“ и елиминисати тенденцију да се трошкови санације пребацују на следеће генерације.

Еколошки аспект развоја једнако је важан као и економски и друштвени. Стога је циљ овог програма да се постигне потпуни еколошки развој у функцији постизања укупног благостања људи.

Радити на преоријентацији технолошких процеса, нарочито у индустрији у смислу развоја малоотпадних технологија, енергетски и ресурсно ефикаснијих.

Заштита пољопривредних земљишта и руралних предела

Неопходно је да аграрна политика обезбеди да сељачка газдинства и фарме уђу у систем заштите животне средине и природе. Имајући у виду чињеницу да практично читаво подручје ове три општине спада у области осетљиве природе, неопходно је да се аграрна политика прилагоди тој чињеници. Стога је потребно да се обезбеди јасна

законодавна пракса и таква аграрна политика која ће обезбедити сељацима компензацију због губитака, ради ограничења због мера заштите и конзервирања природне средине и потребе очувања традиционалне пољопривредне производње, ако се сељаци и фарме (пољопривредна добра, задруге) придржавају посебне праксе због заштите. То је неопходно регулисати и кроз фискалну политику и адекватне субвенције.

Основни циљеви заштите и унапређења пољопривредног земљишта и руралних предела су:

- оспособити локалне органе власти да ефикасније спроводе аграрну политику уз стално помагање становништву села да ефикасније производе, квалитетније живе и да боље чувају природу;
- неопходно је обезбедити ефикасније информисање сеоског становништва о свим чињеницама које су релевантне за њих, али не само у производном смислу, већ и подизање културног нивоа, унапређење здравља, али и развоја еколошког мишљења и еколошке етике;
- унапређивати свест о улози развоја демократије и учешћу људи и организација, а нарочито сеоске омладине, аутохтоног становништва и локалних, посебно сеоских заједница у остварењу вишег нивоа квалитета живота и одрживог развоја на локалном нивоу;
- обезбедити равноправан приступ сеоског становништва, а у томе и еманципацију жена у смислу једнаке доступности правди, а посебно заштите земљишта и природне средине села и пољопривредних површина;
- ојачавати и развијати систем управљања и самоорганизовања на сеоском нивоу. Обезбедити традиционални систем управе и обичајног права и поспешивати облике удруживања (задругарство);
- развијати услове за побољшање ратарске производње и продуктивности на основама одрживог развоја. Разрадити програме повећања разноврсности производа и потрошње хране. Увећавати здравствену исправност пољопривредних производа. Налазити начине за повећање прихода сеоског домаћинства, уз обезбеђење од ризика по екосистеме руралних и природних предела;
- разрадити и реализовати програме напредовања пољопривредне производње у смислу нових, отпорних сорти и раса, адекватних агротехничких мера безбедних са становишта животне средине;
- разрадити адекватне детаљне планове уређења сеоских територија засноване на традиционалним вредностима; обезбедити све услове за ефикасно уређење пољопривредног земљишта у смислу комасације, планове наводњавања и одводњавања, заштите од ерозије и сл.;
- урадити детаљан попис и катастар земљишних ресурса, при чему је детаљно исказана локација, обим и озбиљност деградације сваке парцеле; укључити сеоско становништво у прикупљање података о катастру, бонитирању земљишта, процесе планирања развоја појединих сеоских територија;
- стварати могућности становника села за запошљавање и изван пољопривреде, а у оквирима домицилних услова, у циљу заустављања миграција сеоске популације.

Пољопривредно земљиште представља основни ресурс и услов живота у овом подручју.

Као основни циљ ове студије намеће се потреба очувања, заштите, унапређења, уређења и рационалног коришћења земљишта. То подразумева:

- заштиту од ерозије и других геодинамичких процеса;
- адекватну примену агрохемијских средстава;

- производњу довољно здравствено исправне хране;
- заштиту села и сеоског амбијента.

Најважнији видови уништавања и оштећења земљишта су: ерозија, индустријско и комунално загађење, уништавање рударским коповима, изградњом насеља и инфраструктурних објеката и потапањем. Са друге стране, и земљиште може да буде значајан извор загађења животне средине. Са њега се диже прашина у ваздух, а суспендоване честице одлазе у воду и загађују је. Са земљишта у воду и ваздух доспевају пестициди и друга хемијска средства, микроорганизми и вируси. Када је у питању деградација и девастација земљишта онда треба навести следеће проблеме:

- Заузимање плодних земљишта непланском градњом највише на туристичким комплексима у приморју, делимично и на туристички активираним планинама;
- Заузимање плодних земљишта непланском градњом око великих градских, а највише у субурбаној зони Новог Пазара, Пљеваља, а делимично и Сјенице;
- Заузимање плодних земљишта планским ширењем градских насеља, изградњом модерних саобраћајница, као и пратећих објеката око њих;
- Заузимање изузетно плодних земљишта потапањем под акумулације хидроелектране Сјеница;
- Заузимање и уништавање плодних земљишта мајданима камена, шљунка, глине и сл;

Очување водних екосистема и заштита водних ресурса

Имајући у виду чињеницу да је подручје општина богато водним ресурсима, али и чињеницу да су ти водни ресурси неуједначено распоређени па се у великом делу овог подручја осећа права безводица, неопходно је веома пажљиво газдовање овим значајним ресурсом.

Слика бр. 56: Места узорковања реке Рашке од извора до ушћа

Извор: Р. Рашљанин, ЈКП „Водовод и канализација“ Нови Пазар

Водни ресурси се морају третирати интегрално јер је вода најпре услов живота и елемент квалитета живљења, али је и основни фактор развоја пољопривреде и туризма. Развој индустрије се не може замислити без технолошке воде.

Карактеристични подаци за кључне водомерне станице на разматраном подручју и меродавном окружењу.

Енергија воде је веома значајна, јер је она у енергетском билансу доминантна. Из тих разлога намећу се следећи циљеви:

1. Неопходно је радити на идентификовању и истраживању водних ресурса и потенцијала, па је стога потребно развијати хидролошка и хидрогеолошка истраживања; Разрадити добре планове и програме одрживог коришћења и заштите водних ресурса, засновано на потребама локалних (сеоских и градских) заједница;
2. Развијати демократизацију доношења одлука код свих облика раубовања водних ресурса, а нарочито при преграђивању водотока, изградњи водних акумулација које мењају етносоцијални статус становника и утичу на појаве миграција из окружења тих акумулација.
3. Урадити катастар свих извора (без обзира на издашност) на подручју општина који ће омогућити сагледавање хидродинамичких и хидрохемијских својстава ових вода;
4. Извршити потпуна истраживања термоминералних вода, како ради њихове експлоатације, тако и за потребе здравствено-рекреативног туризма;
5. Урадити катастар извора загађења како у домицилном тако и екстерном окружењу;
6. Поставити аутоматске станице за мерење износа загађења на загађујуће материје водотока; вршити свакодневну контролу квалитета извора који служе за водоснабдевање градских насеља, а локалних водовода најмање једном месечно; вршити свакодневну контролу квалитета воде на свим купалиштима у току купалишне сезоне, а о квалитету обавештавати локално становништво и туристичку клијентелу;
7. Обезбедити изградњу информационог система о водама како би било могуће довољно добро процењивање квантитета (биланса) и квалитета водних ресурса;
8. Успоставити институционалне аранжмане потребне за обезбеђивање ефикасног сакупљања, обраде, аквизиције, проналажења и достављања корисницима свих информација о квалитету и количини расположивих водних ресурса на нивоу главних сливова, као и подземних вода;
9. Да се иницирају програми за превенцију загађења и контролу вода засновани на комбинацији стратегије редукције загађења на извору, анализе утицаја на животну средину и примене стандарда којима се регулише испуштање загађења;
10. Обезбедити унапређење ингеренције локалне управе над инфраструктурним објектима водоснабдевања уз подршку локалних институција за спровођење програма за добро газдовање водама на интегралан и еколошки одржив начин;
11. Обезбедити и кредитно подржати програме за снабдевање довољном количином воде за пиће и њену санитацију и пречишћавање;
12. Обезбедити да целокупно становништво има најмање 250 литара воде по становнику на дан и да буде снабдевено својим или заједничким уређајима за евакуацију отпадних вода;
13. Обезбедити напајање стоке руралних простора, а нарочито у безводним крашким пределима;
14. Обезбедити учешће локалних (сеоских) заједница у свим фазама управљања водним ресурсима уз пуно ангажовање свежих структура друштва (омладине и жена);

15. Изучити могуће конфликте између различитих претендата на водне ресурсе, а у том смислу развити критеријуме за установљење предности на бази еколошких, здравствених и услова животног стандарда људи.

Табела 26: Хидролошки подаци река новопазарског краја

Reka	Profil	Površina sliva (km ²)	Q _{sr} — prosečni protok (m ³ /s)	Q _{min.mes.95%} (m ³ /s)	Q _{max.1%} (m ³ /s)
Ibar	Raška	6268	41,65	5,24	1137
Ibar	Leposavić	4701	31,40	2,81	1030
Ibar	Prelez	1109	12,52	1,29	417
Ibar	Ribarići	850	10,32		
Raška	Raška	1036	7,23	1,71	319
Raška	Pazarište	255	3,13		
Raška	Novi Pazar	472	4,00		
Uvac	Radjevići	757	7,38		
Uvac	Brana Uvac	920	11,5		Q _{0,01%} =1050
Lim	Prijepolje	3160	78,97	12,37	1179

Legenda: Q_{sr} — prosečni višegodišnji protok, Q_{min.mes.95%} — minimalni mesečni protok, obezbeđenosti 95%, merodavan za analize zaštite kvaliteta voda, Q_{max.1%} — merodavna velika voda verovatnoće 1%, tzv. stogodišnja velika voda, merodavna za analize mera zaštite od poplava, Q_{0,01%} (za branu Uvac) — desetihjadugodišnja velika voda.

Извор: ЈКП „Водовод и канализација“ Нови Пазар

Параметри добијени приликом мерења воде у сливу и реци Рашки

Редни број	Параметри	МДК за реку и / или класе	ДИРЕКТИВА 75/440/ЕЕЦ	Датум узорковања					
				24.05.2005.				26.05.	24.05.2005.
				Р 175 Делимедје-Увор	Р 176 Глоговик-Увор	Р 177 -Врело	Р 178 Пазариште	Р 192 Јерка	Р 179 Поипла
1	пХ	6.8-8.5	6.5-8.5	8.25	8.18	7.96	7.92	7.92	8.05
2	Боја (мг/л Пт скале)	Без	10	5	15	10	10	15	5
3	ТСС (мг/л)	<10<30	25	17	11	8	6	8	14
4	Температура (°Ц)		22	18.3	17.2	9.8	12.9	12.4	14.3
5	Електропроводљиво ст (μС/цм ⁻¹)		1000	250	330	350	340	350	350
6	Мирис	без	3	без	без	без	без	без	без
7	Нитрати (мг/л)	10	25	< 1.0	< 1.0	5.3	3.9	4.2	4.0
8	Нитрити (мг/л)	0.05		0.010	0.005	0.005	0.007	0.021	0.008
9	Флуориди (мг/л)	1.0	1.0	0.065	0.000	0.000	0.016	0.000	0.097
10	Гвожђе (мг/л)	0.3	0.1	0.117	0.126	0.072	0.036	0.027	0.054
11	Манган (мг/л)		0.05	0.058	0.068	0.014	0.025	0.014	0.032
12	Бакар (мг/л)	0.1	0.02	< 0.010	< 0.010	< 0.010	< 0.010	0.020	0.012
13	Цинк (мг/л)	0.2	0.5	0.018	0.057	0.012	0.051	0.057	< 0.010
14	Арсен (мг/л)	0.05	0.01	< 0.001	< 0.001	< 0.001	0.002	0.002	0.002
15	Кадмијум (мг/л)	0.005	0.01	0.002	0.002	< 0.001	< 0.001	< 0.001	< 0.001
16	Олово (мг/л)	0.05	0.05	0.004	0.004	0.003	0.004	0.003	0.005
19	Цијаниди (мг/л)	0.01	0.05	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00

20	Сулфати (мг/л)		150	10.237	8.157	0.000	9.025	5.467	12.062
21	Фосфати (мг/л)		0.4	0.080	0.054	0.085	0.089	0.080	0.080
22	Феноли (мг/л)	0.001	0.0001	< 0.001	< 0.001	< 0.001	< 0.001	< 0.001	< 0.001
23	ХПК (мг/л O ₂)	<10<12		9.2	6.2	2.0	2.7	2.7	3.6
24	Кисеоник (мг/л)	>8 >6		8.5	8.1	8.6	8.4	9.4	8.7
25	Засићење (% O ₂)	>60.0	>70	89.94	83.93	76.44	80.00	87.44	84.63
26	БПК (мг/л O ₂)	<2 <4	<3	4.1	2.8	0.8	1.2	1.1	1.5
27	Амонијум јон (мг/л)	1.0	0.05	0.242	0.150	0.092	0.133	0.300	0.200

Извор: ЈКП „Водовод канализација“ Нови Пазар

Богатство водом треба искористити у развојне сврхе, треба очувати висок квалитет вода, вршити адекватан третман отпадних вода и обезбедити да сви становници имају довољно воде како за личне, тако и за заједничке и производне потребе.

Заштита и унапређење квалитета ваздуха

Ваздух је основни медијум животне средине. Њега није могуће набавити негде другде, увести или извршити његову супституцију. У том смислу се као посебан вид одрживог развоја постављају следећи циљеви:

1. Развијати системе и усавршавати методологију идентификовања нивоа загађења ваздуха. У оквиру овог обезбедити да се врши редовна контрола ваздуха;
2. Контрола имисионе средине од загађења из саобраћаја на најпрометнијим раскрсницама;
3. Обезбедити повољне услове (кредитирање) за решавање проблема пречишћавања гасова на местима емисија;
4. Вршити сталну контролу издувних гасова аутомобила у градовима и на магистралним путевима и увођење обавезне катализације;
5. Развијати и стимулисати економичније и мање загађујуће видове транспорта и саобраћаја. У том смислу разрадити програме увођења електричног јавног саобраћаја у градовима;
6. Установити и ојачати механизме за рано упозоравање и обавештавање о евентуалним хемијским акцидентима епизодног загађења ваздуха.

Мора се обезбедити потпуна контрола загађења ваздуха из индустријских, комуналних извора и саобраћаја и постићи смањење емисије штетних материја у ваздух према међународним стандардима.

Решавање проблема комуналних, индустријских и пољопривредних отпадака

Отпаци данас представљају један од највећих проблема савременог човечанства. Стога је поступање са њима један од приоритетних задатака локалне управе и месних органа власти. У том смислу неопходно је разрадити следеће циљеве:

1. Омогућити смањење свих врста отпада кроз рационализацију коришћења материјала како у домаћинствима тако и у производњи.

2. Обезбедити редовно чишћење подручја општина, уклањање дивљих депонија како на територији градских тако и сеоских простора.
3. Обезбедити редовно чишћење улица, тротоара и других јавних површина у насељима.
4. Обезбедити редовно уклањање снега, прање и поливање улица.
5. Обезбедити ефикасно сакупљање комуналних отпадака и рационално поступање са њима, а у том смислу потпуну сепарацију и рециклажу.
6. Обезбедити адекватно управљање штетним и опасним отпаcima.

Мора се постићи задовољавајући ниво чистоће урбаних и руралних простора и обезбедити рационално поступање са отпаcima уз адекватну примену савремених техничко-технолошких решења утилизације отпада.

Заштита од јонизујућег и нејонизујућег зрачења, буке и вибрације

Зрачења и друге штетне енергије постају све већи проблем, па је у вези са тим неопходно остварити следеће задатке:

1. Редовну контролу јонизујућег и нејонизујућег зрачења у животној и радној средини.
2. Редовну контролу буке и вибрација од саобраћајних средстава и из индустријских погона.
3. Контролисати нејонизујућа зрачења (електромагнетно, сунчево и др) у циљу правовремене превентиве.

XI ЗАШТИТА И МОГУЋНОСТИ ПРИРОДНОГ ОБНАВЉАЊА ТУРИСТИЧКО – ЕКОЛОШКИХ ВРЕДНОСТИ

У складу са дефиницијом појма заштићено природно добро која је постулирана, још увек актуелним, Законом о заштити животне средине Србије (Сл. гласник РС бр. 66/91), под овом категоријом подразумева се „очувани део природе посебних природних вредности и одлика због којих има трајан еколошки, научни, културни, образовни, здравствено-рекреативни, туристички и други значај и као добро од општег интереса ужива посебну заштиту". На експертским основама вреднована природна добра уживају статус и третман који им омогућава контролисану и усмерену заштиту и развој са циљем очувања и унапређења њихових иманентних вредности посматрано у дугорочном периоду. У зависности од степена сложености комплекса вредности и приступа заштите, Законом су дефинисане следеће врсте заштићених природних добара: национални парк, парк природе, предео изузетних природних одлика, резерват природе, специјални резерват природе, споменик природе и природне реткости.

Заштићена природна добра на територији новопазарског краја

Као саставни део поступка законске заштите неког природног добра издваја се и процес категоризације, односно рангирања природних добра према степену значајности за заштиту, при чему би сва природна добра требало детерминисати у неку од три категорије: природна добра од изузетног значаја - I категорија заштите, природна добра од великог значаја - II категорија или као значајна природна добра - III категорија. Постојећу националну категоризацију требало би усагласити и са међународном коју је препоручила Међународна унија за заштиту природе (ИУЦН). Стицање статуса заштићеног природног добра није једном за сва времена утврђена карактеристика, већ је то динамична категорија која се у зависности од степена угрожености, поштовања и примене режима управљања природним добром може и мора редовно подвргавати ревизији и провери стања у којем се природно добро налази. Истовремено са тим поступцима, неопходно је вршити и перманентно праћење стања у којем се налазе и она природна добра која су претходно већ била подвргнута ревизији, као што је и научна дијагноза стања потенцијално заштићених добара константно неопходан поступак.

У табели 27 приказан је преглед заштићених природних добара која се налазе на територији која обухвата општине Нови Пазар, Сјеницу и Тутин. Као што се анализом података представљених у табели може закључити, до сада Законом заштићена природна добра у овим општинама издвојена су на основу разноврсних специфичности и комплекса вредности, као и то да до данас није извршена комплетна ревизија њиховог статуса (сем у случају специјалног резервата природе Клисура реке Увац), као ни детаљна међународна и национална категоризација.

Табела 27. Преглед законом заштићених природних добара на територији општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин

Назив природног добра	Година проглашења		Категорија		Општина	Површина (ха)
	Прво проглашење	Ревизија	ИУЦН	РС		
ПАРК ПРИРОДЕ						
Голија	2001.			И	Ивањица, Краљево, Рашка, Нови Пазар и Сјеница	75.183,00
ОПШТИ РЕЗЕРВАТИ ПРИРОДЕ						
Гутавица	1965.				Сјеница	9,54
Паљевине	1965.				Сјеница	4,50
Каљавица	1954.				Тутин	15,0
Поглед	1980.				Тутин	16,95
Белег	1980.				Тутин	10,50
СПЕЦИЈАЛНИ РЕЗЕРВАТ ПРИРОДЕ						
Клисура реке Увац	1971.	1995.	ИВ	И	Нова Варош и Сјеница	2717,71
СПОМЕНИЦИ ПРИРОДЕ						
Природни мост-прераст	1980.				Тутин	
Промуклица	1980.				Тутин	

Извор: регистар Завода за заштиту природе Србије, 2001.

ОПШТИ РЕЗЕРВАТИ ПРИРОДЕ СПЕЦИЈАЛНИ РЕЗЕРВАТ ПРИРОДЕ

Као парк природе, односно по законској дефиницији „подручје добро очуваних природних својстава вода, ваздуха и земљишта, преовлађујућих природних екосистема и без већих деградационих промена предеоног лика које у целини представља значајан део очуване природе и здраве животне средине" (Закон о заштити животне средине РС), 2001. године издвојена је и заштићена територија планина Голија и Радочело на површини од 75.183,00 ха. Како је Уредбом о заштити парка природе Голија (Службени гласник РС 45/2001) дефинисано, ово подручје се ставља под законску заштиту ради очувања вредности и побољшања стања шума, обележја предела, културних добара и њихове околине (манастири Студеница и Градац), трајности и квалитета основних природних ресурса, биолошке разноврсности, објеката гео-наслеђа и бројних водних објеката и појава у виду извора, планинских водотока и тресавских језера. Флористички диверзитет овог парка природе обухвата око 300 биљних врста, од којих је чак 40 на листи угрожених. Екосистемска разноврсност изразито је експонирана на елементе брдског и планинског (субалпског) карактера који се на вертикалном профилу (од 415 м до врха Јанков камен 1833 м) смењују од храстових шума (са едификаторима *Quercus petraea* и *Quercus ceris*, *Tilia argentea*, *Carpinus betulus*), букових шума са зелеником (*Fagus moesiaca*, *Ilex aquifolium*), заједница букве и смрче (*Fagus moesiaca*, *Pinus abies*), до карактеристичних планинских ливада или пак аутентичних мочварних и тресетних станишта (нпр. локалитети Беле воде,

Дајићко језеро и сл.). Фаунистичка разноврсност се одликује аутохтоном ихтиофауном (пастрмка, мрена, клен и кркуша), орнитофауном (45 врста птица које се налазе заштићене као природне реткости) и са преко 50 врста сисара (црвени јелени, срне, лисице, дивље мачке, куне, видре итд.).

Табела 28. Заштићени простор парка природе Голија према административној припадности и власништву (у ха)

Општина	Ивањица	Краљево	Рашка	Нови Пазар	Сјеница
државна	17.086,00	2.845,00	4.616,00	1.768,00	991,00
приватна	24.669,00	9.204,00	8.007,00	4.123,00	1.874,00
Укупно (ха)	41.306,00	12.049,00	12.623,00	5.891,00	2.865,00

Извор: Уредба о заштити парка природе Голија, Службени гласник РС бр. 45/2001.

Део парка природе Голија на површини од 54.804 ха на основу испуњености критеријума прописаних Севилском стратегијом за проглашење резервата биосфере (1995. год.) уврштен је у новембру месецу 2001. године под именом Голија-Студеница у мрежу светских најзначајних природних добара.

Слика бр. 57: Улаз у Парк природе „Голија“

Извор: С. Шаћировић

Иако територија резервата биосфере Голија-Студеница не обухвата површине које територијално припадају општинама Сјеница и Нови Пазар, значај интегралне очуваности и природних знаменитости овог простора на тај начин није умањен. Заштитна функција, као и функције развоја и логистичке подршке које су на адекватан начин представљене у међународним размерама заштићеном простору, нису искључене из стратешких принципа којима се и убудуће морају руководити стараоци Парка природе Голија (ЈП „Србијашуме“) како би се на територији ове недељиве природне целине могао остваривати одрживи екосистемски баланс.

На подручју три општине издвојено је и пет аутентичних природних целина које су Законом заштићене као општи резервати природе. Посматрани као изворни или незнатно измењени делови природе особитог састава и одлика биљних и животињских заједница, и делови екосистема намењени првенствено одржавању генетског фонда,

они се у односу на остале природне комплексе издвајају по свом аутентичном флористичком и вегетацијском склопу. Тако су резервати Гутавица (на Пештерској висоравни и надморској висини од 1400 м) и Паљевина (јз. од Сјенице на надморској висини од 1500 м) који се налазе на територији општине Сјеница издвојени као специфична стаништајеле, односно пирамидалне јеле, док су резервати Каљавица, Поглед и Белег (општина Тутин) заштићени као заједнице смрче, јеле, букве и горског јавора, односно, у случају последња два резервата, као станишта шумске заједнице молике, реликтне терцијарне врсте. Поступком ревизије стања наведених природних добара требало би прописати адекватне мере заштите и санације ових шумских резервата како би се на тај начин подржала њихова аутентичност и истакао значај који води ка остварењу еколошких, научних и едукативних функција.

Клисура реке Увац, специјални резерват природе, односно предео у коме је изражена посебно једна природна вредност коју треба на специфичан начин штитити, заштићена је као станиште и гнездилиште белоглавог супа и других природних реткости и геоморфолошких појава (бројне пећине и поткапине, клисураста долина Вељушнице леве притоке Увца, као и клисура Молитва у горњем току Увца). Увац, највећа десна притока Лима дужине 120 км, извире подно планине Озрен и одводњава највећим делом површину Пештерске висоравни. Клисураста долина са укљештеним меандрима (на дужини од 8 км), усечена је у кречњацима, а на њеним стрмим литицама станиште су нашли некада бројни примерци белоглавог супа (Гупс фулвус), да би данашња популација ове грабљивице износила само 80-ак јединки. Изградњом вештачких хидроакумулација - Златарског и Сјеничког језера, умногоме је измењена аутентична слика и функционалност овог предела. Највеће промене огледају се у саставу вегетацијског покривача и микроклиматским модификацијама.

Подручје специјалног резервата подељено је на четири зоне у којима су утврђена гнездилишта белоглавог супа: Павловића брод, Растоке, Вељушница и Молитва. Ареал колоније белоглавог супа који је обухваћен заштитним статусом просторно и функционално је близак са оним који се налази у кањону реке Милешевке (заштићен на површини од 296,64 ха као парк природе који се налази на територији општине Пријепоље). У долини Увца своја станишта су нашли поред белоглавог супа и беле кање, сове, али и бројни други примерци животињског света-слепи мишеви, рисови, творови и видре. Станишта и гнездилишта ретких врста грабљивица угрожена су пре свега захваљујући утицају човека - нпр. изградњом саобраћајне и енергетске инфраструктуре, постављањем замки за хватање звери, редукацијом извора исхране, сечом шума, испашом и прогоном стоке у близини гнездилишта и сл. Стављањем овог природног добра под заштиту Закона прописан је читав низ мера и поступака који би требало да у специјалном резервату природе, у складу са његовим специфичностима, допринесу њиховом очувању и унапређењу (нпр. забрана сече стабала, изазивања пожара, прикупљања плодова, уништавања гнездилишта супова, забрана узимања јаја и младунаца заштићене врсте, стварање буке, забрана задржавања чамаца и риболов на Златарском и језеру Сјеница у периоду репродуктивног циклуса итд.).

Ово природно добро је јединствено у нашој пракси заштите природе јер је једно од ретких које је стављено под старатељство невладине организације волонтерског типа, односно Фонда за заштиту грабљивица из Нове Вароши. О успешности спровођења старатељског поступка сведочи податак да је забележен континуирани раст броја младунаца (резултат рада вештачких хранилишта изнад бране ХЕ „Сјеница“ уз помоћ којих се обезбеђује прихрањивање које је од посебног значаја у зимским месецима). Специјални резерват природе проглашен и за природно добро од изузетног значаја, као што је и по ИУЦН категоризацији он одговарајуће вреднован.

Међу природним вредностима проглашеним за споменике природе на територији општина налазе се и два геоморфолошко - хидролошка феномена, природни

камени мост - Прераст на територији општине Тутин, као и интермитентни извор Премуклица или Промуклица (један од пет у Србији) у клисури Видрењака код Тутина. Оба споменика природе налазе се и на листи заштићених објеката гео-наслеђа Србије.

На проучаваној територији се према Црвеној књизи флоре Србије налазе и два таксона чији степен угрожености упозорава на алармантно стање у којем се налазе њихове популације због драстично измењених аутохтоних услова станишта. Ради се о карпатској маљавој или тресавској брезе (Бетула пубесценс Ехрх. субсп. царпатица) која је описана као крајње угрожен таксон који је подрвгнут процесу интродукције (један од видова проспективне заштите природе) на природно станиште на локалитету Језеро на Пештерској висоравни, као и о Шатлевортовом рогозу (Тупха схуттлевортки) који се јавља на замочвареним стаништима у околини Сјенице, окружен буковом шумом, од којих је посебно занимљив због надморске висине на којој се налази (1000 м) локалитет Доње Горачиће (сз. од Сјенице) који се јавља на замочвареним долинским странама Вељушнице. Ови ретки представници флоре Србије заштићени су као природне реткости.

Перспективе заштите природе новопазарског краја

До сада предузете законске мере и поступци на заштити природних вредности у општинама Нови Пазар, Сјеница и Тутин, несумњиво су дали неке позитивне резултате који су допринели успостављању поремећене природне равнотеже (то је посебно уочљиво на примеру заустављања опадања бројности популације белоглавих супова). Међутим, простора и потребе за предузимањем додатних заштитарских активности има довољно, јер је природна слика општина, иако су оне недовољно привредно и инфраструктурно развијене, већ довољно поремећена и деградирана. У циљу заустављања тих тенденција које се у природи по правилу одвијају у виду ланчаних реакција које се незаустављиво преносе са једног локалитета на други, требало би у будућности интензивирати рад на овом пољу. Из тих разлога за заштиту су предложена многа природна добра као репрезентативни примери геоморфолошког наслеђа (нпр. Пештерска висораван са околиним планинама, Коштам поље са сувом крашком долином, тресава Џомба код Карајукића

Бунара на Пештеру, Ушачки пећински систем као најдужи у Србији). На територији Црне Горе на листи објеката гео наслеђа налази се и Ђаловића клисура реке Бистрице десне притоке Лима, која је као специфичан геоморфолошки споменик интегрална природна целина Пештерског краја. Планирана је и заштита врела реке Рашка које се налази недалеко од манастира Сопоћани као хидролошког споменика природе. Такође, под законску заштиту као резерват природе требало би уврстити, и поступак адекватно спровести, и станишта заједница црне и беле јове недалеко од Сјенице (локалитет Ставаљске брезе). Изузетност овог станишта по бројним ауторима огледа се у томе што се она јавља на надморској висини од 1050 до 1200 м у условима доминације преосталих недеградираних налаза ороклиматогене шуме планинске букве, букве и јеле и смрче, на простору површине од близу 400 ха, иако су ове шуме у нашим крајевима искључиво везане за термофилније појасе хрстових шума.

Са циљем реализације комплексне и адекватне заштите природних вредности Србије, а самим тим и оних које су лоциране у општинама, неопходно би било спровести следеће активности које су предвиђене за реализацију и Просторним планом Републике Србије (1996). Оне обухватају следеће поступке:

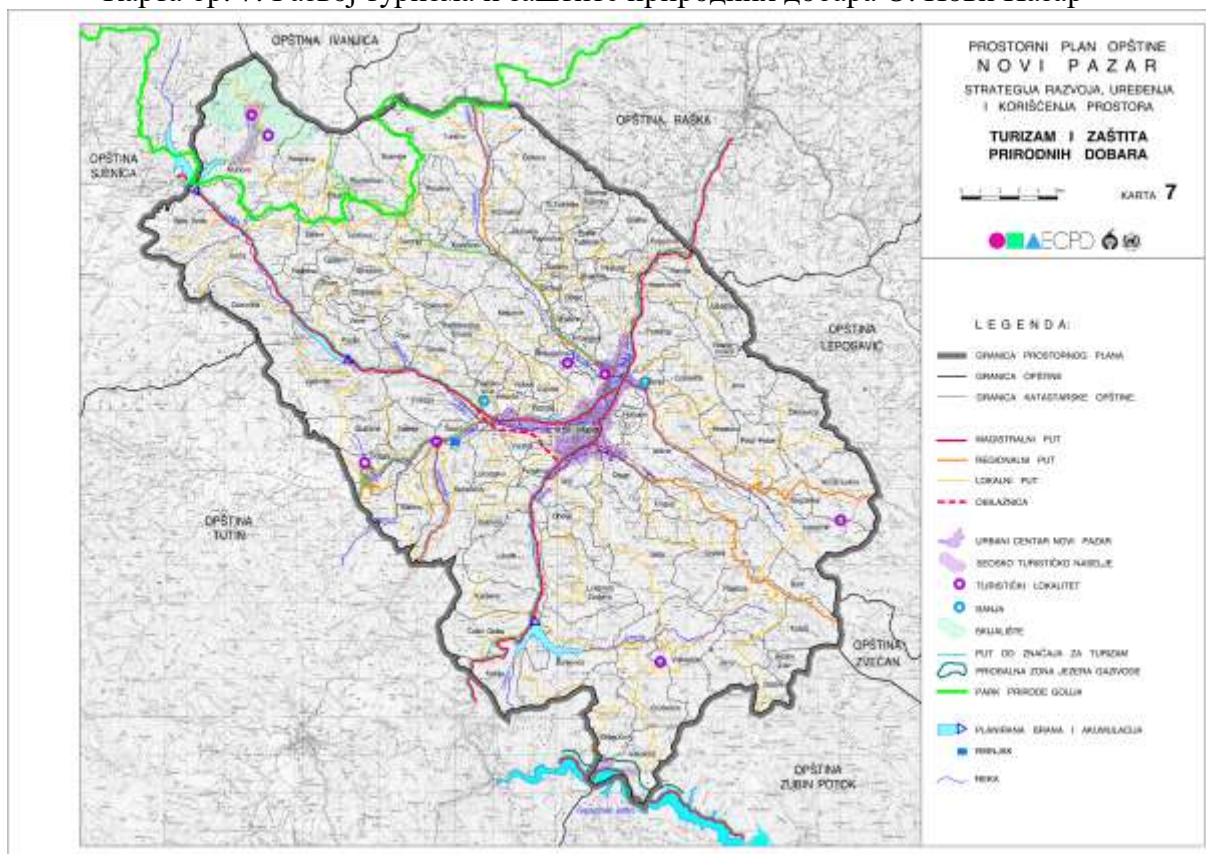
1. Ревизија садашњег стања заштићених природних добара; на овај начин биће тачно утврђене границе добара, заштитне зоне унутар њих, као и одговарајућа

категоризација природних добара која ће бити адекватно вреднована и усклађена са националним и међународним критеријумима.

2. Трајна заштита природних добара обухвата поступак који се заснива на инвентаризацији, валоризацији и категорисању природних добара уз утврђивање режима и мера заштите и коришћења, успостављање правне заштите, избор одговарајућег управљача и обезбеђивање финансијске и институционалне подршке.

3. Истраживање и праћење стања биљног и животињског света које ће обухватити и заштиту станишта, појединачно и у оквиру функционисања јединствених екосистема природних целина.

Карта бр. 7: Развој туризма и заштите природних добара О. Нови Пазар

Извор: Просторни план општине Нови Пазар

Истовремено, планским и стручним активностима постојећу још увек бесповратно недеградирану природну баштину овог дела Србије требало би повезати у мрежу заштићених природних добара са просторно и функционално блиским, контактним и комплементарним природним добрима која се налазе ван територије општина. Неопходно је сачувати аутентичну слику ових предела која осим своје еколошке вредности јесте подједнако важна и подстицајна за одрживи развој ових привредно запостављених крајева Србије. Аутохтоно природно окружење може бити покретач за предузимање и туристичких и рекреативних кретања ка овим општинама, али она ће имати своју оправданост само ако се претходно буду постулирала на захтевима одржања природне равнотеже и развоја који ће истовремено истицати, али и штитити и неговати уникатне специфичности.

Заштићена природа око културних добара новопазарског краја

Комплексност специфичних природних вредности општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин употпуњена је и знаменитим културним споменицима који су аутентични печат богате историје територије некадашњег историјског језгра српске средњовековне државе. Од 1979. године на листи Светске природне и културне баштине под покровитељством организације UNESCO, налази се манастир Сопоћани и стари Рас. Остаци прве српске престонице града Раса која се помиње још у IX веку, а развијала се све до XIV века и турског освајања, налазе се на 7 км западно од Новог Пазара поред ушћа речице Дежева у Рашку. На 16 км западно од Новог Пазара на обали реке Рашка и у непосредној близини њеног изворишта, смештен је манастир Сопоћани сакрална грађевина из 13. века, задужбина краља Уроша. Фрескосликарство цркве посвећене Светој Тројици убраја се у највреднија сликарска остварења Европе из XIII века (фреске Успења Богородице, портрети Немањића итд.). У непосредној близини самог града на брду које наткриљује Нови Пазар налазе се и црква Св. Петра и Павла (10. век), као и манастир Ђурђеви Ступови настао као ктиторско дело Стефана Немање из 12. века. На територији Новог Пазара заштићен је и одређен број споменика културе насталих у периоду турске владавине овим простором. Остаци тврђаве која је подигнута за време Иса беја Ишаковића на простору између Себечевске реке и Рашке датирају из 60-их година 15. века, као и хамам подигнут на термалним изворима који су били познати још у време римске владавине овим простором. У првој половини 16. века изграђена је џамија Алтун-Алем, док је Амир-агин хан настао у 17. веку. Старатељство над свим културним добрима општина има регионални Завод за заштиту споменика културе са седиштем у Краљеву, као и Народни музеј у Новом Пазару.

Иако се налази ван граница које се административно везују за општине Нови Пазар, Сјеницу и Тутин, у непосредној околини овог подручја налази се још један монументални споменик српске средњовековне архитектуре који је 1986. године уврштен у листу Светске природне и културне баштине. То је манастир Студеница, задужбина Стефана Немање, настао крајем 12. века. Уједно, он је интегрални део и Резервата биосфере Голија-Студеница.

ХИ ПРАВЦИ ПРИМЕНЕ СОЦИО-КУЛТУРНЕ ОДРЖИВОСТИ ТУРИЗМА НОВОПАЗАРСКОГ КРАЈА

Према Просторном плану Републике Србије делови новопазарског крајја обухваћени су следећим туристичким зонама и регијама: Средишњом зоном I.1 степена (међународног и националног значаја) и високопланинским регијама Голије Ср.2 и Копаоника Ср.1 (већи део подручја општине Нови Пазар с Новим Пазаром као центром туристичке регије Голија, северозападни и западни део подручја општине Тутин и североисточни део подручја општине Сјеница), Јужном туристичком зоном II.1 степена (међународног и националног значаја) и високопланинском регијом Проклетија J.2 (јужни део подручја општине Тутин) и Западном зоном II.1 степена (националног значаја, Тара-Златибор-Златар - северозападни и западни делови подручја општине Сјеница).

Ова чињеница указује да су природни и антропогени ресурси новопазарског крајја саставни, незаобилазан део комплексне и свеобухватне туристичке понуде наведених туристичких зона и регија и Србије у целини. Од посебног значаја за развој туризма на Санцаку представља околност да се на северозападу ослања на туристички развијену Западну зону и регију Тара-Златибор-Златар, а на североистоку на Средишњу зону и регију Копаоник. Усмеравање клијентеле из ових туристичких зона и регија ка Санцаку представљаће како обогаћивање понуде тих туристичких простора Србије, тако и афирмацију специфичних-препознатљивих туристичких потенцијала и вредности Санцака, што је предуслов за покретање капиталних инвестиција у области туризма на подручју три општине. Све три општине чине јединствен туристички простор новопазарског крајја заједничким природним, културолошким, етничким и етнографским карактеристикама, које представљају изузетан потенцијал за развој туризма како од националног, тако и од међународног значаја.

Потенцијали за развој туризма на подручју Санцака вредновани су на основу заинтересованости тржишта туристичке тражње, односно масовности, за понудом заснованом на расположивим природним и антропогеним ресурсима и адекватном структуром туристичких производа, и то:

1. скијалишта;
2. језера с приобаљем;
3. урбани центри;
4. транзитне саобраћајнице;
5. културно-историјски споменици;
6. реке – као риболовни водотоци;
7. пећине и клисуре - као природне реткости и атракције;
8. шумско-ловни комплекси – ловишта;
9. етно локалитети, саборишта и други обичаји;
10. заштићена природна добра; и
11. бањска места.

Сви наведени ресурси налазе се на територији три општине – Тутин, Сјеница и Нови Пазар, с неједнаком заступљеношћу.

Ресурси који су доминантно заступљени у појединим општинама, условно се могу окарактерисати као њен основни потенцијал за развој специфичне-препознатљиве туристичке понуде, и то у:

- општини Нови Пазар – доминатно урбани центар с наглашеним мултиетничким и мултикофесионалним карактеристикама, јединственим у Републици и центар подручја са културно- историјским наслеђем од међународног, националног и значаја за Санцак;

- општини Сјеница – потенцијално доминатан саобраћајно-туристичко-спортски центар, тзв. „саобраћајна капија” Пештера и Санцака преко које ће се остваривати везе овог дела Србије с Европом и светом, активирањем сјеничког аеродрома за цивилни ваздушни саобраћај и изградњом аутопута Београд-Јужни Јадран; затим јединствен спелеолошки центар с понудом заснованом на Ушачкој и другим пећинама, као и центар зимских спортова са скијалиштима на планинама Јадовник и Озрен, риболова на Сјеничком језеру и Вапи и природних реткости – станиште белоглавог супа у клисури Увца, природни феномен Ђаловића клисура, улазна капија у резерват биосфере Голија код Дуге Пољане и др.;

- општини Тутин - доминантно као центар зимских спортова са скијалиштима на Мокрој Гори (Поглед–2154 мнв. и Понор), језером „Газиводе” у Брњачкој жупи, Видрењакком, клисуром горњег Ибра, природним реткостима и др.

Јединствено за новопазарски крај је да је на бази природних ресурса све три општине могуће заснивати и зимску и летњу туристичку понуду, зими – на скијашким потенцијалима, лети – на атрактивним акваторијама погодним за разноврсне рекреативне активности на води (купање, веслање, једрење, срфовање и сл.).

Покривеност летњом и зимском туристичком понудом је предуслов профитабилног пословања туристичких центара, што је основна предпоставка оправданости развоја туризма. Поред тога, у новопазарском крају постоје атрактивни мотиви и за вансезонске периоде (пролеће, јесен) за туристичку понуду културолошког, етнолошког, еколошког и спелеолошког туризма, засновану на значајним и посебно вредним културноисторијским и спелеолошким и очуваним етнолошким и еколошким ресурсима овог подручја.

За упознавање стварних вредности овог простора нужно је да се установе тематски итинерери за доминантне туристичке мотиве. Могу се конципирати за целокупну територију Санцака или за сваку општину одвојено, што је у домену оперативних послова на креирању и презентацији туристичких потенцијала и ресурса подручја.

Основни циљ је развој туризма усклађен са захтевима очувања и унапређења квалитета животне средине и очувања природних вредности, добара и ресурса.

Други основни циљ је развој туризма који ће бити усклађен с интересима и подстицати развој локалних заједница – у првом реду заједница насеља на руралном подручју.

Полазећи од основних циљева, стратегијско опредељење је да домаћински туризам представља основни вид организације туристичких смештајних капацитета, нарочито на руралном подручју - у контактним зонама скијалишта, акваторија, спелеолошких и етно локалитета, шумско-ловних комплекса и заштићених природних добара, али и у бањским местима и урбаним центрима. Тиме би се омогућило и стимулисало запошљавање и активирање локалног становништва, нарочито задржавања млађег, радноспособног становништва и активирања женског дела радног континента на руралном подручју.

То подразумева одговарајуће политике усмерене на заштиту интереса локалног становништва, кроз пуноправно и активно учешће у процесу развоја туризма преко обједињеног ангажовања на домаћинском туризму и производњи и пласману пољопривредних производа кроз трпезу, као саставног дела услуга домаћинства. Да би се овај процес покренуо, нужно је да се сеоска домаћинства организују у сеоску туристичко-пољопривредну кооперативу/асоцијацију.

Друго стратегијско опредељење је да најатрактивније и најкомерцијалније просторе туристичке понуде новопазарског краја, посебно скијалишта и акваторије, треба заштити у складу са новим законским решењима у области туризма и усмеравати развој на тим просторима, пре свега уз подршку земљишне политике.

То стратешко опредељење подразумева обезбеђење саобраћајне доступности туристичких простора високог квалитета и благовремено прибављање земљишта за јавне и комерцијалне намене и његово опремање инфраструктуром, преко аранжмана у јавном и јавноприватном сектору. Припрема и „производња” грађевинског земљишта, тј. грађевинских парцела у зонама одређеним за изградњу туристичких капацитета, заснивала би се на тржишној вредности тог земљишта која покрива трошкове комплексног уређења, опремања и изградње свих објеката комуналне и рекреативне инфраструктуре и предузимања мера заштите животне средине и природних вредности на самој локацији, у њеној функционалној зони (скијалиште, акваторија) и непосредном окружењу.

Доминантни видови туризма у формирању специфичне туристичке понуде у новопазарском крају биће алпско и нордијско (на Пештерској висоравни) скијање и зимски спортови, рекреација и спортови на води, културолошки, транзитни, спелеолошки и еколошки туризам, са комплементарним видовима туризма - етнолошки, ловни, риболовни и бањски туризам.

На подручју општине Нови Пазар, према потенцијалима (одговарајућа конфигурација терена, континуално трајање снега од минимум три месеца – 90 дана, потенцијално квалитетна саобраћајна доступност и комуникацијске везе с тржиштима урбаних центара у Србији и европским земљама) за развој предвиђена су следећа скијалишта:

1. Скијалиште Козник на Голији, с приступом из Новог Пазара преко два правца: први - Људском реком магистралним путем М-8 (27 км) до Луковске реке и локалним путем Л-27 (6 км) и други – Дежевском и Шароњском реком до Одвраћенице регионалним путем Р-234 и локалним путем Л-32 (у дужини од 28 км); уз активирање домаћинског туризма у селима Луково, Граб, Равна Гора, Козник и Крче на падинама Козника, Царева Глава и Луковица.

Процењује се да ово скијалиште не би требало ширити на падине Козника ка Дугој Пољани у Сјеници због релативно неповољне оријентације.

Ову врсту туристичког простора треба просторнофункционално диференцирати на:

- зону скијалишта с пратећим основним услугама;
- контактну зону скијалишта са домаћинским туризмом у селима; и
- комерцијалну зону са ски-центрама с разноврсним садржајима (смештајним, спортскорекреативним и забавним).

Скијалишта, њихове контактне зоне и сеоска туристичка насеља неопходно је повезати квалитетним регионалним и локалним путевима с магистралним путним правцима, опремити објектима техничке инфраструктуре, супраструктуре и рекреативне инфраструктуре (жичаре, скистазе, снежна возила и др.).

Језеро „Газиводе”, на подручју општина Нови Пазар и Тутин, заједно са Сјеничким језером у општини Сјеница, јесте најзначајнији акватички простор новопазарског краја за развој бројних рекреативних активности на води, од којих у значајној мери зависи летња понуда подручја.

Основни проблем за развој рекреативних активности представљају значајне осцилације нивоа воде у језеру у кратким временским интервалима. То се може превазићи синхронизацијом функција акумулације и рекреативних активности на води. Могуће је и решење тог проблема са плутајућим понтонима (с клизним привезама и стубовима и зглобним мостовима за везу обале и понтона), који се прилагођавају нивоу

воде у језеру. Допунском плутајућом опремом понтони се могу ставити у функцију пловних средстава – чамаца, једрилица, срфова или излетничких бродића.

Једно од решења је развој рекреативно-акватичких програма у приобалној зони – мали аква-забавни парк поред језера „Газиводе”, с препумпавањем воде из језера. Профитабилност акватичких програма је у директној зависности температурних услова воде и ваздуха, односно трајања сезоне, што се може превазићи соларијумима и соларним третманом воде.

Акватички простор треба просторнофункционално диференцирати на:

- зону плажа, акватичког програма и уређен простор акваторије за сидриште, привезиште, пристан и сл.;
- зону приобаља с излетничким пунктовима, бицикличким и риболовним стазама, спортским теренима, смештајним (пансиони, апартмани, мотели и кампови) и угоститељским капацитетима;
- контактну зону приобаља с домаћинским туризмом у селима; и
- заштитну зону Манастира Црна Река (на подручју општине Тутин).

У приобалном појасу треба диференцирати комерцијалне зоне, преко којих ће се обезбедити финансирање уређења акваторије и приобаља за јавне намене, од сеоских насеља у којима ће се развијати домаћински туризам, слично као код скијалишта. На језеру „Газиводе” би се у развој домаћинског туризма укључило насеље Вуковиће, удаљено око 7 км магистралним путем М-2 од туристичког центра и општинског субцентра Рибариће у општини Тутин.

Језеро „Газиводе” има директан приступ с магистралног пута М-2, који га повезује с црногорским приморјем и Косовом и Метохијом, а преко везе с путем М-22 у Рибарићу и са средишњом Србијом.

Планиране акумулације на Људској реци и Јошаници представљају потенцијалне туристичке просторе са комерцијалним локацијама у зони приобаља и домаћинским туризмом у селима.

Урбани центар Нови Пазар са својим трговинским зонама, културно-историјским, етнолошким, урбаним и пејзажним обележјима, има амбијенталне, културолошке, мултиетничке и мултикофесионалне вредности које треба очувати, афирмисати и презентирати, под условом да се значајно унапреди ниво и квалитет јавнокомуналне, социјалне и, нарочито, зелене инфраструктуре и повећа атрактивност туристичке понуде специфичним спортско-рекреативним, забавним, културним и гастрономским садржајима.

Транзитни туризам ће се развијати у коридорима магистралних путева, и то:

1. планираног аутопута Београд-Јужни Јадран преко Пештерске висоравни, којим ће се остварити најбржа веза туристичке тражње Војводине и средишње Србије са црногорским приморјем; с везом преко магистралног пута М-8 од Дуге Пољане до Новог Пазара и везе са магистралним путем М-22 на подручју Општине; и

2. магистралног пута М-22 који, преко Јадранске магистрале М-2, повезује црногорско приморје са средишњом Србијом, тако да у летњој сезони представља доминантан туристички транзитни правац на подручју Општине.

За развој транзитног туризма у коридору магистралних путева неопходан је како развој пратећих садржаја пута (одморишта, паркиралишта, сервиси, услуге и смештајни капацитети) и информативних туристичких пунктова, тако и понуда једнодневних и вишедневних тематских итинерера за анимирање и задржавање транзитних путника у новопазарском крају.

Туристичку понуду подручја с највреднијим културно-историјским наслеђем међународног ранга значаја - Стари Рас са Сопоћанима треба објединити с културолошком понудом туристичког центра Нови Пазар и окружења - Манастир

Студеница и средњовековно наслеђе у долини Рашке у склопу туристичких регија Голија и Копаоник.

Развој еколошког туризма требало би заснивати на обједињеној туристичкој понуди заштићених природних вредности са специфичним/доминантним видовима туристичке понуде Санцака и природним добрима у окружењу – Резерватом биосфере „Голија-Студеница“ и Националним парком Копаоник и другим природним вредностима и добрима у склопу туристичких регија Голија и Копаоник. То подразумева уређење улазне капије у Парк природе

„Голија“, северно од Шароња, као и излетничких пунктова. За овај вид туризма треба обезбедити организовану туристичку презентацију с локалним водичима, који ће имати професионалну обуку/тренинг. Понуду и презентацију би требало објединити са специфичном понудом домаћинског и етнотуризма.

Од великог значаја за развој специфичне/препознатљиве туристичке понуде новопазарског краја идентификација аутентичних руралних и урбаних етноцелина, нпр. Шароње, а нарочито световних и духовних обичаја (верски празници, сабори, свадбе и друге светковине, сточни сајмови, трке коња и различита такмичења) различитих ентитета, као и њихових традиционалних кухиња. Овај сегмент туристичке понуде општине Нови Пазар може бити посебно атрактиван за европску, али и домаћу туристичку клијентелу. Етнотуристичка понуда се може развијати на појединачним локалитетима и у специфичним терминима (сабори, празници и сл.) и као комплементарна понуда осталих видова туризма на овом подручју.

Постојеће бање, Новопазарска и Рајчиновића Бања, засноване на лековитом фактору – термоминералним водама, треба усмерити ка специјалистичким лечилишним функцијама, усклађеним са понудом осталих бања на подручју Рашког округа и туристичких регија Голија и Копаоник, као и на умрежавање функција бање у целокупну понуду новопазарског краја.

Туристичка понуда бања треба да садржи и здравствено-рекреативни програм, ослоњен на расположиви медицински кадар и здравствену опрему. Један од предуслова за интензивнији развој бањског туризма је опремање и уређење бањског подручја комуналном, рекреативном и зеленом инфраструктуром.

За развој риболовног туризма, значајно је уређење риболовних стаза и места за окупљање риболоваца (с ватриштем и опремом), с пратећим специфичним угоститељским капацитетима дуж Избичке реке, Јошанице, Рашке, Људске, Дежевске, Шароњске и Луковске реке, као и у приобаљу језера „Газиводе“. Предуслов за интензивнији развој риболовног туризма је заштита и уређење обала река и језера.

За развој ловног туризма требало би уредити и активирати шумско-ловна подручја, и то: Голију, Рогозну, Врачевац, Хоцево и део Велике Нинаје. Међу наведеним подручјима централан положај и најзначајнију улогу у развоју комерцијално организованог ловног туризма имаће Јарутско-Хумски шумски комплекс с Великом Нинајом. Организацију ловне туристичке понуде у простору наведених ловно-шумских подручја осмислиће Ловачки савез Србије, међуопштински и општински савези, који ће се бавити уређењем ловишта, узгојем и одстрелом дивљачи у складу са ловном основом и тржиштем туристичке тражње.

Смештајне капацитете за еколошки, етно, ловни и риболовни туризам првенствено би требало организовати као домаћински туризам појединих сеоских насеља, затим у ловачким кућама и домовима, атрактивној понуди смештаја у етно-селима и другим комерцијалним туристичким капацитетима на подручју новопазарског краја. Понуда ловачког туризма подразумева задовољавање специфичних захтева смештаја и пратећих садржаја (простор за смештај ловачких паса, расхладне коморе за прихват улова и др.).

На подручју општине Нови Пазар постоје услови за организовање бројних спорторекреативних активности које су врло тражене и цењене на европском туристичком тржишту, и то: трекинг – планинарски или маунтин бајком, џипинг, летење – параглајдером, балоном и једрилицама, падобранство, затим коњичке и друге активности у летњој сезони; као и скијеринг и ски-доо сафари у зимској сезони.

Требало би истражити, одредити и номиновати део простора новопазарског краја који располаже потенцијалима и испуњава услове за стицање статуса ваздушње бање.

Ради ефикасније организације и презентације туристичке понуде и туристичког производа Новог Пазара требало би организовати „визитор центар“ (презентација понуде, информисање и едукација туриста) на погодној локацији у Пазаришту код Новог Пазара.

Општа оцена могућности развоја туризма

Извршеном туристичком валоризацијом основних фактора туризма општине *Нови Пазар, Сјеница и Тутин* утврђене су просечне и опште вредности и туристички значај по групама фактора и њихово дејство на развој туризма. За добијање опште оцене могућности развоја туризма ове општине извршићемо упоредно сумирање досадашњих резултата туристичке валоризације природних, антропогених вредности и материјалне базе, с тим што ћемо додати још и туристичко-географски положај који није валоризован раније посебно.

Табела 29: Општа оцена могућности развоја туризма у општини Нови Пазар, Сјеница и Тутин

Опште оцене	Туристичк о-географски	Природне вредности	Антропо-гене вредности	Материјал на база и твр.	Општа оцена
Општа својства	3	3	3,5	2	2.87
Специфична својства (реткост)	3.5	3	3	2	2.87
Атрактивност	3.5	3	3	2.5	3
Могућност туристичког	3.5	3.5	3.5	2.5	3.25
Конкурентност - ниво развијености	2	3.5	3	2.5	2.75
Општа вредност и утицај на развој	2.5	3	3	2	2.62
Туристички значај	2.5	3	3	2	3.12
Укупно	2.92	3.14	3.14	2.21	2.92

Извор: Сопствена обрада

Општа оцена за новопазарски крај има добру (2.92) општу вредност и регионални и национални туристички значај ових фактора. То показује да постоје добре могућности за развој свих видова туризма. Међу анализираним факторима највећи значај имају атропогене, а потом и природне вредности. Најнижу вредност има туристичко-географски положај, који је умањен пошто је потискиван по значају оних саобраћајница које су заобилазиле овај крај. Релативно ниску општу вредност има материјална база, односно рецептивна основа, инфраструктура и супраструктура. Осим објеката хотелијерства везаног за Нови Пазар, и један у Сјеници веома су мало присутни рецептивни објекти везани за туристичка места и локалитете који поседују солидну општу вредност, а поготово вердна специфична својства. Поготово недостају објекти са специфичном понудом која одговара аутентичним елементима килинарства и уопште традиције и на далеко познатом гостопринству мештана овог краја. Међу осталим објектима, посебно недостају они који би омогућили развој разних облика рекреативног туризма. Од примењених критеријума вредновања најповољније је

оцењена могућност искоришћавања као и општа својства туристичких фактора општина новопазарског краја.

На основу изведене туристичке валоризације уочава се да је општи туристички значај тј. новопазарски крај је регионалног ранга, мада антропогене и природне вредности имају национални значај, а у оквиру њих, како је истакнуто, постоје објекти који имају и међународни значај. Основни недостатак се огледа у слабијем квалитету путева који воде до места са значајнијим туристичким вредностима, иако је правац пружања мреже повољан, као и много слабости рецептивне основе туризма. Исправљањем ових недостатака новопазарски крај, може стећи одговарајући имиџ у континенталном туризму Републике Србије.

SWOT анализа

Да би се остварили наведени циљеви неопходно је да се приступи просецу планирања маркетинг активности који има више фаза. Дијагноза, прогноза, SWOT анализа, циљеви маркетинга, маркетинг стратегија, буџет, маркетинг МИХ програм и контрола су фазе планирања маркетинг активности. У оквиру процеса планирања један од важних фаза је и већ поменута SWOT анализа.

Ова скраћеница је настала од енглеских речи: Стренгхт (јачина), Weaknesses (слабости), Оппортуниес (шансе), и Тхреатс (претње). Детерминисање ове скраћенице нас уводи у суштину анализе. За сваки производ или предузеће, у нашем случају то је туристичка валоризација новопазарског краја, потребно је одредити његове јаке тачке (интерне способности) и слабе тачке (интерне слабости) са једне стране, а са друге стране неопходно је анализирати и екстерне могућности, а то су шансе и претње из окружења. Тачније треба одредити који су то ресурси са којима располаже Национални парк; који су то недостаци које треба отклонити; које су то шансе из окружења које би овај производ могао да искористи, и које су то претње које треба избећи да би опстао и што боље се позиционирао на тржишту у будућности.

Табела 30. Свот анализа туристичка валоризација новопазарског краја

<i>Јаке тачке новопазарског краја</i>	<i>Искоришћеност ресурса</i>
- Дobar туристичко - географски положај и положај у односу на емитивна подручја	Близина и пролазак важних саобраћајница као што су ибарска магистрала и добра мрежа и уопште путева детерминишу јак комуникативни фактор

<p>- Дobar микролокацијски положај и приступачност најатрактивнијих локалитета</p>	<p>Релативно добри асфалтни путеви, ибарска магистрала повезује Нови Пазар-Рибариће-Тутин. Асфалтни путеви другог реда повезују Нови Пазар-Сјеницу, Нови Пазар-Голију, и ближи локалитети око Новог Пазара као што су Сопоћани, Ђурђеви Ступови, Језеро Газоиводе на Ибру, Мокра Гора, Средњи ток Ибра и Пештер.</p>
<p>- Амбијент</p>	<p>Разноврсни облици рељефа, нарочито на пештерској висоравни, долине река које су познате по клисурама и кањонима а међу њима најпознатији кањон Увца. Богатство биодиверзитета то јесте разноврсне листопадне и четинарске шуме, а од највећег значаја је реликт пирамидална јела која се налази у подножју Јавора.</p>
<p>- Пovoљни климатски услови у одређеним годишњим добима</p>	<p>Умерено - континентални климат са својим климатским елементима, омогућава пријатан боравак на планинама у летњем периоду а у зимском периоду хладна планинска клима на Пештерској висоравни и на високим планинама као што су Голија и Мокра Гора пружају изванредне услове за развој планинског туризма.</p>
<p>- Богатство биљног и животињског света</p>	<p>Новопазарски крај располаже богатим биодиверзитетом тј. све врсте листопадних и четинарских шума су присутне, а апостоје и ендемне врсте као што је пирамидална јела која се налази у природном резервоату Паљевина у сјеничкој општини. Приближно 1600 биљних врста и неколико стотина животињских врста настањује простор новопазарског краја. Од животињских врста посебно се истиче белоглави суп који је настањен у кањону увца.</p>

<p>- Лековите воде</p>	<p>У непосредној близини новог пазара налазе се две термалне и термоминералне воде. То су: новопазарска бања чија температура износи 54°Ц и као таква пружа велике могућности за развој бањског туризма и Рајчиновићка бања која је уједно и топла и хладна тј. трмална и минерална вода, а оно што је карактеристично за ову бању је то што је она богата селеном, а њена температура износи 34°Ц и такође пружа изванредне могућности за развој бањског туризма док хладна минерална вода се може користити за флаширање тј. експлоатацију.</p>
<p>- Језерске акумулације</p>	<p>Познате вештачке акумулације налазе се на рекама Ибру и Увцу и неколико мањих језера које спадају у групу крашких језера на пештерској висоравни. Већи број ових језера су повремена а мањи број су стална језера. Језеро Газиводе и сјеничко језеро представљају својеврстан ресурс за развој купалишног туризма у комбинацији са спортско-рекреативним и риболовом.</p>
<p>- Богатство културно - историјских споменика</p>	<p>Долина Рашке представља долину средњовековних споменика и војних утврђења. С правом се каже да је ова долина „долина векова“ најпознатији манастир у новопазарском крају јесу Сопоћани који је под заштитом УНЕСК-а затим Ђурђеви Ступови и Петрова црква. У непосредној близине језера Газиводе налази се пећински манастир Црна Река. Од утврђења познат је Стари Рас, Пазариште (подградац), а од споменика исламске културе јесу Алтун Алем и Лејлек џамија у Новом Пазару као и хамами и неки ханови.</p>
<p>Лековито биље</p>	<p>Новопазарски крај нарочито пештерска висораван као и планине Голија, Гиљева, Мокра гора и друге су веома богате разноврсним лековитим биљем које се у овом крају често бере и користи се за традиционалан начин лечења.</p>

<i>Слабе тачке новопазарског краја</i>	<i>Могуће реакције на слабости</i>
Непостојање јасне визије управљача, као и државе о туристичком активирању овог простора	Треба јасно сагледати могућности туристичког активирања овог простора, јер је он ипак од националног значаја, које би поред постојећих грана и развојем туризма могло би се доћи до већег профита.
- Недовољан квалитет туристичких производа и програма	Радити на побољшању туристичких производа у погледу његовог квалитета, као и формирање одговарајућих програма који би задовољили туристичку тражњу
- Стање смештајних капацитета	Реновирати постојеће објекте те уредити непосредну им околину као и допуну садржаја истих
Недостатак одређених спортско - рекреативни садржаја	Повећање броја кампова за одмор и рекреацију како лети, тако и зими поготово за омладину и форсирати планински туризам на Голији и Мокрој.
Неискоришћеност простора	Искористити постојећи простор за прављење и уређење платоа за пикник, паркинга, стаза здравља тј. урадити трим стазе и остале допуске елементе за потребе туризма
- Слаба туристичка опремљеност	Постављање информативних табли, карти, чесми, клупа, тоалета, сувенирских радњи. потпуно функционисање туристичко - информативног центра
- Непостојање туристичке агенције и неактивност општине у оквиру туристичке валоризације новопазарског краја	Формирање туристичке агенције на нивоу новопазарског која би се бавила организацијом туризма у овој регији
- Слаба маркетиншка активност	Побољшања промоционе активности кроз комбиновање инструмената промоционог миха, за постојеће туристичко - угоститељске објекте и спортско - рекреативне садржаје уз претходно побољшање туристичког производа.

<i>Шансе из окружења</i>	<i>Пожељне реакције</i>
- Широка контрактивна зона са највећим насељима из окружења	Близина великих насеља како у Србији тако и у Босни и Херцеговини и Црној Гори, јер из већих градова а нарочито из њихових предстоница ствара се широк круг потенцијалних туриста.
- Све већа урбанизација у градовима	Очувати природу, и уз одредене садржаје претворити овај простор парка у регионалну оазу одмора и релаксације и „бега“ из бучних и загађених градских целина
- Веома атрактивна сеоска насеља у овом крају	Велики број села овог краја нарочито на пештерској висоравни нарочито у подручју планина које се налазе на већој надморској висини које се налазе у прелепим амбијентима пружају изванредну могућност за развој сеоског или еко туризма
- Уклопљеност у туристичко богатство	Природна богатства као и културноисторијски споменици по коме је ова регија на далеко позната дају шансу за афирмацију туристичке понуде новопазарског краја.
- Све већи туристички значај даје производња здраве хране у овом крају	Новопазарски крај је познат по преоизводњи здраве хране и националних јела, а познати су сјенички сир, пршута и други млечни и месни производи нарочито са очуваног простора као што је Пештерска висораван.
<i>Претње из окружења</i>	<i>Реакције које се препоручују</i>
- Све већа урбанизација руралне средине	Строго контролисати изградњу викенд објеката на целом подручју речног обаља Рашке, Увца и других водених објеката у овом крају.
- Даља деградација од стране индустрије и других чиниоца	Учинити све што је могуће када је у питању хидро и аеро загађење нарочито у ново време је повећан број дивљих депонија где проблем отпада треба решити на најбољи начин. Вршити константно шумљавање голети и преузети све мере у циљу заштите овог краја од било каквог утицаја човека.

<p>- Некултура у понашању учесника у туризму у заштићеним природним добрима</p>	<p>Образовање и едукација свих учесника у туризму о понашању у заштићеном природним добрима и у урбаним срединама</p>
<p>- Слаба куповна моћ грађана</p>	<p>Још увек недовољан стандард грађана за издвајање новчаних средстава за простор од регионалног и националног значаја какав је овај крај.</p>

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Алексић-Премовић, Драгица, Касноантичко утврђење у Бабрежу. НЗ 13/1989.17-27.
2. Алићић А.: Поименичан опис Санцака и вилајета Херцеговина, Сарајево,
3. Амићић Л.: Заштита флоре и вегетације у Србији,
4. Амићић Л.: Заштита флоре и вегетације у Србији, заштита природе бр. 50, Београд, 1998.
5. Антоновић Г.: Вредновање земљишног простора националних и регионалних паркова, Пето саветовање о националним и регионалним парковима Југославије, Београд, 1982.
6. Атанацковић Б., Јанковић М.: Биоегеографија са педологијом, Географски факултет, Београд, 1999.
7. Букумировић Д.: Климатске карактеристике сјенице, Сјенички зборник бр. 11, Сјеница, 2000.
8. Чар Дрнда, Хатица, Оснивање Новог Пазара и његов развитак до краја XVI столећа, НЗ 8/1984, 77-98.
9. Ћоровић В., Историја Југославије, Београд 1985, 287.
10. Детаљно о узроцима исељавања Муслимана у Турску у књизи: Банџовић С.: Исељавање Муслимана из Санцака, Сарајево 1991.
11. Евлија Челебија, Путопис, Сарајево 1967, 265.
12. Група аутора, Речник српско-хрватског језика, Матица српска, Нови Сад 1976. - Вујаклија, Милан, Лексон слраних речи и израза, Београд 1981. - Ндреца, Микел, Албанско-српскохрватски речник, Приштина 1980. - Недељковић, Миле, Из топонимије новопа-зарског краја, НЗ 8/1984, 143-169. - Павловић. инр Радослав, О називима насеља у општини Нови Пазар, НЗ 8/1984, 171-181.
13. Група аутора: Двадесте година Фестивала омладинских хорова Србије, Нови Пазар, Нови Пазар, 1996.
14. Група аутора: Коришћење ресурса, одрживи развој и уређење простора, IAUS, Београд, 1996.
15. Група аутора: Монографија а.д. „Пут“ Нови Пазар, Нови Пазар, 2007.
16. Група аутора: Нови Пазар и околина, Београд, 1969.
17. Група аутора: Просторни план општине Нови Пазар, Сјенице и Тутин, Нови Пазар, 2004.

18. Група аутора: Стратегија далекосежног одрживог развоја општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин, Сводна студија, Нови Пазар, 2004.
19. Група аутора: Стратегија далекосежног одрживог развоја општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин, Привредни развој, Нови Пазар, 2004.
20. Група аутора: Стратегија далекосежног одрживог развоја општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин, Ресурсно еколошки аспекти развоја, Нови Пазар, 2004.
21. Група аутора: Туристички водич, Нови Пазар, 1982
22. Групе аутора, Нови Пазар и околина, Београд, 15-16.
23. Хаџибегић Х., Званични подаци о сточном фонду на подручју Новог Пазара, Трговишта и Бихора из 1585, Историјски записи, год. XXI, књ. XXVI, Титоград 1969, 585-616. - У овом попису обухваћена су 72 насеља новопазарског краја, а поменута су у овој монографији.
24. Хоџић З.: Физичко-географске особине сјеничке котлине, дипломски рад, Географски факултет, Београд, 1968.
25. Јовичић Д.: развој туризма и заштита природе у националним парковима, Веларета, Београд, 1997.
26. Јукић, И. Франо, Путописи и историско-етнографски радови, Сарајево 1953, 127-128.
27. Качапор С. И Пепић Х.: Тутин и околина, Београд, 1990.
28. Калић Ј., Поповић, Марко, Истраживања у Дежеву, НЗ 6/1982. 5-16.
29. Кандић О., Милошевић Д., Манастир Сопоћани, Београд, 1994.
30. Костић, Н. Коста, Наши градови на југу, Београд 1922, 30-32.
31. Љешевић М. Концепција планске заштите и унапређења животне средине у објектима заштићене природне баштине, заштита природе, бр.50, Београд, 1998.
32. Љешевић М., Ђурић С. И Шабић М.: Природни потенцијали одрживог развоја новопазарског краја. Зборник радова: Локална самоуправа и планирање и уређење простора и насеља, Географски факултет, Асоцијација просторних планера Србије, Београд, 2004.
33. Љешевић М., Заштита природе и одрживи развој – премисе и контраверзе, Заштита природе, бр.52/2, Београд, 2001.
34. Љешевић М.: Природни потенцијали и екосистеми новопазарске регије, Студија стартешки правци новопазарске регије, Европски центар за мири и развој UN, Београд, 2004.
35. Љешевић М.: Животна средина – теорија и методологија истраживања, Географски факултет, Институт за животну средину и ГИС, Београд, 2002.

36. Мандић Р., Пањковић Б.: Валоризација природних добара, Управљање заштићеним природним добрима, Министарство заштите животне средине, EUROPARC Federation YU Section, Београд, 1988.
37. Мифтаревевић С.Х.: Метереологија – електрицитет у атмосфери, Санџачке новине, Нови Пазар, 2001.
38. Милошевић Г., Остаци касносредњовековне цркве и профане градевине у селу Петрови код Новог Пазара, НЗ 11/1987, 47-61.
39. Мушовић Е., Етнички процеси..., 45. - Црнишанин, Рамиз, Тијесна чаршија, Нови Пазар 1992. - Банџовић, мр Сафет, Маргиналије о становништву Новог Пазара и околине према сталистичким подацима између два светска рата (1918-1941), НЗ 11/1987, 165-171.
40. Мушовић Е., Нахија Јелеч у XVI веку, НЗ 5/1981, 41/75.
41. Мушовић Е., Сјеничко-пештерска висораван, Становништво, књ. 52-53, GEMВ, 1989, 9-41.
42. Мушовић Е., Стари занати у Новом Пазару, Пљевља 1973, Мостови 18. - Шушевић, Изудин, Нови Пазар у попису из друге половине XVI века, НЗ 6/1982, 155-168.
43. Мушовић Е.: Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазар, м Београд, 1979.
44. Мушовић Е.: Исламизација у новопазарском крају, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“, Пријепоље, 1979.
45. Мушовић Е.: Муслиманско становништво Србије од пада Деспотовине (1459) и његова судбина, Краљево 1992, 147-148.
46. Мушовић Е.: Пештер и његово становништво у прошлости, Гласник етнографског института САНУ XXIX, Београд, 1980.
47. Мушовић Е.: Санџачке миграције и имиграције у XIX веку, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“, Пријепоље, 1979.
48. Мушовић Е.: Становништво Сјенице, Сјерничко пештерска висораван, Гласник етнографског музеја, Београд, 1989.
49. Мушовић, Е., Неколико легенди из средњовековне Рашке, НЗ 3/1979, 77-79.
50. Нешковић Ј., Куртовић Н.: Стара чаршија у Новом Пазару, Београд, 1988.
51. Пајковић В.: Приказ геолошког састава и тектонског склопа терена околине Новог Пазара са посебнира освртом на палеографију настанка и појаве минералних сировина, НЗ 6/1982, 219-233. - Геолошка карта општине Нови Пазар.
52. Педолошка карта општине Нови Пазар при Геодетској управи СО Нови Пазар.

53. Петковић Б., Један документ о броју католика у Пештеру крајем друге деценије XVIII века, Београд 1952, 349-396.
54. Петровић Ж. Петар, Рашка, књ. 26, ЕИ САНУ, Београд 1984, 187. - У светосавској исправи (синђелији) лечког и дубског попа Мирка, писаној у Новом Пазару 4 VIII 1780, забележена су 24 насеља новопазарског краја, а регистрована су и у овој монографији.
55. Петровљћ Ж. П.: Класификација села по положају и типу извршена је на основу прикупљених података на терену, Рашка. Београд 1984, 75-80.
56. Подаци Геодетске управе Нови Пазар.
57. Подаци Метеоролошке станице у Новом Пазару (радила до 1963. године)
58. Подаци Републичког завода за статистику, Пописи становништва од 1948 до 2002.године.
59. Подаци шумског газдинства "Рогозна" и СО Нови Пазар, одељења за шумарство и шумску привреду.
60. Податке дао професор Бегановић, Рахим, члан Ловачког друштва "Ловац" - Нови Пазар.
61. Попис становништва 1991. године, Савезна Република Југославија, Савезни завод за статистику, Београд 1963. - Етничка структура градског становништва приказана је у књизи: Мушовић Е., Етнички процеси...
62. Попис становништва 1991. године, Савезни завод за статистику, Савезна Република Југославија, Београд 1993.
63. Премовић Алексић Д.: Новопазарски зборник за 1991. годину, Нови Пазар, 1991.
64. Проспект општине Нови Пазар, Нови Пазар, 2005.
65. Проспект манастира Црна Река, Нови Пазар, 2006.
66. Проспект манастира Ђурђеви Ступови, Нови Пазар, 2005
67. Проспект манастира Сопоћани, Нови Пазар, 2000.
68. Проспект ТП „Липа“, нови Пазар, 2000.
69. Пузовић С., Грубач Б.: Стање и проблеми заштите природе у Србији и концепција даљих активности на заштити, посебна издања Републичког завода за заштиту природе Србије, Заштита природе и туризам у Србији, Београд, 1998.
70. Радојевић Р.: Управљање квалитетом и заштитом животне средине, Допис, Београд, 2000.
71. Радовић И и Мандић Р.: Заштићена природна добра и заштита и унапређење биодиверзитета, Заштита природе, бр. 50, Београд, 1998
72. Рашљанин С., Јавне чесме у Новом Пазару, НЗ 10/1986, 181-193.

73. Регистар општине Нови Пазар 1991. године.
74. Родић З.: Сеоска кућа и економске зграде, Гласник етнографског музеја 56, Сјеничко-пештерска висораван, Београд, 1992.
75. Себечевац Ф., Шаћировић С.: Насеља новопазарског краја, Београд, 1995.
76. Скарић, В, Попис босанских спахија из 1711. године, ГЗМ БиХ, год. XVII, свеска 2, 1930. 19-22. У овом попису регистровано је око 20 насеља новопазарског краја, а обухваћена су у овој монографији.
77. Станковић С.: Туризам, заштита и валоризација, Београд, 2003.
78. Станковић С.М., Путевима Југославије, туристичко – географске екскурзије, Географски факултет Београд, 1997.
79. Станковић С.М.: Језера Србије, Лимнолошка монографија, Српско географско друштво, Београд, 2000.
80. Станковић Т., Путне белешке по Старој Србији 1871-1898. године, Београд 1910, 179-180.
81. Станковић С.М.: Туризам у Југославији, НИП Туристичка штампа, Београд, 1989.
82. Стојановић Л., Стари српски христовуљи, ССАН, III 8, Београд 1980; Сопоћански поменик - Називи насеља 177-181. Поменута су 32 новопазарска насеља, која су наведена и у овој монографији.
83. Шабановић Х., Крајишта Иса-бега Исаковића, Збирни катастерски попис из 1455. године, ОИС 1964. - У овом попису обухваћено је 88 насеља новопазарског краја, а сва су поменута у овој монографији.
84. Шабановић Х.: Босански пашалук, Сарајево, 96-98, 1992
85. Шабановић Х.: Крајиште Исабега Исаковића, збирни катастерски пописи из 1455, Сарајево 1994.
86. Шаћировић С.: Сјеница, Географска енциклопедија насеља Србије, Географски факултет, Стручна књига, Београд, 2002
87. Шаћировић С.: Тутин, Географска енциклопедија насеља Србије, Географски факултет, Стручна књига, Београд, 2002
88. Топографске карте 1:100000, Лист Сјеница
89. Топографске карте 1:50000, 1:100000, Лист Нови Пазар
90. Васић В., Стевановић В., и др.: Биодиверзитет Југославије, Биолошки факултет Универзитета у Београду, Еколибри, Београд, 1996.
91. Вукашиновић М.: Статистички годишњак НР Србије 1953, Београд. - Сеизмички гласник, Београд 1974. - Сеизмички завод Србије: Сеизмолошке активности и спектакуларне карактеристике земљотреса Копаоника 1980.

92. За обраду привредних карактеристика новопазарског краја коришћени су подаци Геодетске управе СО Нови Пазар и прикупљена града инжињера Тајића Б.,
93. За утврђивање племенског порекла муслиманских и хришћанских родова, поред теренског истраживања коришћена је литература: Мушовић Е, Етнички процеси...; Становништво сјеничког и тутинског краја, Београд 1989. - Лутовац, В. Милисав, Ибарски Колашин, LXVII (нас. 34), Београд 1954; Рожаје и Штавица, LXXV (нас. 37), Београд 1960; Бихор и Корита, СЕЗБ, књ. LXXXI, Београд 1967; Иванградска (Беранска) котлина, књ. ССLX-IX, Београд 1957. - Селмановић, Салих, Кладница, НЗ 14/1990. Себечевац Ф., Дуга Пољана и околина, ИТП "Дамад", Нови Пазар 1993.
94. Зеремски М.: Сјеничка котлина, геоморфолошка студија, Географски институт Јован Цвијић, Посебна издања, бр. 20, Београд, 1960.
95. Зеремски М.: Врело Рашке - хидро-морфолошке опаске, Географски преглед, св. VII, 1963. година, ГД БиХ.
96. Зеремски М.: Вулканске купе и мали денудациони облици на северозападној подгорини Рогозне, Зб. радова ГЗ - ПМФ, св. II, Београд 1955.
97. Бошњачка ријеч, Часопис за друштвени живот и културу санџачких Бошњака, бр. 1-4
98. www.akademac.info
99. www.bihor.org/tutin
100. www.novi-pazar.net
101. www.sanadzak.net
102. www.sjenica.co.yu
103. www.tutin.co.yu

БИОГРАФИЈА

Селим С. Шаћировић рођен је 10.04.1958 године у Комињу код Новог Пазара. Основну школу завршио је у свом родном месту а средњу школу у Новом Пазару, основне студије завршио на Природно математичком факултету одсек за географију у Приштини а последипломске студије на Географском факултету у Београду са просечном оценом 10. Магистрирао је на истом факултету на теми Економске функције и урбана трансформација Новог Пазара. Радио је у новопазарској гимназији 20 година као професор географије а сада предаје на учитељском факултету у Новом Пазару, истурено одељење из Београда. Објавио је две књиге и више научних радова у различитим публикацијама, бави се научно-истраживачким радом а предмет проучавања му је новопазарски крај. Учествовао је на више научних скупова.

Докторант
Мр Селим С. Шаћировић

A handwritten signature in blue ink that reads "Mr. Selim S. Šaḥirović". The signature is written in a cursive style.

**УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТМАН ЗА ГЕОГРАФИЈУ, ТУРИЗАМ И ХОТЕЛИЈЕРСТВО**

КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА

РЕДНИ БРОЈ РБР	
ИДЕНТИФИКАЦИЈСКИ БРОЈ ИБР	
ТИП ДОКУМЕНТАЦИЈЕ ТД	Монографска документација
ТИП ЗАПИСА ТЗ	Текстуални штампани материјал
ВРСТА РАДА ВР	Докторска дисертација
АУТОР АУ	мр. Селим С. Шаћировић
МЕНТОР МН	др Снежана Бесермењи, ван. проф.
НАСЛОВ РАДА НР	ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА НОВОПАЗАРСКОГ КРАЈА
ЈЕЗИК ПУБЛИКАЦИЈЕ ЈП	Српски/ћирилица
ЈЕЗИК ИЗВОДА ЈИ	Српски
ЗЕМЉА ПУБЛИКОВАЊА ЗП	Србија
УЖЕ ГЕОГРАФСКО ПОДРУЧЈЕ УГП	Војводина
ГОДИНА ГО	2007
ИЗДАВАЧ ИЗ	Ауторски репринт
МЕСТО И АДРЕСА МА	ПМФ. Трг Доситеја Обрадовића 3, Нови Сад

<p>ФИЗИЧКИ ОПИС РАДА ФО</p> <p>НАУЧНА ОБЛАСТ НО</p> <p>НАУЧНА ДИСЦИПЛИНА НД</p> <p>ПРЕДМЕТНА ОДРЕДНИЦА/ КЉУЧНЕ РЕЧИ ПО</p> <p>УДК</p> <p>ЧУВА СЕ ЧУ</p> <p>ВАЖНА НАПОМЕНА ВН</p> <p>ДАТУМ ПРИХВАТАЊА ТЕМЕ ДП</p> <p>ДАТУМ ОДБРАНЕ ДО</p> <p>ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ (Научни степен/ име и презиме/ звање/факултет) КО</p>	<p>12 поглавља/200 страница/103 лит. цитат/ 30 табела/6 карата/8 графикона/57 слика</p> <p>Географија</p> <p>Туризам</p> <p>Нопозарски крај, туристичка валоризација, туризам, туристичке вредности, туристички потенцијали</p> <p>Библиотека Департмана за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад, Трг Доситеја Обрадовића 3</p> <p>Нема</p> <p>14.06.2007. године</p> <p>1. др Јован Ромелић, ред. проф., ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад – председник</p> <p>2. др Снежана Бесермењи, ван.проф., ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад – ментор</p> <p>3. др Мила Павловић, ред.проф., Географски факултет, Београд - члан</p>
--	--

**UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF NATURAL SCIENCE AND MATHEMATICS
DEPARTMENT OF GEOGRAPHY, TOURISM AND HOTEL MANAGEMENT**

KEY WORDS DOCUMENTATION

<p>ACCESSION NUMBER: ANO</p> <p>IDENTIFICATION NUMBER: INO</p> <p>DOCUMENT TYPE: DT</p> <p>TYPE OF RECORD: TR</p> <p>CONTENS CODE: CC</p> <p>AUTHOR: AU</p> <p>MENTOR: MN</p> <p>TITLE: TI</p> <p>LANGUAGE OF TEXT: LT</p> <p>LANGUAGE OF ABSTRAKT: LA</p> <p>COUNTRI OF PUBLICATION: CP</p> <p>LOCALITY OF PUBLICATION: LP</p> <p>PUBLICATION YEAR: PY</p> <p>PUBLISHER: PU</p> <p>PUBLICATION PLACE PP</p>	<p>Monographic documentation</p> <p>Printed material</p> <p>Doctor work</p> <p>MA Selim S. Šacirovic</p> <p>PhD Snežana Besermenji, associate professor</p> <p>TOURIST VALUATION OF NOVI PAZAR AREA</p> <p>Serbian</p> <p>Serbian</p> <p>Serbia</p> <p>Vojvodina</p> <p>2007.</p> <p>Author's reprint</p> <p>21000 Novi Sad, Srebia, Trg Dositej Obradovic 3.</p>
---	---

<p>PHYSICAL DESCRIPTION: PD</p> <p>SCIENTIFIC FIELD: SF</p> <p>SCIENTIFIC DISCIPLINE: SD</p> <p>KEY WORDS: KW</p> <p>UDC</p> <p>HOLDING DATA: HD</p> <p>NOTE: N</p> <p>ACCEPTED BY THE SCIENTIFIC BOARD ON: ASB</p> <p>DEFENDED ON: DE</p> <p>THESIS DEFENDED BOARD (degree/name & surname/ title/faculty) DB</p>	<p>12 chapters/200 pages/103 literature notes/ 30 tables/6 maps/8 graphs/57 pictures</p> <p>Geography</p> <p>The Tourism Science</p> <p>Novi Pazar area, tourist valuation, tourism, tourist values, tourist potentials</p> <p>The Library of Department of geography, tourism and hotel management, Novi sad, Trg Dositeja Obradovića3</p> <p>None</p> <p>14.06.2007.</p> <p>1. PhD Jovan Romelić, full professor, Department of geography, tourism and hotel management, Novi Sad – President of board</p> <p>2. PhD Snežana Besermenji, associate professor, Department of geography, tourism and hotel management, Novi Sad - Mentor</p> <p>3. PhD Mila Pavlović, full professor, Geographic faculty, Beograd - Member</p>
---	--